

RODINA NA SLOVENSKU

V TEÓRII A VO VÝSKUME

Ivan Chorvát a Roman Džambazovič

editori

STIMUL

2015

Monografia vznikla v rámci riešenia projektu „Slovenská spoločnosť v medzinárodných komparatívnych výskumoch: pred krízou a počas krízy“ (APVV-0309-11), jej vydanie bolo tiež podporené grantom „Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku“ (VEGA 1/0062/15).

RODINA NA SLOVENSKU

V TEÓRII A VO VÝSKUME

Editori:

Ivan Chorvát
Roman Džambazovič

Autori a autorky:

Roman Džambazovič, Ivan Chorvát, Alena Kaščáková,
Branislav Šprocha, Gabriela Tydlitátová

Vydavateľ:

STIMUL, Bratislava pre Filozofickú fakultu Univerzity Mateja Bela v Banskej
Bystrici a Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave

Recenzentky monografie:

PhDr. Zora Bútorová, CSc.
PhDr. Magdalena Piscová, CSc.

Technické a grafické spracovanie:

Mgr. Zuzana Filadelfi

ISBN 978-80-8127-152-6

EAN 9788081271526

Obsah

Úvod <i>Ivan Chorvát a Roman Džambazovič</i>	7
1 Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku (sociologická interpretácia trendov) <i>Roman Džambazovič</i>	11
Úvod	11
<i>Premena reprodukčného a rodinného správania – od unifikácie k diverzite</i>	12
<i>Unifikácia a štandardizácia reprodukčného a rodinného správania v období socializmu</i>	13
<i>Nástup variability reprodukčného a rodinného správania – od homogenity k diverzite</i>	23
Vývoj plodnosti v Európe a na Slovensku	24
Diferenciácia reprodukčného a partnerského správania	37
Vývoj sobášnosti	41
Mimomanželská plodnosť	43
Záver	47
2 Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku <i>Branislav Šprocha</i>	53
Úvod	53
<i>Transformácia reprodukčného správania – hlavný faktor zmien cenzových domácností</i>	56
<i>Sobášnosť</i>	56
<i>Rozvodovosť</i>	59
<i>Pôrodnosť a plodnosť</i>	61
<i>Úmrtnosť</i>	64
<i>Zmeny v charaktere cenzových domácností</i>	65
<i>Úplné rodinné domácnosti</i>	70
<i>Faktické manželstvá (kohabitácie)</i>	73
<i>Neúplné rodinné domácnosti</i>	77
Záver	81
3 Ženy, muži a domáca práca na Slovensku: pretrvávajúce vzory alebo perspektíva zmeny? <i>Ivan Chorvát</i>	83
<i>Úvod: reflexia teoretických a empirických východísk</i>	83
<i>Deľba práce v rodine na Slovensku – aktuálne poznatky</i>	88
<i>Rodovo-vekové rozdiely v domáчих prácach</i>	95
<i>Rodovo-vekové rozdiely v starostlivosti o členov rodiny</i>	97
<i>Príčiny nerovného rozdelenia domáчих prác: čas, zdroje či hodnoty?</i>	98
<i>Časová dostupnosť</i>	99
<i>Relatívne zdroje</i>	100
<i>Rodová ideológia</i>	102
Záver a interpretácie	105

4 Neplatená práca v domácnostiach na Slovensku <i>Alena Kaščáková</i>	111
<i>Úvod</i>	<i>111</i>
<i>Zdroje údajov pre odhad veľkosti neplatenej práce</i>	<i>112</i>
<i>Neplatená práca - vymedzenie</i>	<i>113</i>
<i>Výskumy objemu neplatenej práce v roku 2012 na Slovensku</i>	<i>115</i>
<i>Výsledky prieskumov</i>	<i>117</i>
<i>Domáce práce z pohľadu rodových rozdielov</i>	<i>117</i>
<i>Ekonomické aspekty neplatenej práce</i>	<i>122</i>
<i>Neekonomické aspekty neplatenej práce</i>	<i>125</i>
<i>Geografické aspekty neplatenej práce</i>	<i>130</i>
<i>Záver</i>	<i>132</i>
5 Nezosobašené spolužitia mladej generácie na Slovensku a ich podmieňujúce aspekty <i>Gabriela Tydlitátová</i>	133
<i>Úvod</i>	<i>133</i>
<i>Kontext kohabitácií</i>	<i>134</i>
<i>Popis a interpretácia paradigmatického modelu</i>	<i>141</i>
<i>Prokorezidenčné determinanty</i>	<i>142</i>
<i>Prokohabitačné determinanty</i>	<i>144</i>
<i>Kontext formovania kohabitácie</i>	<i>146</i>
<i>Geografické konštelácie a ich varianty</i>	<i>147</i>
<i>Distribúcia variantov geografických konštelácií</i>	<i>151</i>
<i>Záver a diskusia</i>	<i>152</i>
Literatúra	155
Abstracts	171
O autorkách a autoroch	180

Jedna z kapitol predkladanej monografie začína postrehom o tom, že téma rodinných, partnerských a reprodukčných vzťahov a aktuálnych trendov v ich formovaní a fungovaní je nevyčerpatelným zdrojom diskusií, štúdií a výskumných aktivít. Deje sa to asi v každej dobe, keďže ide z hľadiska existencie a pokračovania ľudskej spoločnosti o večnú a elementárnu tému týkajúcu sa každodennosti. Téma štruktúry rodiny, trendov v reprodukcii i meniacich sa partnerských konfigurácií je v súčasnej dobe navyše atraktívna aj preto, lebo Slovensko, podobne ako iné postsocialistické krajiny, zaznamenáva od 90. rokov minulého storočia významné a v zrýchlenom tempe prebiehajúce sociálno-demografické zmeny, ktoré sa odrazili práve v rodinnom a partnerskom správaní. Boli charakterizované výrazným poklesom plodnosti a sobášnosti, odkladaním pôrodov a vstupu do manželstva do neskoršieho veku, nárastom foriem spolužitia bez uzavretia manželstva, nárastom počtu a podielu detí narodených mimo manželstva, pribúdaním jednočlenných domácností, zmenšovaním podielu rodín s deťmi a znížením priemerného počtu detí na jednu rodinu, vysokou úrovňou rozvodovosti, zvyšovaním priemerného veku rozvádzajúcich mužov a žien a ďalšími zmenami, ktoré (a viaceré ďalšie) sú predmetom výskumného záujmu autorov a autoriek knihy Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume.

Naša publikácia je jedným z výstupov širšie koncipovaného projektu Slovenská spoločnosť v medzinárodných komparatívnych výskumoch: pred krízou a počas krízy, ktorý je financovaný Agentúrou na podporu výskumu a vývoja (APVV-0309-11). Riešiteľskou organizáciou celého projektu je Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, spoluriešiteľmi sú Katedra sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a Fakulta sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. Práve podpora APVV umožnila Slovenskej republike prostredníctvom výskumných pracovísk zapojených do projektu participovať na viacerých moduloch sociologických výskumov medzinárodnej výskumnej siete International Social Survey Programme (ISSP) a získať tak empirické údaje, ktoré v ďalšej fáze spracovania dát umožnia porovnávanie sa s inými krajinami. Popri medzinárodnej komparácii dáta z ISSP umožňujú i porovnávanie v čase, pretože

viaceré témy výskumov sa po niekoľkých rokoch opakujú. Je to i prípad výskumu ISSP zameraného na rodinu, ktorého terénny zber údajov sa na Slovensku uskutočnil koncom roku 2012 pod názvom Rodina, práca a rodové roly. Prvý výskum ISSP s témou rodiny sa realizoval v roku 2002 a niesol názov Rodina a meniace sa rodové roly. Práve analýza dát zo spomínaných výskumných modulov ISSP doplnená o prierezové sociologické a demografické pohľady na vývoj rodinných, partnerských a reprodukčných vzťahov a ukazovateľov tvorí podstatu predkladanej publikácie a zapadá tak časovo i tematicky do skúmania slovenskej spoločnosti pred krízou i počas krízy.

O spoločnosti v stave krízy – v domácom aj v európskom kontexte – sa začalo hovoriť na konci prvej dekády 21. storočia, keď sa dostavili prvé prejavy i dôsledky takzvanej celosvetovej ekonomickej krízy a pojem krízy sa stal neoddeliteľnou súčasťou odborného i verejného diskurzu. Vývojové trendy v oblasti rodiny a partnerských vzťahov však naštartovali krízový „slovník“ vo sfére mediálnych tém, publicistiky ako i vedeckých štúdií už o niekoľko rokov skôr. Asi najpodstatnejším a pre budúcnosť rodiny najvýznamnejším sa na začiatku nového tisícročia javil neustály a rapidný pokles úhrnnej plodnosti na Slovensku až pod hodnotu 1,2 dieťaťa na jednu ženu. Ak si k tomu primyslíme vyššie spomínané zmeny v rodinnom a partnerskom správaní, nie je prekvapivé, že sa objavujú vyhlásenia o kríze rodiny a rodinných hodnôt. V západoeurópskych krajinách tieto zmeny naštartovali o niekoľko desaťročí skôr a nemali taký skokový charakter ako na Slovensku. Diskusie o „kríze“ rodiny sa však objavili a neustále objavujú aj v týchto krajinách. Vo verejnom ako i v spoločenskovednom diskurze je ich intenzita výraznejšia práve v obdobiach, kedy sa menia dlhodobé stabilné vzorce či modely správania. Našou snahou je prispieť do diskusie o súčasnosti a aj možnej budúcnosti rodinného, partnerského a reprodukčného správania prostredníctvom analýzy stavu, identifikácie trendov a možných príčin zmien. Dôsledky ekonomickej krízy musíme vnímať ako dôležité determinujúce faktory rodinného života, ktoré vstupujú do rozhodovania o partnerstve, rodičovstve, menia podobu i vzorce fungovania rodiny a v konečnom dôsledku ovplyvňujú aj životné dráhy a životné šance jednotlivcov. Aj z týchto dôvodov, v intenciách zadania výskumnej témy projektu APVV, považujeme za vhodné reflektovať slovenskú spoločnosť v (pred)krízovom období prostredníctvom tém rodiny, partnerstva a reprodukčných vzťahov.

Predkladaná reflexia súčasnej rodiny na Slovensku je usporiadaná do piatich kapitol, na ktorých sa podieľali piati autori a autorky reprezentujúci tri vedné disciplíny – tri príspevky majú sociologické zameranie (kapitoly 1, 3 a 5), jeden pochádza z pera demografa (kapitola 2) a jeden je výsledkom práce autorky, ktorá sa zameriava na

štatistiku (kapitola 4). Kapitoly sú v knihe usporiadané so snahou o to, aby vytvárali istý „príbeh“. Príbeh začína pohľadom Romana Džambazoviča na rodinu prostredníctvom jej základného konštitutívneho prvku – rodičovstva a s ním spojených procesov reprodukčného správania a partnerstva. V druhej kapitole, ktorej autorom je Branislav Šprocha, naďalej zostávame pri celkovom „makro“ pohľade na hlavné demografické procesy, predovšetkým na reprodukčné správanie a jeho celkovú transformáciu, avšak základnou jednotkou analýzy sú cenové domácnosti, najmä rodinné cenové domácnosti, ich vnútorná štruktúra a zmeny v ich formovaní. Obaja autori zachytávajú dynamiku zmien a poukazujú na diferenciáciu reprodukčného a rodinného správania a s ňou spojenú výraznú deštandardizáciu utvárania podôb a foriem rodiny. V nasledujúcich častiach monografie je pohľad zvonka vystriedaný analýzou procesov, ktoré sa dejú vnútri rodiny či domácnosti. Posledné štvrtstoročie prináša nielen zmenu exogénnych, ale i ich endogénnych charakteristík rodinného a partnerského života. Zmeny vo sfére trhu práce, verejných politík či hodnôt znamenajú nielen zmeny v štruktúre rodiny, ale spôsobujú aj metamorfózy v organizácii rodinného života a usporiadaní partnerstiev. Preto sa Ivan Chorvát v tretej kapitole zameriava na tému delby práce v rodine či domácnosti, najmä z hľadiska rodových, vzdelanostných i vekových rozdielov a z hľadiska toho, či sú v domácnosti prítomné deti. Aj štvrtá kapitola Aleny Kaščákovskej sa venuje neplatennej práci v domácnosti a perspektívu z predchádzajúcej kapitoly dopĺňa o pohľad na veľkosť a štruktúru neplatennej práce i jej rozdiely z hľadiska veľkosti sídiel aj typu bývania. Naš príbeh smerujúci od všeobecného k špecifickému, od „makro“ pohľadov zvonka k špecifickým témam vnútri rodiny zakončuje aktuálna téma nezosobášeného spolužitia ako fenoménu, ktorý sa značne rozširuje aj v reáliách Slovenskej republiky a je spracovaná Gabrielou Tydlítatovou v piatej kapitole. V porovnaní s predchádzajúcimi príspevkami, ktoré sú založené na veľkých či väčších výskumných vzorkách (sčítaniach obyvateľstva, reprezentatívnych výskumoch) a kvantitatívnom spracovaní dát sa odlišuje aj spôsobom analýzy, ktorý spočíva na kvalitatívnych prístupoch a je založený na rozprávaniach mladých ľudí, ktorí žijú v nezosobášených spolužitiach.

To, že sme naše rozprávanie nazvali, dozaista trochu nadnesene, príbehom, má ešte jeden dôvod. Prakticky všetci autori a autorky vo svojom rozprávaní uplatňujú vývojový pohľad. Zameriavajú sa síce na analýzu súčasnej situácie, ale zdôrazňujú prvok zmeny, vývoja, interpretujú trendy. Niektoré kapitoly sa zameriavajú na zhodnotenie populačného a rodinného vývoja na širšom priestore a zachytávajú dlhší časový úsek (napríklad od obdobia socializmu až do súčasnosti), iné sa sústreďujú na obdobie po roku 1990, či aspoň na porovnanie viacerých výskumov na rovnaké témy,

ktoré boli realizované v rozmedzí jedného desaťročia. Jednotlivé kapitoly knihy ponúkajú i porovnanie vývoja a situácie na Slovensku s inými európskymi krajinami a tiež diskusiu so súčasnými teoretickými konceptualizáciami zmien, ku ktorým v posledných niekoľkých desaťročiach v oblasti reprodukcie, rodinného a partnerského života dochádza.

Chceme sa poďakovať všetkým kolegyniam, kolegom i organizáciám, ktoré sa podieľali na tejto knihe alebo nejakým spôsobom prispeli k jej vzniku. Naša vďaka patrí v prvom rade obom recenzentkám za ich pripomienky a návrhy, ktoré prispeli k zvýšeniu kvality jednotlivých kapitol knihy, ako i spoluriešiteľom a spoluriešiteľkám výskumných projektov, v rámci ktorých monografia vznikla. V neposlednom rade chceme poďakovať i Agentúre na podporu vedy a výskumu a Vedeckej grantovej agentúre Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied, ktoré spomínané projekty a vydanie knihy finančne podporili.

Na záver si dovoľíme byť trochu osobní. Na skutočnosť, že si bádateľ vyberie práve rodinu za predmet svojho dlhodobejšieho vedeckého záujmu (ako je to v prípade oboch editorov knihy) má pravdepodobne istý motivujúci vplyv aj skúsenosť človeka s vlastnou rodinou, ktorá ho vedie k povedomiu o významnosti tejto inštitúcie. Tým najvýznamnejším formujúcim vplyvom v tomto smere sú nepochybne rodičia. Obaja by sme preto túto knihu chceli venovať pamiatke našich otcov, ktorí nás počas prípravy textov do tejto knihy navždy opustili.

Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku (sociologická interpretácia trendov)¹

Roman Džambazovič

Úvod

Na rôznych fórach zaznamenávame diskusie o reprodukčnom a rodinnom správaní, jeho súčasných podobách či vývojových trendoch. Napriek intímному charakteru týchto tém, alebo práve preto, sú častým námetom našich každodenných rozhovorov a odkazy na ne nachádzame vo všetkých typoch médií. Táto kapitola knihy je príspevkom do diskusie o spomínaných témach, ktorým sa budeme primárne venovať prostredníctvom rodičovstva. Rodičovstva ako zámeru stať sa rodičom a reálneho faktu mať dieťa. Vychádzame pritom z chápania vzťahu rodiča/rodičov a dieťaťa/detí ako základného „rodinotvorného“ vzťahu. Okrem rodičovstva sa nevyhneme ani téme partnerstva, nakoľko vo väčšine prípadov je predstava rodičovstva ako aj samotné rodičovstvo zasadené do partnerského vzťahu. Hoci, samozrejme, nie nevyhnutne.

Reprodukčné, partnerské a rodinné správanie však nie je súčasťou iba verejného diskurzu, ale aj politiky. Posledné referendum na Slovensku, ktoré sa konalo v roku 2015 a je označované ako referendum o ochrane rodiny, je dôkazom toho, ako sa stávajú spomínané témy súčasťou politickej agendy. Pri oboch diskurzoch – verejnom i politickom – sú najčastejšie pertraktovanými oblasťami zmeny v reprodukčnom a rodinnom správaní, ku ktorým v poslednom období dochádza. Zdôrazňujú sa pritom v prvom rade negatívne dôsledky zmien na individuálnej i celospoločenskej úrovni. Často ide o vzbudzovanie „morálnej paniky“, prostredníctvom ktorej médiá a často aj tí, ktorí majú politickú moc, stanovujú podmienky, alebo označujú určité skupiny ako hrozbu pre spoločenské hodnoty a záujmy (Cohen 2002). Takýto postoj ale rozhodne nepomáha pri snahe pochopiť situáciu a identifikovať príčiny zmien.

¹ Kapitola je výstupom z projektu VEGA č. 1/0062/15 „Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku“.

Práve naopak, informácie sú emotívne či ideologicky podfarbené a plné morálnych súdov. Hlavnými cieľmi predkladanej kapitoly je ponúknuť odpovede na otázky, ktoré by mohli byť nápomocné v spomínaných diskusiách: Aký vývoj reprodukčného a rodinného správania zaznamenávame v poslednom štvrtstoročí? Môžeme identifikovať určité trendy vývoja? Kde nachádzať príčiny týchto zmien a ako ich interpretovať?

Samotná analýza reprodukčného a rodinného správania bude v prvom rade zameraná na predchádzajúce štvrtstoročie, t.j. na obdobie, ktoré sa do histórie Slovenska zapíše ako (post)transformačné. V priebehu neho dochádza k výrazným celospoločenským zmenám, ktoré „zanechali stopy“ aj v intímnych sférach našich životov, ktoré zahŕňajú formovanie a fungovanie partnerských vzťahov, rodičovské plány, ako aj ich samotnú realizáciu a následné rodinné fungovanie a formovanie podoby rodiny. Závažnosť zmien v spomínaných oblastiach výraznejšie vynikne, ak si nezvolíme iba deskripciu vývoja od začiatku 90. rokov 20. storočia, ale východiskom bude aj ich sledovanie v období socializmu. Takýto prierezový pohľad na reprodukčné a rodinné správanie z hľadiska zachytenia časovej dynamiky a komparácie viacerých vybraných ukazovateľov, akými sú napríklad pôrodnosť, plodnosť či sobášnosť, nie je ničím ojedinelým. Zaujímavým a nepochybne dôležitým kontextom pre zachytenie súčasných zmien v rodinnom a reprodukčnom správaní by bola kritická sociologická reflexia aktuálneho slovenského spoločensko-politického diskurzu o manželstve, rodičovstve, právach dieťaťa, a pod., ako aj o existencii neformálneho spolužitia párov rovnakého pohlavia a o jeho legislatívnom uznaní. Ide o neodmysliteľné rámce, v ktorých sa formujú rôzne trendy poukazujúce na súčasnú diverzifikáciu partnerského a rodinného správania. V tejto kapitole však spomínaným témam nebudeme venovať pozornosť. V prípade predkladanej analýzy pôjde primárne o pokus inventarizovať esenciálne charakteristiky socialistického a (post)transformačného obdobia z hľadiska reprodukčného správania, ponúknuť vysvetlenia príčin odlišností a načrtnúť možné smerovanie ďalších analýz a testovania hypotéz o príčinách súčasných zmien.

Premena reprodukčného a rodinného správania – od unifikácie k diverzite

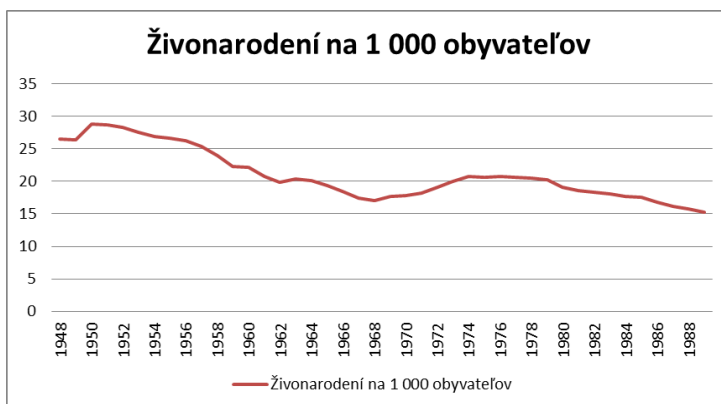
Počas obdobia socializmu sa na Slovensku, ako aj v ostatných socialistických krajinách strednej a východnej Európy postupne presadil špecifický model reprodukčného a rodinného správania. Bol typický až do konca 80. rokov a v mnohých smeroch odlišný od modelu rozšíreného v krajinách nachádzajúcich sa na západ od tzv. železnej opony. Označenie ako východoeurópsky, resp. socialistický bude preto vyhovujúcim a vhodne zvoleným označením. Čo bolo pre neho charakteristické a aké

znaky reprodukčného a rodinného správania nachádzame v danom období aj na Slovensku? Tieto skutočnosti si zasluhujú trošku obšírnejší popis. Premena východoeurópskeho modelu reprodukčného a rodinného správania je totiž výrazným sprievodným znakom celospoločenskej transformácie po roku 1989.

Unifikácia a štandardizácia reprodukčného a rodinného správania v období socializmu

V priebehu štyroch desaťročí „budovania socialistickej spoločnosti“ vieme identifikovať rôzne fázy vývoja plodnosti a pôrodnosti na Slovensku. Tento vývoj možno označiť za nerovnomerný a kolísavý. Striedali sa obdobia (prudkého či mierneho) poklesu, dočasného rastu, či postupnej stagnácie všetkých reprodukčných charakteristik (pozri Graf 1).

Graf 1: Živonarodení na 1 000 obyvateľov v rokoch 1948 až 1989

Zdroj: ŠÚ SR

Od povojnovému nárastu plodnosti dochádza k jej poklesu (od 50. do 70. rokov), následnému nárastu (baby-boom v prvej polovici 70. rokov) a opätovne k poklesu a stabilizácii (od konca 70. rokov až po koniec 80. rokov). Vo všeobecnosti však celkový vývoj plodnosti v danom období charakterizuje tendencia k poklesu. Totiž, aj keď došlo po poklese k nárastu, nikdy plodnosť nedosiahla „východiskovú“ úroveň. Kým v 50. rokoch minulého storočia pripadalo na jednu ženu v priemere 3,5 živonarodených detí², tak začiatkom 70. rokov už „iba“ 2,4 živonarodených detí. V ďalšom desaťročí zostávajú hodnoty úhrnnej plodnosti pomerne stabilizované

² V prvej polovici dvadsiatych rokov 20. storočia bola úhrnná plodnosť ešte vyššia a jej hodnota dosahovala viac ako 4 deti na jednu ženu (Džambazovič 2012).

(napríklad v roku 1980 dosahuje hodnotu 2,3). Aj z týchto údajov je evidentné, že model dvojdetnej rodiny sa stal na Slovensku dominantným až v priebehu 70. a 80. rokov 20. storočia a jeho nositeľkami sú matky, ktoré prežili väčšinu svojho reprodukčného života v období štátneho socializmu (Potančoková 2008).

Pri porovnaní európskych krajín v danom období prichádzame k zaujímavým zisteniam. Často sa totiž konštatuje, že Slovensko, ako i ďalšie socialistické štáty, vykazovali vysoké miery plodnosti a pôrodnosti. Neplatí to však pre celé štyri desaťročia fungovania rozdelenej Európy na „socialistický východ“ a „kapitalistický západ“. Prelom 50. a 60. rokov v socialistických krajinách znamená znižovanie úrovne plodnosti. Posúvajú sa z pozície oblastí Európy s najvyššou medzi regióny s nižšou plodnosťou. Postupne však boli v 80. rokoch opätovne zaznamenané vysoké miery plodnosti (Frejka – Sobotka 2008; Tietze 2004). Slovensko v rámci takéhoto porovnania dlhodobo vykazovalo jednu z najvyšších intenzít pôrodnosti a plodnosti a na konci 80. rokov platí, že našu krajinu radíme medzi krajiny s *najvyššou plodnosťou* v európskom priestore (pozri Tabuľku 2). Vo všeobecnosti sa reprodukčné a rodinné správanie v socialistických krajinách strednej a východnej Európy pomerne jasne unifikovalo, kým v ostatných častiach Európy sa začalo viditeľne diferencovať.³

Začiatok obdobia „veľkého rozdelenia Európy“ z hľadiska sledovania ukazovateľov reprodukčného a rodinného správania sa datuje do druhej polovice 60. rokov a je známy pod označením *druhá demografická tranzícia* (van de Kaa 1987). Prvým jasným dôkazom naštartovania zmeny je zníženie plodnosti pod hranicu 2,1 dieťaťa na jednu ženu v reprodukčnom období. Dochádza k nej v 60. a 70. rokoch minulého storočia v severnej a západnej Európe a nasleduje po nej stabilizácia plodnosti na nízkych úrovniach. Druhá demografická tranzícia neprebíhala simultánne a nemala vo všetkých európskych krajinách rovnaký priebeh a rovnakú intenzitu (Lesthaeghe – Moors 2000). Zmeny „postupovali“ zo severu na juh a zo západu na východ Európy a dajú sa prirovnáť k cyklónu, čo sa neodvolateľne ženie od Škandinávie a postupne zaplavuje juh Európy ešte pred stočením sa na východ a (pravdepodobne) do iných častí rozvinutého sveta (van de Kaa 2001). V dôsledku časovej asynchrónnosti sú krajiny rozdelené do *štyroch skupín* podľa toho, kedy sa

³ Samozrejme, určitú mieru diferenciácie nachádzame aj v prípade vzájomného porovnania socialistických krajín, ako aj v rámci jednotlivých krajín z hľadiska rôznych priestorových úrovní (regióny, mesto - vidiek). Výborný príklad by ponúkla analýza stavu a vývoja reprodukčného a rodinného správania v rámci bývalého Československa. Slovensko, Čechy a Morava, patriace do spoločného štátu a spadajúce pod jednotnú populačnú politiku vykazovali nielen podobnosti ale aj odlišnosti pri porovnaní sobášnosti, pôrodnosti a plodnosti, v štruktúre rodín a domácností, v rozvodovosti a pod.

v nich začali objavovať prejavy postupnosti demografických zmien (van de Kaa, 1987: 11-12). Druhá demografická tranzícia sa totiž nevzťahuje iba na zníženie plodnosti a pôrodnosti, ako ešte uvidíme neskôr. Prvú skupinu tvoria v tomto smere „najpokročilejšie“ krajiny severnej a západnej Európy. Skutočnými priekopníckymi krajinami v tejto skupine, a teda v rámci celého sveta, sú Holandsko, Dánsko a škandinávské krajiny, ktoré prešli celou postupnosťou už v 80. rokoch minulého storočia. Druhú skupinu tvoria krajiny južnej Európy ako Grécko, Malta, Portugalsko, Španielsko a krajiny bývalej Juhoslávie, ktoré zaostávajú za prvou skupinou s asi desaťročným odstupom, ale už aj v nich sa druhá demografická tranzícia završuje. V tretej skupine sú krajiny strednej a východnej Európy, Slovenskú republiku nevynímajúc. V týchto krajinách dochádza k prudkej zmene demografického správania skoro až o tri desaťročia neskôr – koncom 80. a začiatkom 90. rokov 20. storočia – v období celkovej transformácie bývalých socialistických spoločností. Štvrtú skupinu tvoria tie európske krajiny, v ktorých v 80. rokoch 20. storočia ešte iba doznievali prejavy prvej demografickej revolúcie. V prvom rade ide najmä o krajiny bývalého Sovietskeho zväzu.

Neskoršie „naštartovanie“ druhej demografickej tranzície, resp. potlačenie a zvrátenie naštartovaných zmien v reprodukčnom správaní v socialistických krajinách strednej a východnej Európy primárne súviselo s *odlišným politickým usporiadaním* a jeho dôsledkami. Nastolenie totalitných režimov v spomínaných krajinách malo významný dopad na životné podmienky populácie a podstatne ovplyvnilo aj reprodukčné a rodinné správanie (Vaňo 2001). Zásah do intímnej sféry sa odzrkadlil v tzv. *východoeurópskom modeli reprodukčného* (Monier – Rychtaříková 1992; Rychtaříková 1996) *a rodinného správania*, ktorého konštitutívnou súčasťou bola aj vysoká miera plodnosti a pôrodnosti. Vďaka centrálnej štátnej regulácii populačnej a rodinnej politiky sa v nich unifikoval demografický vývoj, predtým vykazujúci pomerne veľkú rôznorodosť (viac pozri Filadelfiová – Cuperová 2000).

Aj na Slovensku boli reprodukčné stratégie adaptáciou na špecifický socialistický kontext v oblasti politik zamestnanosti, podpory rodiny a celkovej spoločenskej klímy (Potančoková 2013). Evidentné je to najmä v normalizačnom a postnormalizačnom období 70. a 80. rokov. Rodinná a populačná politika v Československu doslovne zvädzala mladých ľudí k rodičovstvu a sobášom (Možný – Rabušic 1992). Nie nadarmo môžeme toto obdobie označiť za „zlatú éru rodiny a manželstva“. Opatrenia a nástroje sociálnej politiky sa v mnohých prípadoch viazali práve na uzatvorenie sobáša a socialistický režim preferoval manželskú rodinu pred inými formami rodinného života a jednotlivcami (Kvapilová 2000). Dialo sa tak prostredníctvom celého komplexu opatrení, ktoré zvýhodňovali manželské rodiny so (závislými) deťmi,

pomáhali zlepšovať ich životné podmienky, zvyšovať životnú úroveň a indukovali nárast rodičovstva. Išlo o rôzne formy priamych a nepriamych prostriedkov sociálnej politiky, ako napríklad o systém podpôr (dotácií do cien detského tovaru, zdarma poskytované učebnice a niektoré ďalšie školské potreby atď.), výhodné (mlado)manželské pôžičky (s veľmi nízkymi úrokovými sadzbami, s čiastočným odpustením úveru pri narodení prvého dieťaťa, znižujúcimi sa úrokmi v závislosti od počtu detí), predĺženie materskej dovolenky, daňové zvýhodnenie rodičov s deťmi (naopak vysoké bolo daňové zaťaženie bezdetných), zvýšenie prídavkov na deti, zvýšenie počtu miest v predškolských zariadeniach, poskytovanie lacných rodinných dovoleniek, zintenzívnenie bytovej výstavby atď. (Fialová – Kučera 1997; Frejka 1980; Hašková 2007; Možný – Rabušic 1992). Rozhodnutie stať sa rodičom a žiť v manželstve bolo veľmi racionálnym a efektívnym aj v dôsledku ťažkostí pri získavaní bývania pre slobodných a nezosobášené či bezdetné páry (Džambazovič, 2012). Neexistovala žiadna výrazná alternatíva voči rodinnému životu. Voľnočasové aktivity boli obmedzené, nebolo možné cestovať alebo podnikáť. Prístup k vysokoškolskému štúdiu bol výrazne ohrozený striktnými numerus clausus⁴ a umožnený iba malému počtu mladých ľudí.⁵ Väčšina mladých ľudí tým pádom doštudovala a na trh práce vstupovala už v mladom veku. Práca sa vnímala nielen ako právo, ale ako povinnosť. Nezamestnanosť, aspoň oficiálne, neexistovala a bola zabezpečená výrazná istota zamestnania. Bolo ale takmer nemožné robiť dynamickú pracovnú kariéru. Napríklad hneď v úvodnom období budovania pracovnej pozície bola u mužov prerušená povinnou vojenskou službou. Slabá možnosť sebarealizácie v zamestnaní bola ešte sprevádzaná rozsiahlou mzdovou nivelizáciou, ktorá umocnila demotivujúce nastavenie podmienok na trhu práce. Politický občiansky aktivizmus (nie oficiálny) bol nebezpečný. Rodina znamenala jediný zdroj autenticity vo svete verejného pokrytectva (Možný – Rabušic 1992) a bola vnímaná často ako jediné miesto sebarealizácie alebo úniku pred štátnou mocou. Rodina síce nebola pod priamu

⁴ Centrálne plánovaná ekonomika, charakteristická pre obdobie socializmu, určovala pomocou tzv. kvót (smerných čísel) aj počty študentov a absolventov na jednotlivých typoch škôl, odboroch a ich zaradovanie do pracovného procesu. Je nutné dodať, že sa striedali obdobia voľnejšieho a striktniejšieho posudzovania či „podporných“ akcií pre štúdium na vysokých školách pre jednotlivé skupiny populácie. Celkovo však v porovnaní s ostatnými vyspelými európskymi krajinami zaznamenávame výraznú stagnáciu vysokoškolského vzdelávania. Na Slovensku sa to prejavilo napríklad aj v skutočnosti, že namiesto rýchleho zvyšovania počtu a zastúpenia vysokoškolských študentov a absolventov vysokých škôl došlo len k miernemu nárastu, ktorý bol dokonca v 80. rokoch vystriedaný poklesom (Šprocha – Potančoková 2010).

⁵ Napríklad na vysokej škole či na univerzite pokračovalo v štúdiu v roku 1970 iba 50 tisíc (Šprocha – Potančoková 2010), ale v roku 2013 už skoro 190 tisíc študentov a študentiek.

kontrolou štátu, ale rôznymi „cestami“ sa mu darilo prenikať aj do najintímnejších sfér.

Za špecifickým reprodukčným a rodinným správaním nemôžeme však vidieť iba pôsobenie pronatalitnej politiky, či dôsledok špecifických podmienok súvisiacich s totalitným režimom. Na celospoločenskú klímu na Slovensku vplývali aj *tradície*, ktoré mali hlboké kultúrno-historické ukotvenie v hodnotových orientáciách väčšiny obyvateľov Slovenska. Výrazné rodinné hodnoty, vysoké hodnotenie rodičovskej roly a manželstva súviseli so silne pretrvávajúcim vplyvom kresťanskej výchovy v rodinách na Slovensku a s „dedičstvom“ reprodukčných vzorcov typických v predchádzajúcom období. Vyššie popísaný socialistický kontext a tradicionalita spoločne vytvárali špecifické podmienky, v ktorých sa mladí ľudia rozhodovali o podobe partnerstva, o časovaní a plánovaní rodičovstva. Generácia narodená v medzivojnovom období sa stávala rodičmi v 50. rokoch. Tvorila špecifickú mentálnu kohortu ovplyvnenú rovnakými udalosťami a zdieľala rovnakú spoločnú skúsenosť. Vyrastala totiž v období, kedy pre reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku bola typická vysoká miera pôrodnosti, vysoký počet detí v rodinách, pomerne nízky vek rodičovstva, vysoká miera sobášnosti a nízke zastúpenie slobodných (Hajnal 1965; Šprocha – Tišliar 2008). Narodenie dieťaťa a sobáš pritom neboli podmienené nutnou ekonomickou či rezidenčnou samostatnosťou mladomanželov, na rozdiel od tzv. západoeurópskeho typu rodiny.⁶ Zostalo to tak aj v období socializmu, kedy sa postupne pridalo všeobecné povedomie o sociálnych istotách. V konečnom dôsledku to uľahčilo rozhodovanie sa pre založenie rodiny a vstup do manželstva u nasledujúcej generácie, vstupujúcej na „partnerský trh“ v 70. rokoch. Mladé rodiny sa chceli rezidenčne osamostatniť a samostatné bývanie považovali za optimálne⁷, ale často

⁶ Rodiny na Slovensku sa nachádzali na východ od pomyslenej Hajnalovej línie a boli „zástupcami“ východoeurópskeho typu rodiny. Na rozdiel od neho bol západoeurópsky typ rodinného správania podmienený prevládajúcim individualizovaným vlastníctvom. K sobášu vedúci vzorec správania sa vyznačoval nasledujúcou postupnosťou: ekonomická autonómia – samostatné bývanie – zasnúbenie – sobáš – prvé dieťa (Možný 1999: 130). Nutnosť ekonomickej a rezidenčnej samostatnosti znamenala vyšší vek prvosobášiacich sa, nižšiu mieru sobášnosti, vyššiu mieru slobodných a v konečnom dôsledku i nižšiu mieru pôrodnosti, menší počet detí v rodinách, menší počet členov domácností a rozšírenosť nukleárnej formy rodiny v západoeurópskom type rodiny (Hajnal 1965).

⁷ Mladé rodiny považovali získanie bytu za najväčší problém ešte aj v období výraznej bytovej výstavby 70. a 80. rokov, kedy sa prakticky každá štvrtá rodina v ČSSR presťahovala do nového bytu. Z výskumu Mladá rodina vyplynulo, že iba 30% mladomanželov malo v dobe uzavretia sobáša samostatné bývanie a svoje prvé roky manželstva bývali vo svojich rodičovských rodinách, u príbuzných, v ubytovniach a pod. (Wynnyczuk – Šráček 1975). Do prvých piatich rokov manželstva

prvé roky manželstva prežili v spoločnej domácnosti so svojimi rodičmi, alebo im rodičia boli ekonomicky či inak nápomocní (starostlivosť o vnúčatá, pomoc pri zabezpečení bývania a pod.). Skoré zakladanie rodiny bolo podporované aj samotnými rodičmi, nakoľko si uvedomovali, že po pomoci svojim deťom a vnúčatám ich ešte čaká pomoc svojim rodičom. V čase, kedy potrebovali pomoc ich deti, boli plne pracovne a životne aktívni (Bauerová – Bártová 1987). Skorý vek pôrodu a uzavretia sobáša znamenal pre mladých ľudí kumuláciu troch nových sociálnych rolí – rodičovskej, manželskej (partnerskej) a často aj pracovnej, nakoľko v mnohých prípadoch zakladali rodiny v obdobiach významných životných prechodov – po základnej vojenskej službe, po ukončení štúdia, po nástupe do zamestnania. Aj pri riešení tejto situácie sa ukázala „pomocná ruka“ rodičov. Úroveň a dôležitosť medzigeneračnej solidarity bola veľmi významná. Mladí ľudia boli počas obdobia socializmu závislí najmä od rodiny svojho pôvodu, nakoľko celý spoločenský systém pracoval skôr na princípe sociálneho ako ekonomického kapitálu (Možný 1991).

K špecifikám vývoja pôrodnosti na Slovensku dlhodobo patril aj veľmi nízky vek prvorodičiek, ktorý bol jeden z najnižších v Európe (Džambazovič 2012). Plodnosť kumulovala v skorjej etape reprodukčného obdobia žien. Dlhodobo sa ženy stávali prvýkrát matkami v priemere vo veku do 23 rokov⁸ a ešte aj v roku 1990 bol priemerný vek prvorodičiek 22,3 roka. Štruktúra plodnosti odzrkadľovala tieto skutočnosti a obdobie najvyššej plodnosti bolo posunuté do nízkych vekových kategórií. Matky vo veku od 18 do 24 rokov sa na konci 80. rokov minulého storočia podieľali na celkovej plodnosti skoro 60%. Na druhej strane pôrody žien nad 35 rokov boli zriedkavosťou. Dominantným modelom rodičovstva sa stávajú pôrody koncentrované na začiatku reprodukčného obdobia⁹, ktoré však bolo relatívne krátke a skoro ukončené, nakoľko narodenie druhého či ďalších detí nasledovalo čo najskôr po prvom dieťati. Po narodení detí spravidla nasledoval skorý návrat matky do zamestnania (Filadelfiová 2001: 725).¹⁰

získava väčšina mladých párov vlastný byt a pri ich prideľovaní boli rešpektované zásady preferencie rodín s deťmi (Bartošová 1975).

⁸ Z dlhodobejšieho časového hľadiska vek matiek pri prvom pôrode v 50. rokoch klesal vo väčšine krajín Európy. V krajinách východnej Európy sa však udržal dlhodobo na nízkych hodnotách, zatiaľ čo v západnej a severnej Európe došlo k jeho opätovnému nárastu od konca 70. rokov, ktorý pokračoval aj v neskoršom období.

⁹ Iba necelá desatina prvých detí sa narodila po troch rokoch trvania manželstva (Kučera 1980a).

¹⁰ Návrat matiek do zamestnania v pomerne nízkom veku dieťaťa bol dôsledkom výraznej závislosti výšky finančných príjmov rodiny od druhého príjmu. Univerzálne rozšírený bol aj z tohto dôvodu dvojpríjmový model rodiny. Postavenie domácností bolo závislé najmä od demografických faktorov a od obdobia životného a rodinného cyklu (Hiršl 1992). Ak napríklad matka nastúpila do práce po

Pre celé obdobie socializmu platila výrazná vzájomná prepojenosť sobášnosti a pôrodnosti. Môžeme hovoriť o *univerzalite rodičovstva v manželstve*, ktorá sa odzrkadľovala vo vysokej intenzite sobášnosti a v nízkej miere detí narodených nezobášaným párom či slobodným matkám. Ak aj dochádzalo k výkyvom sobášnosti, boli spôsobované skôr početnosťou jednotlivých ročníkov (t.j. počtom osôb v sobášnom veku), ako závažnou zmenou v správaní mladých ľudí (Vaňo 2000). Rodine a manželstvu prikladali ľudia prvoradý význam a medzi životnými prániami sa u mladých ľudí objavuje na prvom mieste „šťastné manželstvo“ a za „zdravím“ hodnota „mať rodinu“ (Šiktanc – Hladká 1973). O pretrvávajúcej vysokej prestíži života v manželstve v porovnaní so statusom slobodnej/slobodného jasne vypovedajú údaje o vysokých mierach sobášnosti. Koncom 80. rokov až 90% mužov a približne 95% žien aspoň raz v živote uzavreli sobáš.¹¹ Ak si k tomu pridáme údaj o nízkom podiele bezdetných žien (9-11% žien a iba 3-5% u vydatých žien), vidíme, že *manželstvo a rodičovstvo sa stali univerzálnym spôsobom životnej dráhy* väčšiny obyvateľov socialistického Slovenska (Džambazovič 2012). Nejde teda iba o „zlatý vek rodiny“, ale aj o „zlatý vek manželstva“, nakoľko mladí ľudia ešte nikdy nezakladali manželstvá a rodiny tak masovo.

Súčasne s vysokou intenzitou sobášnosti bol charakteristickým znakom aj nízky vek osôb uzatvárajúcich manželstvo, ktorý umožňuje konštatovanie o skorom manželskom debute. Od 60. rokov sa priemerný vek pri prvom sobáši u žien dlhodobo udržiaval okolo 22 rokov a u mužov okolo 24-25 rokov. Tieto hodnoty patrili medzi najnižšie v Európe. Väčšina prvých sobášov pritom bola koncentrovaná do pomerne úzkeho vekového intervalu.

Väčšina pôrodov sa realizovala v manželstve a silný vzťah medzi manželstvom a prokreáciou dokazuje stabilizácia podielu detí narodených mimo manželstva na veľmi nízkych hodnotách (pozri Tabuľka 1). Dokonca v medzivojnovom období ich podiel dosahoval vyššie hodnoty (približne 6 až 9% zo všetkých narodených) (Šprocha

materskej dovolenke, zlepšila sa príjmová situácia rodiny. Nástup matiek do pracovného procesu zväčša nebol prejavom snahy nestratiť kontakt s profesiou alebo snahy o profesiovú kariéru, ale najčastejšie otázkou ekonomickej nutnosti (Džambazovič 2007). Väčšina detí narodených v tomto období bola od raného detstva vychovávaná v predškolských zariadeniach, ktoré pomáhali matkám zladovať pracovnú a materskú rolu. Môžeme hovoriť o nástupe tzv. inštitucionalizácie detstva už v skorom veku dieťaťa, nakoľko ešte v 50. a 60. rokoch bol rozšírený model ženy v domácnosti.

¹¹ Ivo Možný uvádza, že v 70. rokoch vstupovalo do manželstva 95% slobodných mužov a 97% slobodných žien. Ide o deformáciu „prirodzeného“ správania, vyvolanú politickou komunistického režimu – podľa najnižšieho odhadu totiž 3% populácie tvoria homosexuálne orientovaní jednotlivci, ďalšie 3% sú ľudia mentálne retardovaní a 6 až 8% ľudia chronicky chorí alebo fyzicky handicapovaní (Možný 1999: 179-180).

– Tišliar 2008: 68-86) ako v nasledujúcich štyroch desaťročiach socialistického obdobia.

Tabuľka 1: Živonarodení mimo manželstva v rokoch 1950 až 1990 (absolútne počty a % zo všetkých narodených)

Rok	Počet živonarodených mimo manželstva	% zo všetkých živonarodených
1950	5 370	5,4
1960	4 127	4,7
1970	5 005	6,2
1980	5 450	5,7
1990	6 085	7,6

Zdroj: ŠÚ SR

Bolo tomu tak aj napriek vysokému počtu predmanželských počatí. V 80. rokoch bolo v bývalom Československu až 50% neviest v čase sobáša tehotných (Alan 1987) a v porovnaní so západoeurópskymi štátmi išlo o dvoj- až trojnásobne vyššiu úroveň. Otehotnenie pred manželstvom sa najčastejšie riešilo uzavretím manželstva ešte pred narodením dieťaťa. Je to ďalší dôkaz homogenizácie a unifikácie rodinného správania. Prvé dieťa bolo v prípade veľkej skupiny mladých ľudí akýmsi prirodzeným dôsledkom (často prvého) partnerského vzťahu. Ten súvisel s nedostatočnou prevenciou pred otehotnením. Tehotenstvo bolo často neplánované, ale riešenie vzniknutej situácie bolo jasné. Legitímnu a obvyklou stratégiou bol sobáš vynútený či urýchlenný tehotenstvom partnerky. Nad rizikom možného rozpadu partnerstva prevažovala potreba legitimizovať dieťa manželstvom a vyhnúť sa sankciám spojeným so slobodným materstvom (Potančoková 2009a: 28). Išlo však aj o racionálne rozhodnutie a nie iba o snahu vyhnúť sa spoločenskému odsúdeniu, nakoľko sa so sobášom a zakladaním rodiny spájali viaceré zvýhodnenia (napríklad zvýšenie šance na získanie bytu, pôžičky, nižšie zdanenie a pod.).

Dôležité je upozorniť aj na skutočnosť, že mnoho mladých ľudí vstupovalo do manželstva po pomerne krátkej a často prvej známosti.¹² Nemali žiadnu predchádzajúcu alebo iba minimálnu skúsenosť spoločného samostatného spolujitia pred sobášom. Ak k nemu aj dochádzalo, najčastejšie išlo o krátkodobú etapu, ktorá vyústila do sobáša. Nešlo o dlhodobé nezobášané spolujitie, ale skôr o predstupeň manželstva. U väčšiny dvojíc však bolo manželstvo práve tým, čo umožnilo rezidenčné osamostatnenie partnerského páru.

¹² Údaj zo 70. rokov hovorí o tom, že približne polovica snúbencov uzavrela sobáš po známosti kratšej ako 1 rok (Sedláček 1978).

Pôrodnosti v nízkom veku „napomáhala“ aj nízka úroveň kultúry reprodukčného a sexuálneho správania, spomínaná nízka zodpovednosť ľudí v sexuálnom správaní, ako i výrazná zmena morálnych postojov. Nepoužívanie alebo nedostatočné používanie účinnej antikoncepcie mladými i staršími párami bolo dôsledkom nedostatočnej osvetu a informovanosti, nedostatočnej sexuálnej a rodinnej výchovy, problematickej dostupnosti a nízkej kvality hormonálnej antikoncepcie. Možnosti predchádzať neželanému tehotenstvu a rozhodovať o svojich reprodukčných plánoch pomocou účinnej antikoncepcie boli v tomto období veľmi obmedzené. Antikoncepcia bola okrem toho problematizovaná vo verejnom i odbornom diskurze. Prejavom boli rozšírené „mýty“ a strach týkajúci sa antikoncepcie (zdravotné riziká, priberanie po tabletkách a pod.) na strane samotných žien a postoje a názory gynekológov na nevhodnosť hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie pre mladé ženy (Potančoková, 2007: 30-31).¹³ Aj u samotných žien prevládal nezaujatý a ľahostajný prístup k modernej účinnej antikoncepcii. Nezanedbateľné boli aj finančné motívy, nakoľko antikoncepcia sa spoplatnila v porovnaní s bezplatne vykonávaným umelým prerušením tehotenstva (tamže: 30). Interrupcie sa stali bežným a všeobecne akceptovaným spôsobom ukončenia neželaného tehotenstva, ako „dodatočná“ („ex post“) antikoncepcia (Džambazovič 2003; Kučera – Fialová 1996).¹⁴ Dlhodobou vysokou mierou využívania interrupcií bola jednou z najnegatívnejších stránok demografického vývoja a reprodukčného správania na Slovensku. Historické maximum zaznamenávame v roku 1988, kedy pripadlo na 100 pôrodov až 61 umelých prerušení tehotenstva. Interrupcia bola využívaná najmä staršími vekovými kategóriami žien, predovšetkým ženami vo veku okolo 30 rokov, ktoré odmietali ďalšie materstvo a plánovali ukončenie svojej „reprodukčnej kariéry“. Tradične medzi žiadateľkami o umelé prerušenie tehotenstva dominovali vydaté ženy s 2 deťmi (Vaňo 2001). Ukončenie prvého tehotenstva interrupciou bolo zriedkavejším riešením a týkalo sa približne 10% prvých tehotenstiev. Postupné obmedzovanie veľkosti počtu detí v rodine, najmä tých vo vyššom poradí, sa vďaka sociálnej a ekonomickej dostupnosti a rozšíreniu umelého prerušenia tehotenstva stalo ďalšou z charakteristických tendencií reprodukčného správania na Slovensku.

¹³ Prvoradým kritériom gynekológov bolo poskytnúť alebo odporučiť mladým bezdetným ženám len takú antikoncepciu, ktorá by neohrozila ich následnú plodnosť. Spolu so zdravotnými rizikami bol tento argument určujúci pre neochotu zavádzať bezdetným ženám vnútromaternicovú a hormonálnu antikoncepciu, ktoré sú najúčinnnejšie (Potančoková 2007: 30).

¹⁴ Nie nadarmo sa pri opise charakteristického správania súvisiaceho s reguláciou pôrodnosti v krajinách strednej a východnej Európy v období spomínaných štyroch dekád udomácnili pojmy ako „potratová kultúra“ /abortion culture/ (Frejka 2008; Stloukal 1996).

Za *unifikáciou vzorov reprodukčného a sobášneho správania* v normalizačnom a postnormalizačnom období na Slovensku môžeme hľadať najmä také impulzy akými sú ekonomické a sociálne donútenie a existenčná nevyhnutnosť (Filadelfiová – Guráň 1992). S ňou súvisela napríklad aj malá rozšírenosť nezosobášeného spolujitia mladých ľudí, nízky podiel rozvedených, jednorodičovských rodín, či plánovane bezdetných párov. Z univerzality však vyplývala aj jej generačná prenosnosť, výrazná stabilita voči zmene, nemožnosť výberu odlišnej formy, alebo jej striktné odsúdenie, absencia pokusov o narušenie stereotypov, mystifikácia manželstva a rodiny vo vedomí populácie a v neposlednom rade zvýšené zdôrazňovanie formy nad obsahom. V socialistickej dobe sa totiž prevrátil význam manželstva a rodiny. Štátne preferovanie manželstva a manželského zväzku ako základného komponentu rodiny nad rodičovstvom znamenalo v konečnom dôsledku nadiktovanie životnej voľby a rodinnej dráhy pre väčšinu mladých ľudí podľa predstáv určitej ideológie (Džambazovič 2003). Manželstvo bolo takto jednak „nanútené“, ale sobáš bol aj „slobodnou“ voľbou. Vysvetlením takéhoto paradoxu je, že jedine manželstvo umožnilo mladým ľuďom osamostatnenie sa od rodiny pôvodu a získanie prístupu k niektorým zdrojom, ale rovnako umožňovalo, ako jeden z mála žitých priestorov, konať slobodne a samostatne.

Reprodukčné a sobášne správanie vykazovalo až do konca 80. rokov pomerne stabilný a univerzálne platný model.¹⁵ *Životné* a v rámci nich *rodinné dráhy* boli *štandardizované* a *vykazovali minimálnu variabilitu*. Presadila sa jednoliata normatívna stratégia vstupu do rodičovstva v dôsledku predvídateľnosti dráh pracovných a vzdelanostných ako dôsledok ich zasadenia v relatívne bezrizikovom prostredí plánovanej ekonomiky s neexistujúcou nezamestnanosťou, obmedzenými možnosťami terciárneho vzdelávania či kariérneho rastu, ako aj z dôvodu nastavenia propopulačných sociálnych a bytových politík, ktoré pôsobili na posúvanie rodinných prechodov do nižšieho veku (Potančoková 2013). Spomínaný univerzálne platný model bol typický pre generačné kohorty vstupujúce do reprodukčného veku v 70.

¹⁵ Ak by sme sa však pokúsili o zhrnutie najdôležitejších charakteristík už spomínaného východoeurópskeho modelu reprodukčného a rodinného správania, nestačí spomenúť iba vysokú intenzitu plodnosti, pôrodnosti a sobášnosti. Už som upozornil, že typické boli: a) skoré zakladanie rodiny (rodičovstva), b) rýchla kompletizácia veľkosti rodiny po narodení prvého dieťaťa, c) vzájomná prepojenosť sobášnosti a pôrodnosti – až určitá univerzalita rodičovstva v manželstve (aj napriek vysokému podielu predmanželských koncepcií/počatí), ktorá sa odzrkadlila vo vysokej intenzite sobášnosti a v nízkej miere detí narodených nezosobášeným párom či slobodným matkám, d) veľmi nízka miera bezdetnosti a e) minimálna rozšírenosť iných/alternatívnych foriem rodiny a intímneho životného štýlu (napríklad dobrovoľného singlovstva, dlhodobého nezosobášeného spolujitia ako prvého partnerského zväzku).

a 80. rokoch. Pri vymedzení kohorty je dôležitou skutočnosťou nielen dátum narodenia. Bolo už spomenuté, že spravidla sú takéto sociálne skupiny ovplyvnené rovnakými prelomovými udalosťami, zažívajú zhodný historický kontext a aj keď môžu reagovať odlišne, zdieľajú istú rovnakú spoločnú skúsenosť. Ich cesta životom má spoločné kultúrne a politické referenčné body a súvisí s rovnakými podmienkami socializácie generácie. Vytvárajú sa tzv. mentálne kohorty (van de Kaa 1997), ktoré vyznávajú spriaznené hodnoty a majú podobné životné orientácie a následne aj reprodukčné správanie. Tento koncept je relevantný aj pre vysvetlenie zmien životných dráh a reprodukčného správania v rôznych etapách vývoja na Slovensku. Pre mentálnu kohortu v reprodukčnom veku v 70. a 80. rokoch platila štandardizácia životných dráh, ktorá vyústila do výraznej univerzality biografii jednotlivcov.

Nástup variability reprodukčného a rodinného správania – od homogenity k diverzite

Celospoločenské zmeny po roku 1989 zasahujú aj do intímnych sfér žitej každodennosti jednotlivcov a rodín. Je to reakcia na zmenenú ekonomickú situáciu a sociálnu klímu. Očakávania, že v období transformácie dôjde k premene reprodukčného a rodinného správania, sa naplnili, ale takú výraznú odlišnosť a rýchlosť čakal málokto. Zmeny, najmä ich intenzita, jasne poukazujú nielen na ich kvantitatívny, ale aj na kvalitatívny charakter. Ako bolo už spomenuté, politické pomery v socialistických krajinách a ich dôsledky „konzervovali stav“ a umelo zadržovali prepuknutie druhej demografickej tranzície. Transformujúce sa krajiny boli z tohto dôvodu vo fázovom oneskorení v porovnaní so svojimi západnými susedmi a demografická tranzícia sa stáva vo väčšine z nich sprievodným znakom až rapidnej celospoločenskej a ekonomickej premeny súvisiacej s pádom socialistického režimu. Odlišná východisková situácia spôsobila, že môžeme hovoriť aj o *východoeurópskom type demografického prechodu* (Džambazovič 2003), ktorý má jasné časové „koordináty“, priebeh a ďalšie charakteristické znaky. Bývalé socialistické štáty teda až s oneskorením zažívali v plnej intenzite prvú vlnu druhej demografickej tranzície a jej sprievodných dôsledkov. Ide o veľmi intenzívnu zmenu hneď v 90. rokoch, ktorá pripomína *fázové zrýchlenie* jednotlivých súčastí a postupnosti krokov druhej demografickej tranzície (pozri bližšie van de Kaa 1997). „Ekonomiky v prechode“ sa rýchlo stali „demografiami v prechode“ a vzorce formovania rodiny a reprodukčné správanie v bývalých socialistických krajinách strednej a východnej Európy sa postupne začínajú podobať vzorcom krajín, v ktorých bola identifikovaná druhá demografická tranzícia o niekoľko desaťročí skôr (Lesthaeghe – Surkyn 2002; Sobotka 2003). Unifikovaný, široko aplikovaný a pomerne stabilný model reprodukčného

a rodinného správania z obdobia socializmu nenašiel po roku 1989 širšie uplatnenie a v mladých generáciách (narodených najmä v druhej polovici 70. rokov a neskôr) dochádza k jeho úplnej premene (Šprocha 2013b: 611). Holandský demograf Dirk Jan van de Kaa ponúka zhrnutie *hlavných zmien* v reprodukčnom a rodinnom správaní, ktoré nachádzame vo všetkých krajinách prechádzajúcich druhou demografickou tranzíciou. Ide o výrazný:

1. pokles úhrnnej plodnosti, čiastočne zapríčinený odkladom pôrodov do vyššieho veku žien (predpokladá sa pritom, že kohortná plodnosť žien v reprodukčnom veku nedosiahne hodnotu zabezpečujúcu jednoduchú reprodukciu – záchovnú hranicu),
2. pokles mier prvej sobášnosti spojený so zvýšením priemerného veku prvosobášiacich sa,
3. nárast rozvodovosti (v krajinách, v ktorých sú povolené) a rozpadu partnerstiev,
4. nárast partnerských (nezosobášených) spolužití, a to aj v krajinách, kde to nie je tradičný úzus,
5. nárast podielu mimomanželských pôrodov,
6. katalytický posun v antikoncepčnom správaní k moderným prostriedkom nahrádzajúcim tradičné metódy kontraceptívy (van de Kaa 2002: 10).

V nasledujúcej analýze sa pokúsime odpovedať na otázku, či aj na Slovensku dochádza k spomínaným zmenám a aké sú ich možné príčiny.

Vývoj plodnosti v Európe a na Slovensku

Najvýraznejšou zmenou, ktorá jasne poukazuje aj na *kreovanie nových modelov časovania rodičovstva*, je radikálne *zníženie plodnosti*. Pokles plodnosti nie je, ako sme videli, ani v našej histórii javom ojedinelým. Razancia, intenzita a rýchlosť poklesu, ku ktorej dochádza po páde socialistického režimu, však už áno. Od začiatku 90. rokov sa na Slovensku hodnoty úhrnnej plodnosti začínajú pohybovať pod tzv. záchovnou hranicou, ktorá nezabezpečuje udržateľnosť populácie prirodzeným prírastkom. K takejto prirodzenej obnove populácie je potrebná hodnota plodnosti 2,1 dieťaťa na jednu ženu. Pokles nepretržite pokračuje celé 90. roky a začiatkom milénia dosahuje hodnotu svojho historického minima. S hodnotou menšou ako 1,2 dieťaťa na ženu

v roku 2002¹⁶ sa dokonca stáva Slovensko jednou z krajín s najnižšou hodnotou úhrnnej plodnosti nielen v Európe, ale aj na celom svete.¹⁷ Dramatickosť zmeny je evidentná, ak si pripomenieme, že ešte koncom 80. rokov patrilo Slovensko medzi krajiny s najvyššou plodnosťou v európskom priestore. Pri európskej komparácii je zjavná rozdielna dynamika tempa poklesu plodnosti v jednotlivých skupinách krajín a jej zjavná rýchlosť a intenzita zaznamenaná na Slovensku a aj v ďalších postsocialistických krajinách.¹⁸ Extrémne nízke hodnoty plodnosti v Európe sa od 90. rokov rozširovali závažnou rýchlosťou (Kohler – Billari – Ortega 2002). Začiatkom 21. storočia už dve tretiny európskej populácie žili v krajinách, v ktorých nie je zabezpečená jednoduchá reprodukcia obyvateľstva a viac ako polovica v štátoch s extrémne nízkou plodnosťou (Frejka – Sobotka 2008). Ide v tomto období o najnižšiu úroveň európskej úhrnnej plodnosti od obdobia druhej svetovej vojny. Na postupnú unifikáciu vývoja reprodukčného správania v krajinách Európy upozorňuje aj zúženie rozloženia krajín do jednotlivých úrovní pôrodnosti a ich koncentrácia v nižších pásmach podľa rôznych mier pôrodnosti.¹⁹

Hodnota úhrnnej plodnosti je v roku 2013 na Slovensku 1,34 živonarodeného dieťaťa na ženu vo fertilnom veku. Dochádza teda k pozvoľnému nárastu plodnosti.²⁰ Skúmané štvrtstoročie môžeme rozdeliť z hľadiska plodnosti na niekoľko etáp:

¹⁶ Počet živonarodených detí v absolútnych číslach sa znížil z takmer 80 000 v roku 1990 na necelých 51 000 detí v roku 2002.

¹⁷ Úhrnná plodnosť na Slovensku dosiahla hodnotu 1,185, ktorá bola po Ukrajine (1,10) a Českej republike (1,17) najnižšou nameranou hodnotou v Európe.

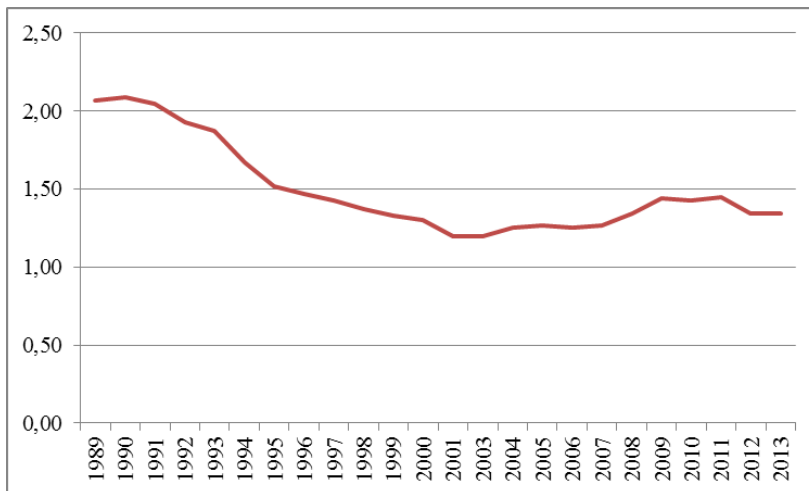
¹⁸ Aj táto skutočnosť vyvolala nárast záujmu o skúmanie plodnosti a jej príčin v postsocialistických krajinách.

¹⁹ Už analýza Filadelfiovej a Cuperovej (2000) vychádzajúca z porovnania mier pôrodnosti a plodnosti v 60. a 90. rokoch 20. storočia upozornila na výraznú unifikáciu z hľadiska dlhodobého vývoja v európskych krajinách, ale taktiež na zjavnú diferenciáciu medzi krajinami západnej a východnej Európy. Dostupné údaje im umožnili porovnať hrubú a špecifickú mieru pôrodnosti, ako aj úhrnnú plodnosť 44 európskych krajín. Kým ešte v 60. rokoch bolo rozloženie krajín v prípade úhrnnej plodnosti až do piatich pásiem a to od 6 a viac detí, tak koncom 90. rokov sa zúžilo rozloženie iba na tri, a aj to iba na najnižšie pásma. Krajiny východnej Európy tvorili v najnižšom pásme (1,5 a menej dieťaťa na jednu ženu) 62,5%, ale v druhom pásme (2,1 až 1,5) už iba 27,7% zo všetkých krajín.

²⁰ Od roku 2012 nie sú medzi živonarodené deti započítavané tie, ktoré sa narodili v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Aj z tohto dôvodu hodnota úhrnnej plodnosti v rokoch 2012 a 2013 klesla opäť pod hranicu 1,4 dieťaťa na ženu. Ak však použijeme pôvodnú metodiku, podľa posledných dostupných údajov z roku 2013 úhrnná plodnosť dosiahne hranicu 1,48 dieťaťa na ženu (Šprocha – Vaňo – Bleha 2014).

1. Prvá polovica 90. rokov – výrazný pokles intenzity plodnosti z 2,09 dieťaťa na jednu ženu v roku 1990 až na hodnotu 1,5 dieťaťa na jednu ženu.
2. Druhá polovica 90. rokov a prvé roky 21. storočia – rovnaký trend, ale s menej výraznou dynamikou poklesu. Práve v danom období sa však Slovensko zaradilo medzi populácie s extrémne nízkou plodnosťou. Pri úhrnnej plodnosti pod 1,3 dieťaťa na ženu sa totiž populácia považuje za populáciu s extrémne nízkou plodnosťou (*lowest-low fertility*, *extremely low fertility*).²¹ V prípade hodnoty pod 1,5 dieťaťa na ženu ide o populáciu s veľmi nízkou plodnosťou (*very low*) a hodnoty v rozmedzí 1,6 – 1,9 znamenajú mierne nízkou plodnosť. Slovensko bolo populáciou s extrémne nízkou plodnosťou v rozmedzí rokov 2000 až 2007.
3. Od roku 2003 až do súčasnosti sledujeme mierny nárast intenzity plodnosti s niekoľkými výkyvmi. Vo všeobecnosti však platí, že od roku 2008 sa hodnota úhrnnej plodnosti na Slovensku už opäť pohybuje nad úrovňou extrémne nízkej plodnosti.

Graf 2: Vývoj úhrnnej plodnosti na Slovensku v rokoch 1989 až 2013

Zdroj: ŠÚ SR

²¹ Kohler, Billari a Ortega pomenovali úhrnnú plodnosť pod 1,3 dieťaťa na ženu ako „lowest-low fertility“ vo svojej štúdii z roku 2002 a odvtedy toto označenie našlo svoje miesto v demografickej spisbe.

Extrémne nízke a veľmi nízke miery úhrnnej plodnosti na Slovensku by sme mohli na základe sledovania dlhodobejšieho vývoja a skúseností z krajín, ktoré už prešli transformáciou plodnosti, považovať za dočasný dôsledok zmien reprodukčného správania a najmä *zmien v časovaní rodičovstva*. Pre bývalé socialistické krajiny pravdepodobne platí, že ich nízka miera plodnosti je výsledkom *odkladania počatia do neskoršieho veku* a budúca konečná plodnosť by nemusela byť tak extrémne nízka, ako by sa dalo usudzovať z aktuálnych hodnôt úhrnnej plodnosti (Kohler – Billari – Ortega 2002; Rabušic 2006; Sobotka 2003). Dramatický pokles, ktorého sme boli svedkami na Slovensku v 90. rokoch, nemožno teda úplne vysvetliť iba poklesom intenzity plodnosti.

Ak sa nárast priemerného veku materstva zastaví a stabilizuje, očakáva sa zvýšenie úhrnnej plodnosti. Frejka so Sobotkom (2008) potvrdzujú daný predpoklad. Využili pri svojich výpočtoch očistenú úhrnnú plodnosť, ktorá ráta s tzv. *tempo efektom*²² a plodnosť vykázala v takomto prípade vyššie hodnoty. Na základe ich výpočtov zaznamenali najvýraznejšie zvýšenie plodnosti k roku 2002 práve krajiny strednej Európy, ktoré vykazovali v danom období najnižšiu mieru úhrnnej plodnosti. Po „očistení“ úhrnnej plodnosti od tempo efektu by jej hodnota narástla o 0,41 na 1,66. Ukazuje sa, že efekt časovania rodičovstva zohráva, resp. bude zohrávať dôležitú úlohu vo vývoji úhrnnej plodnosti na Slovensku a jej výsledná hodnota nezodpovedá reálnej úrovni. Aj v najnovšej prognóze populačného vývoja jej autori Bleha, Šprocha a Vaňo (2013) upozorňujú, že skutočná úroveň plodnosti žien je vyššia ako vykazovaná. Jej miera neklesla podľa ich výpočtov na Slovensku ani v jednom roku pod hranicu 1,5 dieťaťa na ženu a napríklad v roku 2010 by dosiahla hodnotu 1,9. Pričom oficiálne údaje hovoria o hodnote 1,45. Úhrnná plodnosť zbavená tempo efektu je pre SR v priemere vyššia o 0,39 dieťaťa na jednu matku v reprodukčnom veku (Kaťuša – Ďurček 2013).

Otázkou zostáva, či nedávne miery vzostupu úhrnnej plodnosti sú začiatkom obratu k jej ďalšiemu nárastu, alebo ide iba o dočasný nárast a po jeho „ustrnutí“ (resp. stabilizácii) môžeme do budúcnosti rátať naďalej s veľmi nízkou, ba až extrémne nízkou úrovňou plodnosti. Popisované oživenie plodnosti v poslednom desaťročí bolo očakávané v dôsledku *rekuperácie* – realizácie odkladaných pôrodov matiek, ktoré sa rozhodli pre tehotenstvo až v neskoršom veku. Na možné ukončenie obdobia zmien v reprodukčnom správaní obyvateľov nepriamo upozorňuje aj spomínané spomalenie rastu veku žien pri pôrode. Demografické projekcie a prognózy na úrovni Slovenska, ale aj celej EÚ počítajú síce s miernym vzostupom plodnosti aj do budúcnosti – najčastejšie však iba k úrovni dosahujúcej rozmedzie nízkej miery

²² Tempo efekt znamená úroveň plodnosti „očistenú“ od zmeny časovania.

úhrnnej plodnosti. Tie by mali podľa všeobecného predpokladu pretrvávať i v nasledujúcich desaťročiach (Lesthaeghe – Willems 1999) a optimistickejší pohľad o ustálení plodnosti na hranici zabezpečujúcej zachovnú úroveň alebo na hodnotách blízko nej, môžeme považovať za súčasných podmienok za nepodložený a neobhájiteľný (Demeny 1997). Podľa najoptimistickejšej prognózy vývoja plodnosti – tzv. vysokého variantu – môže teoreticky narásť úhrnná plodnosť na Slovensku do roku 2060 na 1,9 dieťaťa na jednu ženu vo fertilnom veku (Bleha – Šprocha – Vaňo 2013).

Aj napriek spomínanému pozvoľnému nárastu úhrnnej plodnosti v poslednom desaťročí sa Slovensko ešte stále nachádza v dolnej polovici rebríčka európskych krajín (pozri Tabuľku 2).²³ Súčasná európska mapa plodnosti sa vyznačuje regionálnymi rozdielmi kryštalizujúcimi sa na konci 80. a na začiatku 90. rokov. Na konci 80. rokov bol pre východnú Európu charakteristický model plodnosti s vysokou intenzitou, pre západnú Európu bola typická vysoká intenzita plodnosti na severe, stredná na západe a najnižšia intenzita na juhu Európy. Postupne však dochádza k rapídному zníženiu úhrnnej plodnosti v mnohých krajinách. Bolo už spomenuté, že rozdiely medzi krajinami Európy už nie sú také výrazné a viditeľné, ako boli v predchádzajúcich obdobiach. Pre súčasnosť je skôr charakteristické postupné „približovanie“ reprodukčného správania európskych krajín a ak hovoríme o diferenciách, môžeme hovoriť skôr iba o vnútornej diverzite v rámci nízkych mier plodnosti. Zdá sa, že jednotlivé štáty s podobnými mierami a trendmi plodnosti vytvárajú pomerne koherentné regionálne jednotky (Frejka – Sobotka 2008). Krajiny západnej a severnej Európy (okrem nemecky hovoriacich krajín) tvoria „pásmo vyššej plodnosti“ v Európe.²⁴ Všetky ostatné regióny majú extrémne nízke alebo veľmi nízke miery plodnosti.

²³ Podľa posledných dostupných údajov ponúkajúcich porovnanie miery úhrnnej plodnosti je Island jedinou krajinou v Európe, v ktorej jej úroveň zabezpečuje jednoduchú reprodukciu. Blízke hodnoty k 2,1 dieťaťa na ženu vykazujú v poslednom období ešte Írsko, Švédsko, Nórsko, Francúzsko, Veľká Británia a Turecko (podľa údajov Eurostatu).

²⁴ Pričom vyššia miera plodnosti je výsledkom značnej regionálnej, sociálnej, náboženskej a etnickej rozmanitosti vo vzorcoch plodnosti v týchto krajinách (Frejka – Sobotka 2008).

Tabuľka 2: Vývoj úhrnnej plodnosti v období rokov 1960 až 2012 vo vybraných štátoch Európy (krajiny zoradené podľa abecedy)

	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2012
EÚ-28	:	:	:	:	:	1,51	1,61	1,58
Belgicko	2,54	2,25	1,68	1,62	1,67	1,76	1,86	1,79
Bulharsko	2,31	2,17	2,05	1,82	1,26	1,32	1,57	1,50
Cyprus	:	:	:	2,41	1,64	1,48	1,44	1,39
Česká republika	2,09	1,92	2,08	1,90	1,14	1,29	1,51	1,45
Dánsko	2,57	1,95	1,55	1,67	1,77	1,80	1,87	1,73
Estónsko	:	:	2,05	1,38	1,37	1,52	1,72	1,56
Fínsko	2,72	1,83	1,63	1,78	1,73	1,80	1,87	1,80
Francúzsko	2,73	2,47	1,95	1,78	1,89	1,94	2,03	2,01
Grécko	2,23	2,40	2,23	1,40	1,26	1,32	1,51	1,34
Holandsko	3,12	2,57	1,99	2,04	1,70	1,71	1,79	1,72
Chorvátsko	:	:	:	:	:	1,50	1,55	1,51
Írsko	3,78	3,85	3,21	2,11	1,89	1,86	2,05	2,01
Island	:	2,81	2,48	2,30	2,08	2,05	2,20	2,04
Lotyšsko	:	:	:	:	:	1,39	1,36	1,44
Litva	:	2,4	1,99	2,03	1,39	1,29	1,50	1,60
Lichtenštajnsko	:	:	:	:	1,57	1,49	1,40	1,51
Luxemburg	2,29	1,97	1,50	1,60	1,76	1,63	1,63	1,57
Maďarsko	2,02	1,98	1,91	1,87	1,32	1,31	1,25	1,34
Nemecko	:	:	:	:	1,38	1,34	1,39	1,38
Nórsko	:	2,50	1,72	1,93	1,85	1,84	1,95	1,85
Poľsko	:	:	:	2,06	1,35	1,24	1,38	1,30
Portugalsko	3,16	3,01	2,25	1,56	1,55	1,41	1,39	1,28
Rakúsko	2,69	2,29	1,65	1,46	1,36	1,41	1,44	1,44
Rumunsko	:	:	2,43	1,83	1,31	1,39	1,54	1,53
Slovensko	3,04	2,41	2,32	2,09	1,30	1,27	1,43	1,34
Slovinsko	:	:	:	1,46	1,26	1,26	1,57	1,58
Srbsko	:	:	:	:	1,48	1,45	1,40	1,45
Španielsko	:	:	2,20	1,36	1,23	1,33	1,37	1,32
Švajčiarsko	2,44	2,10	1,55	1,58	1,50	1,42	1,52	1,52
Švédsko	:	1,92	1,68	2,13	1,54	1,77	1,98	1,91
Taliansko	2,37	2,38	1,64	1,33	1,26	1,34	1,46	1,43
Turecko	:	:	:	:	:	:	2,04	2,08
Veľká Británia	:	:	1,90	1,83	1,64	1,76	1,92	1,92

Zdroj: Eurostat

Poznámka: 1/ Posledné komplexné údaje za všetky uvádzané štáty Európy boli v čase písania kapitoly z roku 2012.

2/ :- označuje absenciu údajov.

Objasnenie týchto nových regionálnych rozdielov v mierach plodnosti posledných rokov treba hľadať aj v nových inšpiratívnych vysvetleniach sústreďujúcich sa na rozdiely v charaktere rodiny a miere rodovej rovnosti/spravodlivosti (napríklad McDonald 2000), či všeobecnejšie v rozdielnych režimoch sociálneho štátu a nastaveniach rodinnej politiky.

Značnú časť výrazného poklesu plodnosti a pôrodnosti na Slovensku zapríčinilo niekoľko skutočností: *cielené odkladanie materského štartu* u žien narodených v 70. rokoch do neskoršieho veku, *obmedzovanie počtu detí* (najmä vo vyššom poradí), ako aj *narastajúca* (plánovaná a neplánovaná) *bezdetnosť*. Príklon k dvojdetnému modelu, jeho postupná stabilizácia a stále výraznejšia „oblúbenosť“ jednodetného modelu rodiny je už trvalou charakteristikou (post)transformačného obdobia. Jednodetnosť dosahuje 30% u žien narodených v druhej polovici 70. rokov. Zmena v časovaní rodičovstva sa prejavila spomínanou tendenciou posúvania materstva (resp. rodičovstva) do vyššieho veku (pozri Tabuľka 3). Nízky priemerný vek matiek pri prvom pôrode sa postupne posunul v roku 2013 až k 27,43 roka a zvýšil sa aj priemerný vek rodičiek na 29,22 roka.

Tabuľka 3: Priemerný vek prvorodičiek a rodičiek na Slovensku

	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Priemerný vek prvorodičiek	22,76	22,67	22,71	23,93	25,66	27,31	27,43
Priemerný vek rodičiek	25,23	25,24	25,36	26,21	27,51	28,83	29,22

Zdroj: ŠÚ SR

Ak sledujeme nedávny vývoj daných ukazovateľov, zisťujeme zníženie rozdielu medzi týmito dvoma priemernými vekmi matiek. Kým v roku 2000 bol rozdiel 2,3 roka, v roku 2013 už iba 1,8 roka (v roku 2011 dokonca iba 1,3 roka). Rýchlejšie sa zvyšoval priemerný vek prvorodičiek, čo poukazuje na trend nárastu podielu detí prvého poradia na celkom počte narodených.

Aj napriek nárastu oboch ukazovateľov zostávajú ženy na Slovensku jedny z najmladších matiek v rámci krajín EÚ. Vek matiek dosiahol iba štandardnú úroveň východoeurópskych krajín a v porovnaní so západoeurópskymi štátmi je ešte stále priemerný vek prvorodičiek o 3 až 5 rokov nižší, čo v porovnaní s predchádzajúcim dlhodobou charakteristickým vekovým rozdielom 5 až 8 rokov znamená zníženie. Nižší priemerný vek matiek na Slovensku v porovnaní so západoeurópskymi štátmi predstavuje pomerne značný potenciál ďalšieho odkladu materstva do stále vyššieho veku žien. Ako ukazujú dáta, ten prebiehal na Slovensku až do roku 2012, kedy sa

prvýkrát po dlhom období vek prvoroďčiek a aj priemerný vek rodičiek znížil. Následne došlo k nárastu, ale už k miernejšiemu ako v minulých rokoch. Dôsledkom na budúci vývoj konečnej plodnosti je však jasný. Vývoj plodnosti bude závisieť od miery kompenzácie poklesu plodnosti u mladších žien vyššími mierami plodnosti u žien starších a od miery realizácie pôrodov detí druhého a vyššieho poradia. V prípade, že na Slovensku nedôjde k zvýšeniu úrovne rekuperácie najmä v spojitosti s druhými deťmi, budeme svedkami ďalšieho poklesu plodnosti (Šprocha – Vaňo – Bleha 2014).

Celkový trend identifikovateľný pri sledovaní veku materstva je úplne jednoznačný. Odkladanie vstupu do materstva (a vo všeobecnosti do rodičovstva) sa stalo univerzálnym rysom európskej plodnosti (Frejka – Sardon 2006; Kohler – Billari – Ortega 2002). Na začiatku dvadsiateho prvého storočia prakticky všetky európske štáty, vrátane krajín bývalého Sovietskeho zväzu, zažili nástup odkladu pôrodu do vyššieho veku (Frejka – Sobotka 2008). Nie je preto prekvapivé, že skúmanie časovania rodičovstva sa stáva stále aktuálnejšou témou sociologických a demografických výskumných snažení.

Aj na Slovensku ide o neprehliadnuteľnú zmenu, ktorá znamená posun rodičovstva hlboko do dospeljej fázy života. Dôsledkom nových modelov reprodukčného správania je aj následné predlžovanie obdobia bezdetnosti medzi mladými ľuďmi na Slovensku. Rozhodnutie o odklade rodičovstva do vyššieho veku zvyšuje pravdepodobnosť počatia menšieho počtu detí, než si ich jednotlivci či pár priali mať a v konečnom dôsledku môže znamenať aj nárast počtu celoživotne bezdetných žien a mužov. Z rôznych dôvodov sa v mnohých prípadoch stihne zrealizovať len určitá časť z pôvodných reprodukčných zámerov a reálna plodnosť je nižšia ako plánovaná. Kým odkladané pôrody detí prvého poradia sa do značnej miery zrealizujú, rekuperácia veľkej časti odkladaných pôrodov detí druhého poradia a predovšetkým detí v treťom a vyššom poradí nie je vo vyššom veku realizovaná. Ako upozorňuje v tejto súvislosti Potančoková (2010), odkladanie prvého materstva do veku nad 30 rokov môže znamenať u zvyšujúceho sa počtu párov aj nárast komplikácií, nakoľko dochádza k problémom s počatím. Problémy môžu nastať aj počas obdobia tehotenstva, na čo upozorňuje nárast podielu a počtu spontánnych potratov na Slovensku. Kým v roku 2013 tvorili 32,1% zo všetkých potratov, tak v roku 2003 skoro o 10 percentuálnych bodov menej (23,3%). Z týchto hľadísk by určitým riešením mohlo byť zlepšenie dostupnosti metód asistovanej reprodukcie, keďže demografické trendy na Slovensku ani v žiadnej inej krajine Európy zatiaľ nesvedčia v prospech výrazného posúvania rodičovstva do nižšieho veku.

Tendencia posúvania pôrodnosti do vyššieho veku sa odzrkadľuje nielen *v odlišnej vekovej štruktúre pôrodov*, ale aj v ich *koncentracii do širšieho časového*

obdobia a v neskoršom ukončení reprodukčného obdobia žien v porovnaní s obdobím socializmu. Plodnosť klesla najvýraznejšie u mladších žien a vek najvyššej plodnosti sa posúva do vyššieho veku. V roku 2000 čistá špecifická plodnosť žien vo veku 25 až 29 rokov prvýkrát mierne prevýšila plodnosť žien vo veku 20 až 24 rokov, ktorá bola dovtedy absolútne dominantná. Nárast bol zaznamenaný i v miere plodnosti žien vo veku 30 až 34 rokov, ako aj v plodnosti žien vo vekovej kategórii nad 35 rokov.²⁵ Nastal teda posun plodnosti do vyššieho veku žien, aj keď sa stále takmer 80% detí v Slovenskej republike na začiatku nového milénia rodilo matkám mladším ako 30 rokov. V neskorších rokoch sa smerovanie naštartovaných zmien potvrdilo. Počet detí narodených matkám do 24 rokov sa výrazne znížil a naopak, ich počet narástol vo všetkých vekových kategóriách nad 25 rokov (pozri Tabuľku 4).

Tabuľka 4: Počty živonarodených detí podľa veku matky na Slovensku

Vek matky/Rok	2001	2003	2005	2007	2009	2011	2013
- 14	42	33	35	38	31	41	38
15 – 19	4 600	4 331	4 080	3 979	3 987	3 653	3 325
20 – 24	16 895	14 634	13 397	11 628	11 728	10 265	9 265
25 – 29	18 216	19 365	20 354	19 047	20 372	19 067	17 033
30 – 34	7 823	9 567	12 151	14 525	17 941	19 153	16 609
35 – 39	2 942	3 158	3 688	4 398	6 132	7 445	7 444
40 – 44	594	598	691	772	978	1 116	1 076
45 – 49	24	25	34	36	45	68	33
50 +	0	2	0	1	3	5	0
Spolu	51 136	51 713	54 430	54 424	61 217	60 813	54 785

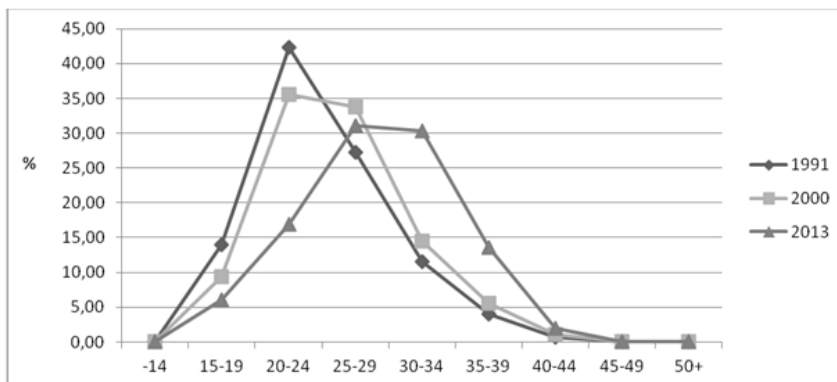
Zdroj: ŠÚ SR

V roku 2011 to bolo zatiaľ prvýkrát, čo sa najviac živonarodených detí narodilo matkám vo vekovej kategórii 30 až 35 rokov. V poslednom sledovanom roku (2013) sa najviac detí narodilo matkám vo veku 25 až 29 rokov a skoro polovica živonarodených detí sa narodila 30 ročným a starším matkám (45,9%). Takmer na dvojnásobok narástol za posledných desať rokov aj počet živonarodených detí matkám nad 40 rokov.

²⁵ V roku 1980 pôrodnosť mladých matiek vo veku 15 až 24 rokov predstavovala 56,2% z celkového počtu živonarodených, v roku 2000 bol zaznamenaný pokles na 44,5%. V rovnakom čase však u matiek vo vekovom pásme 25 až 34 rokov nastal nárast zo 40,2% na 48,3% a v pásme 35 až 39 rokov z 2,9% na 5,6% (bližšie k mieram plodnosti žien podľa veku v sledovanom období pozri Vaňo (2000: 34-36)).

Analyzované údaje poukazujú na rozšírenie intervalu veku, do ktorého je koncentrovaná väčšina pôrodov (pozri Graf 3), ako aj prvých pôrodov.

Graf 3: Podiel živonarodených detí podľa vekových kategórií matiek v rokoch 1991, 2000 a 2013

Zdroj: ŠÚ SR

Stráca sa unifikovaný charakter začiatku a priebehu materstva a dochádza k jeho diferenciacii a deštandardizácii. Materský štart už nie je koncentrovaný do úzkeho vekového intervalu, ako tomu bolo ešte na začiatku 90. rokov, ale naopak, *narastá variabilita reprodukčných dráh* (Potančoková 2009a: 23). Kým v prvej polovici 90. rokov sa 80% z celkovej plodnosti realizovalo v pomerne úzkom rozpätí 9–10 rokov, v súčasnosti je to už približne v 15 rokoch (Šprocha – Vaňo – Bleha 2014: 31).²⁶ Za pomoci sledovania tzv. *generačných mier plodnosti* vieme identifikovať niekoľko modelov časovania rodičovstva. Odkladanie prvého materstva do vyššieho veku bolo ešte u žien narodených na začiatku 70. rokov 20. storočia skôr marginálnou reprodukčnou stratégiou, ale postupne sa čoraz výraznejšie presadzovalo v každej nasledujúcej vekovej kohorte žien (Potančoková 2008). Generácie narodené v druhej polovici 70. rokov už nemajú vyhranený jednotný model časovania rodičovstva, nakoľko práve v období 90. rokov, kedy dospievali, dochádzalo k reartikulácii noriem časovania rodičovstva (Potančoková 2009a: 26) a k najvýraznejším zmenám v sociálnych a ekonomických podmienkach vo vývoji Slovenska. Predpokladá sa, že najnižšia výsledná plodnosť bude práve u tejto generácie žien. Časť žien síce preferuje materstvo v nízkom veku, ale ich podiel je stále nižší. Vymedzili sa *dva odlišné modely reprodukčného správania* – marginálny model skorého materského štartu

²⁶ Kým na začiatku 90. rokov išlo o vekový interval medzi 18. a 27. rokom života, tak v súčasnosti je to medzi 19. a 34 rokom života.

a dominantný model rodičovstva vo veku približne 30 rokov (Potančoková 2009a). U generácií žien narodených v 80. rokoch sa predpokladá, že už budú tieto dve stratégie pravdepodobne jednoznačnejšie vyhranené. Štandardným správaním pre väčšinu vekovej kohorty bude odklad časovania rodičovstva. Podiel bezdetných žien vo veku 25 rokov u týchto generácií presiahol 2/3, čo však neznamená, že ich konečná plodnosť bude nižšia ako v prípade žien narodených v 70. rokoch. Nárast bezdetnosti v mladom veku je nutné interpretovať v súvislosti so zmenami životných dráh. Výrazná časť mladých žien vo veku do 25 rokov ešte neplánuje materstvo. Súvislosť môžeme nachádzať napríklad so zvyšujúcim sa podielom žien študujúcich na vysokej škole (tamže: 26) a súčasným nastavením a podmienkami na trhu práce. Štúdium na vysokej škole nie je vnímané ako kompatibilné s materstvom. Rola študentky a rola matky sú reflektované ako nezlučiteľné. Vedie to k obave z možných problémov harmonizácie daných rolí a z interrolových konfliktných situácií. So vzdelanostnou dráhou žien (ako i mužov) súvisia taktiež aj normatívne očakávania s načasovaním rodičovstva až po jej ukončení. Vo väčšine prípadov študujúcich mladých ľudí absentuje vyriešenie rezidenčnej a finančnej samostatnosti a pridáva sa k nej neistá budúcnosť na trhu práce. To sú niektoré z možných príčin šírenia sa normy bezdetnosti do doby ukončenia štúdia a determinujúce faktory predstáv ideálneho časovania rodičovstva.

Materstvo a otcovstvo sa teda stávajú iba jednou z plánovaných sociálnych rolí v dospelosti. Realizácia rodičovstva je však u mnohých mladých ľudí podmienená „nájdением“ vhodného životného partnera, trvalého zamestnania, budovaním kariéry, ekonomickým a rezidenčným osamostatnením sa. Podobné životné plány si stanovujú aj mnohé mladé ženy a muži neštudujúci na vysokej škole. Reakciou na snahu udržať si stabilné zamestnanie, pociťovanú neistotu na trhu práce, ekonomickú nutnosť byť zamestnaný/ná, ako i reakciou na nenaplnenie, resp. na obtiažnosť naplnenia predstáv, je odklad časovania rodičovstva do neskoršieho obdobia života. Aj partnerské tranzície (nájdienie životného partnera, vstup do manželstva) ako jeden z donedávna takmer univerzálne platných znakov prechodu do dospelosti sú odkladané do vyššieho veku, poprípade môže dochádzať k poklesu ich významu a realizácie (Piscová 2002).

Rozhodovanie o rodičovstve a rodičovský štart sa odohrávajú nielen v prostredí objavujúcich sa obmedzení a bariér, ale aj v situácii nových *ašpirácií a ponuky príležitostí*. Obe tieto skupiny faktorov v konečnom dôsledku odsúvajú rodičovstvo do vyššieho veku. Príslušníci vekových kohort dvadsiatnikov a stále častejšie aj tridsiatnikov sa nevedia (v dôsledku finančnej nedostupnosti samostatného bývania, neistého či neexistujúceho zamestnania, nenájdenia vhodného partnera

vyhovujúceho ich očakávaniam atď.) alebo nechcú osamostatniť od svojich rodičov. Vhodne to dokladá údaj, že iba 10% mladých ľudí z vekovej skupiny 25 až 29 rokov proklamovalo v poslednom sčítaní obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 samostatnú domácnosť. Kroky, ktoré boli dlhodobou spájané s životnou etapou dospelosti – ukončenie štúdia, nástup na pracovný trh, rezidenčné osamostatnenie sa, trvalý partnerský vzťah a založenie vlastnej rodiny – dobrovoľne alebo nedobrovoľne odkladajú na neskoršie obdobie svojho života. V súvislosti s týmto trendom sa zdôrazňuje formovanie novej, špecifickej životnej etapy medzi dospievaním (mladosťou) a dospelosťou, ktorá býva označená ako *objavujúca sa dospelosť* (*emerging adulthood*) (Arnett, 2004), *ranná dospelosť* (Goldscheider – Waite, 1991), *post-adolescencia*, *neskorá mladosť* či *mladá dospelosť* (Tomášek, 2006). Post-adolescencia v konečnom dôsledku znamená predlžujúce sa dospievanie mladých ľudí a tlačí fázu mladosti hlboko do dospelosti. Osamostatnenie sa od rodiny pôvodu je v súčasnosti graduálne a jednotlivé životné prechody už nie sú koncentrované do obdobia mladej dospelosti (Potančoková 2013). Nejde o univerzálnu životnú etapu platnú pre všetky sociálne kategórie mladých ľudí, ale spájanie post-adolescencie iba so študujúcou mládežou by bolo aj v našich podmienkach obmedzujúce a zjednodušujúce. Pri vstupe do dospelosti je typické v krajinách východnej ako i južnej Európy dlhšie spolužitie s rodičmi (Fokkema – Liefbroer 2008).²⁷ Odstahovaniu sa od rodičov bránia aj v našich podmienkach v prvom rade ekonomické dôvody: ťažkosti s dosiahnutím stabilného zamestnania, vysoká nezamestnanosť mladých ľudí, nedostatok nájomného bývania, celková orientácia na vlastnícke bývanie a absencia podpory štátu k osamostatneniu sa od rodičov (Chaloupková 2010: 42-43). Okrem toho je spolužitie s rodičmi vnímané ako forma podpory detí, ktorá im umožňuje sporiť na získanie vlastného bývania. Odchod od rodičov je často spojený až so sobášom či založením vlastnej rodiny. Pričom je nutné upozorniť, že narastajúci počet mladých ľudí a rodín sa rezidenčne ani ekonomicky neosamostatňuje ani po narodení dieťaťa. Odzrkadľuje sa to v náraste podielu spoločne hospodáriacich domácností skladajúcich sa z dvoch alebo viacerých cenзовých domácností. Už sčítanie v roku 2001 ukázalo, že ich podiel narástol na 7,8% z celkového počtu hospodáriacich domácností v porovnaní s 2,9% v roku 1991. Išlo o výrazný nárast znamenajúci v absolútnych číslach spoločné hospodárenie aspoň dvoch cenзовých domácností zo 48 tisíc v roku 1991 na skoro 127 tisíc a v prípade spoločne hospodáriacich domácností tvorených tromi a viacerými cenзовými

²⁷ Slovensko patrí medzi tie štáty EÚ, v ktorých je priemerný vek osamostatnenia sa od rodičovského domova jeden z najvyšších. Napríklad u žien bol v roku 2007 okolo 29 rokov a u mužov skoro 31 rokov (Youth in Europe 2009: 29).

domácnosťami nárast z necelých 3 tisíc domácností na vyše 20 tisíc. Nárast sa nezastavil ani v prvom desaťročí nového milénia a podľa posledného sčítania bolo v roku 2011 už 9,8% spoločne hospodáriacich domácností. Najviac sú medzi spoločne hospodáriacimi domácnosťami zastúpené práve domácnosti rodičov so svojimi dospelými deťmi/dieťaťom alebo s rodinami svojich detí (Juhaščíková a kol. 2014).

Proces odkladania rodičovstva sa však netýka len slobodných (singlov). Identifikujeme ho aj v manželstvách. Čoraz viac párov sa stáva rodičmi až po uplynutí dlhšej doby od sobáša (Potančoková 2009a, 2012). Kým na konci 80. rokov prvé deti narodené po dvoch rokoch manželstva predstavovali len približne 12% z celkového počtu prvých detí vydatých žien, súčasná situácia ukazuje, že už tvoria viac ako jednu tretinu (Šprocha – Vaňo – Bleha 2014). Narodenie dieťaťa a rodičovstvo sa stáva stále častejšie plánovanou životnou udalosťou.

V súčasnosti sa rodí takmer polovica detí v prvom poradí a ide o tendenciu postupného zvyšovania ich podielu na úkor všetkých ostatných detí v poradí. Predpokladá sa, že dôsledkom zvyšovania veku prvorodičiek a predlžovaním obdobia bezdetnosti medzi mladými bude *nárast jednodetnosti* a rozšírenie tzv. fenoménu jedináčika. Naznačujú to aj skúsenosti ostatných európskych krajín s podobným trendom vývoja plodnosti. Aj keď sa plodnosť po realizovaní „odkladaných pôrodov“ zvýši, celoživotne bezdetných a rodín s jedným dieťaťom v populácii pribudne (Hašková 2009: 18). U žien narodených v druhej polovici 70. rokov pôjde asi až o strojnásobenie podielu žien s jedným dieťaťom na hodnotu 30% (Potančoková – Vaňo – Pilinská – Jurčová 2008). Evidentný je nárast podielu bezdetných žien, ktoré v období 70. a 80. rokov tvorili približne 9-10% žien. Rodiny a domácnosti majú permanentne menší počet členov a prognózy nepoukazujú na zmenu. V tejto súvislosti hovoríme o určitej atomizácii súžití (Šprocha – Bleha – Vaňo 2014). Nárast intenzity plodnosti druhých a detí vyšších poradí je na Slovensku zatiaľ nízky a ak sa aj realizujú, tak stále častejšie a vo vyššej miere sú odkladané nad vek 30 rokov. Aj tu treba hľadať príčiny nižšej konečnej plodnosti žien.

Odklad rodičovstva do vyššieho veku sa často vníma ako jedna z možných príčin klesajúcej plodnosti. Vyšší priemerný vek matiek však nemusí ešte nevyhnutne znamenať nenaplnenie preferovaných reprodukčných plánov či nízku úroveň plodnosti. Vývoj úrovne plodnosti v mnohých európskych krajinách s vysokým priemerným vekom prvorodičiek hovorí o opaku. V štátoch, kde sa ženy stávajú matkami priemerne vo veku nad 28 rokov, bola aj jedna z najvyšších mier úhrnnej plodnosti (Demography report 2011).²⁸ Transformácia reprodukčného správania súvisiaca so zmenami časovania rodičovstva v týchto krajinách začala skôr

²⁸ V daných krajinách sa viac ako 50% detí narodilo matkám starším ako 30 rokov (tamže: 31).

a prebiehala menej dynamicky v porovnaní s rapídnyimi zmenami časovania rodičovstva v postsocialistických krajinách po zmene politického režimu (Potančoková 2009a: 23-24). Inšpirujúcim sa z tohto dôvodu stáva skúmanie možných determinujúcich faktorov, ktoré aj napriek posunu materstva do vyššieho veku umožňujú matkám realizovať ich reprodukčné plány. Skúsenosť z mnohých krajín (napríklad zo škandinávskych štátov či Francúzska) ukazuje, že úroveň plodnosti môže dosahovať vyššie hodnoty, pokiaľ sa podarí úspešne implementovať opatrenia vedúce k harmonizácii rodiny a práce a transformovať systém starostlivosti o maloleté deti a podmienky rodičovskej dovolenky tak, aby neboli znevýhodnené pracujúce matky. Ukazuje sa tak jedno z možných strategických smerovaní verejných politík v našej krajine. V opačnom prípade, pri pretrvavaní problémov v oblasti zladovania rodinného a pracovného života, hrozí riziko, že plodnosť na Slovensku vzrastie len na nižšiu úroveň (tamže: 24). Ako trefne v súvislosti s touto témou upozorňuje Hašková (2009: 84-85), pri zachovaní privátnosti rozhodovania jednotlivcov a partnerov o tom, či mať dieťa, kedy a koľko ich mať, sa otvára priestor pre politiky pomáhajúce realizovať individuálne ciele a plány.

Diferenciácia reprodukčného a partnerského správania

Výsledky analýz poukazujú na diferenciáciu reprodukčného, partnerského a rodinného správania z hľadiska *dosiahnutého vzdelania*. Potvrdila sa napríklad vyššia konečná bezdetnosť žien s vyšším dokončeným vzdelaním, ako aj ich tendencia k zakladaniu menších rodín (Šprocha – Potančoková 2010). Naopak, najvyšší počet detí mali na konci reprodukčného obdobia ženy so základným vzdelaním. Odlíšnosti v plodnosti žien s rôznym stupňom vzdelania sa v priebehu obdobia socializmu zmenšovali, nakoľko ženy s vyšším vzdelaním zostávali menej často bezdetné a inklinovali, podobne ako stredoškolsky vzdelané ženy, k dvojdetným rodinám, a naopak, konečná plodnosť žien s nízkym vzdelaním sa znižovala (tamže: 36). Znižovanie diferencií v reprodukčnom správaní žien rôznych vzdelanostných kategórií však neznamenal, že by tieto rozdiely boli malé. Najvýznamnejšie diferencie v bezdetnosti a počte detí na ženu sa prejavujú pri sledovaní rozdielu medzi študujúcimi ženami a ženami s ukončenou vzdelanostnou dráhou. Študujúce ženy sú častejšie bezdetné a majú tiež omnoho nižšiu dosiahnutú plodnosť v porovnaní s neštudujúcimi ženami z rovnakej kohorty narodených.

Diferenciáciu reprodukčného správania jednotlivých vzdelanostných kategórií žien je možné interpretovať v spojitosti s odlišným dopadom spoločenskej transformácie a premien na trhu práce. Tento vplyv sa môže prejavovať v prvom rade rastúcimi rozdielmi v reprodukčnom správaní, čo sa týka časovania materstva, ale aj

počtu narodených detí a veľkosti rodiny. Matky s vyšším vzdelaním posúvajú materstvo do stále vyššieho veku, zatiaľ čo ženy s nízkym vzdelaním si častejšie zachovávajú skoré načasovanie materského štartu. Údaje upozorňujú taktiež na nízku intenzitu plodnosti stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou, ktoré tvoria proporcionálne najväčšiu skupinu v rámci populácie žien (Šprocha – Potančoková 2010). V roku 2013 sa už najvyšší počet i podiel detí rodí práve týmto matkám (35,3%), ale iba o jeden percentuálny bod viac ako v prípade matiek s vysokoškolským vzdelaním. Najmenší podiel narodených detí je u matiek so stredoškolským vzdelaním bez maturity (12,1%). Relatívne pomalé tempo rekuperácie mier plodnosti týchto žien naznačuje, že štrukturálne vysvetlenia zdôrazňujúce vznik nových bariér pri zakladaní rodiny môžu byť pre túto skupinu žien relevantnejšie ako pre ženy s vyšším, ale aj nižším vzdelaním. Vysokoškolsky vzdelané ženy sa pritom v poslednom období stávajú skupinou žien s vyššou intenzitou plodnosti. Pri štrukturálnych príčinách vysvetľujúcich nízku miery plodnosti stredoškolsky vzdelaných žien sú najpertraktovanejšie zmeny na trhu práce: nižšie platové ohodnotenie v porovnaní s vysokoškoláčkami, čo sa môže premietiť do horšej finančnej situácie rodín stredoškolsky vzdelaných partnerov; vyššie riziko nezamestnanosti; problém získať vlastné bývanie; meniaci sa trh práce a s tým spojená vyššia nestabilita a nároky na flexibilitu, čo môže zvyšovať pociťovanú neistotu a následne vplývať na reprodukčné rozhodnutia, keďže dlhodobé plánovanie a predvídanie rizík je problematickejšie (tamže: 39). Aj preto sa predpokladá, že práve u tejto vzdelanostnej skupiny žien sa výrazne prejaví príklon k jednodetnosti. Na druhej strane relatívne rýchla rekuperácia plodnosti vysokoškolsky vzdelaných žien zapadá do kontextu iných demografických charakteristík, potvrdzujúcich reprodukčné správanie, ktoré môže byť označené ako „tradičné“. Je pre ňu charakteristická vysoká intenzita sobášnosti slobodných a pretrvávajúci silný vzťah medzi rodičovstvom a manželstvom. Navyše, vzhľadom na výraznú vzdelanostnú homogamiu a vyššie príjmy vysokoškolsky vzdelaných zamestnancov v porovnaní so zamestnancami s nižším vzdelaním, disponujú rodiny vysokoškolsky vzdelaných manželov vyšším príjmom, čo môže znamenať menej prekážok pri realizácii reprodukčných zámerov (tamže: 39).

Môžeme identifikovať aj veľké *priestorové diferencie* pri priebehu väčšiny demografických procesov, reprodukčné a rodinné správanie nevynímajúc (napr. Džambazovič 2003; Filadelfiová 2005; Katuša a kol. 2014; Potančoková 2010; Tydlitátová 2011). Pozorujeme značnú variabilitu hodnôt jednotlivých ukazovateľov intenzity a časovania plodnosti a sobášnosti ako aj diferencie v temporálnom priebehu celého procesu transformácie reprodukčného a rodinného správania. Sobášnosť je úzko prepojená s pôrodnosťou a plodnosťou a budeme sa z tohto

dôvodu zameriavať najmä na reprodukčné správanie. V priebehu poklesu plodnosti sa na Slovensku vytvorili na jednej strane rozsiahle regióny s extrémne nízkou úhrnnou plodnosťou (okresy Trnavského, Trenčianskeho a Nitrianskeho kraja, časť okresov stredného Slovenska a mesta Košice) a na druhej strane regióny s tradične vyššou intenzitou plodnosti (Orava, väčšina okresov východného Slovenska a okresy na juhu stredného Slovenska), ku ktorým sa pridáva Bratislava a okresy v jej zázemí. V rámci týchto regionálnych odlišností však vieme identifikovať podrobnejšiu diferenciaciu na základe sledovania nielen mier plodnosti, ale aj priemerného veku matiek pri pôrode či podielu detí podľa poradia (Katuša a kol. 2014: 81-85). Ide napríklad o okresy západného Slovenska, Bratislavu a jej zázemie, ktoré vykazujú mierne vyššie hodnoty plodnosti v porovnaní s priemerom Slovenska a priemerný vek matky pri pôrode dosahuje najvyššie hodnoty (viac ako 30 rokov). Podiel narodených detí prvého poradia je v tomto regióne vysoký a naopak, podiel detí narodených v treťom a vyššom poradí najnižší. Druhú skupinu regiónov tvoria okresy západného Slovenska a stredného Považia, ktoré dosahujú hodnoty pôrodnosti a plodnosti blízke priemeru Slovenska. Priemerný vek matiek pri pôrode je mierne nižší ako v regióne Bratislavy. Ďalšou skupinou sú okresy stredného a južného Slovenska, ktoré dlhodobo patria k okresom s nízkou pôrodnosťou. Priemerný vek žien pri pôrode sa blíži k priemerným hodnotám za Slovensko. Štvrtou skupinou sú okresy severného a východného Slovenska. Vyznačujú sa vysokou pôrodnosťou a plodnosťou. Priemerný vek žien pri pôrode v týchto okresoch dosahuje však najnižšie hodnoty. Prevláda v nich ešte stále starý, tradičný model reprodukčného správania. Podiel narodených detí prvého poradia je v tomto regióne najnižší a na druhej strane podiel narodených detí tretieho a vyššieho poradia dosahuje najvyššie hodnoty. Výnimkou sú okresy Košice I, Košice II, Košice III, Košice IV, ktoré sa z hľadiska reprodukčného správania radia k regiónu typu západného Slovenska. Posledný malý región tvoria 3 okresy na východe Slovenska – Medzilaborce, Snina a Humenné, ktoré dosahujú nízke hodnoty pôrodnosti a plodnosti a taktiež nízke hodnoty priemerného veku žien pri pôrode. Ide o okresy, ktoré sa vyznačujú vysokou mierou emigrácie mladého obyvateľstva.

Difúzia nových modelov reprodukčného a rodinného správania je však zrejmä a aj v okresoch, ktoré si udržiavali počas výrazného poklesu nadpriemerne vysokú úhrnnú plodnosť, dochádza k zmenám v časovaní plodnosti.²⁹ Len priebeh transformácie reprodukčného správania v nich bude voči iným skupinám okresov o niečo oneskorený. Naopak, v okresoch, v ktorých došlo k výraznému poklesu plodnosti už počas 90. rokov, dochádza k postupnému nárastu mier plodnosti

²⁹ Načasovanie prvého materstva sa posunulo vo väčšine okresov už do veku nad 25 rokov.

a následnej stabilizácii. Túto skutočnosť dobre ilustruje situácia v Bratislave a v okresoch v jej zázemí. V dôsledku rapídneho odkladania rodičovstva do vyššieho veku³⁰ klesla úhrnná plodnosť v bratislavských okresoch na extrémne nízke hodnoty už na konci 90. rokov, ale v ďalšom období (2003-2011) pozorujeme jej dynamický nárast a neskoršiu stabilizáciu. Na náraste úhrnnej plodnosti sa v prípade bratislavských okresov podieľa okrem realizácie odkladaných pôrodov a migrácie obyvateľov v reprodukčnom veku do Bratislavy aj fenomén suburbanizácie, ktorý má selektívny charakter. Do okresov v zázemí Bratislavy migrujú predovšetkým mladé páry a rodiny s deťmi kvôli cenovo dostupnejšiemu bývaniu. Jedným z dôvodov migrácie je v mnohých prípadoch tiež zámer založiť si rodinu (Gajdoš – Moravanská 2013). Nárast mier úhrnnej plodnosti v období rokov 2003 až 2013 je najvyšší práve v Bratislavskom kraji (z 1,04 na 1,40) a samotnej Bratislave (z 1,01 na 1,38). Pri priestorovej diferenciacii reprodukčného a rodinného správania zohráva svoju úlohu aj miera urbanizovanosti regiónu. Vyšší podiel pôrodov žien nad 30 rokov či sobášnosti v neskoršom veku môžeme identifikovať v okresoch, ktoré majú mestský charakter a kde sa nachádzajú veľké mestské sídla.

Model časovania rodičovstva charakterizovaný skorým založením rodiny je ešte aj v súčasnosti rozšírený v okresoch s vysokou mierou religiozity obyvateľstva, ako i v okresoch s vysokým podielom rómskeho obyvateľstva žijúceho v separovaných či segregovaných rómskych komunitách. Okrem udržania tradičného modelu skorého časovania rodičovstva sa k nim pridáva vysoká miera pôrodnosti aj vo vyšších poradiach a vyšší počet detí a viacdetných rodín (Kumanová – Džambazovič 2002; Šprocha 2007; Šprocha 2013b; Šprocha – Pukačová 2009; Vaňo – Mészáros 2004). Nejde o odlišné reprodukčné správanie len v dôsledku rozdielných kultúrnych hodnôt a noriem, ale aj o dôsledok kumulácie viacerých znevýhodnení, ktoré sa nedotýkajú len obyvateľov segregovaných a separovaných rómskych komunit, ale veľkej časti obyvateľov týchto okresov. Ide často o okresy s mnohými charakteristikami sociálno-priestorovej marginality, ako napríklad vysoká miera nezamestnanosti, slabo rozvinutá ekonomika, nedobudovaná alebo nefunkčná technická a iná infraštruktúra, nízka vzdelanostná a kvalifikačná úroveň obyvateľov, či vysoká koncentrácia sociálne vylúčeného obyvateľstva (Gajdoš 2011). Na regionálnu a priestorovú heterogenitu reprodukčného správania majú preto vplyv rôzne faktory. Takými sú nepochybne sociálno-demografické (etnické zloženie obyvateľstva, miera a sila religiozity, veková štruktúra atď.), sociálno-ekonomické charakteristiky regiónu, stupeň urbanizácie a miera suburbanizácie.

³⁰ Najstaršie prvoroďičky sú práve v Bratislave, tridsaťročné a staršie matky tu prispievajú k úhrnnej plodnosti viac než 50%.

Vývoj sobášnosti

Dlhodobá bola pre reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku typická *silná previazanosť manželstva s prokreáciou*. Z tohto dôvodu neprekvapuje, že ďalším z prejavov zmien je nielen pokles intenzity plodnosti, ale i sobášnosti. Aj v tomto prípade zaznamenávame od 90. rokov výrazné zníženie počtu uzavretých manželstiev, ktoré vyvrcholilo na začiatku 21. storočia (pokles z 40 435 sobášov v roku 1990 na 23 795 sobášov v roku 2001). V neskoršom období zaznamenávame postupné stabilizovanie počtu sobášov a súčasne aj intenzity sobášnosti na veľmi nízkej úrovni, čo platí aj pre súčasnosť. Deje sa tak aj napriek rastúcemu počtu jednotlivcov na sobášnom trhu vo všeobecnosti, ako i vo veku najvyššej sobášnosti. V prípade, že by sobášnosť slobodných mužov a žien zostala v nasledujúcich 35 rokoch (dĺžka reprodukčného obdobia) rovnaká ako v roku 2011, potom by zo 100 slobodných osôb nevstúpilo do manželstva takmer 40 mužov a 34 žien (Šprocha 2012: 11-12). Neznamená to však, že si nezaložia rodinu. Akurát jej podoba nebude manželská. Dlhodobá platná univerzalita rodičovstva v manželstve sa narušuje a *oslabuje sa dominancia manželskej rodiny*.

Súčasná hodnota úhrnnej sobášnosti slobodných na Slovensku sú nižšie ako v štátoch západnej a severnej Európy a situácia je podobná i v ďalších postsocialistických krajinách, ktoré sa zaraďujú k populáciám s najnižšou intenzitou vstupu slobodných do manželstva. Dôležitý bude rozsah nastupujúcej rekuperácie, ale je ťažké odhadnúť, aký podiel nevydatých a nezosobášených ešte vstúpi do manželstva a naopak, koľko z nich zostane žiť trvalo bez partnera alebo v nezosobášenom spoložití. Zmeny sobášneho správania v krajinách západnej a severnej Európy totiž jasne naznačujú, že kompenzácia poklesu sobášnosti bude len obmedzená a vyšší podiel osôb bude žiť v nezosobášených spoložitíach alebo bez partnera. Dáta zachytávajúce situáciu na Slovensku ukazujú síce nárast sobášnosti vo vyššom veku, čo ale nedokáže výraznejšie kompenzovať zníženie intenzity sobášnosti v mladších vekových skupinách.

Prejavom trendu odkladania manželstva je pokles počtu sobášov v nižších vekových skupinách (u mužov do 30 rokov, u žien do 25 rokov) a jeho rast vo vyšších vekových skupinách u oboch pohlaví. Najviac sobášov sa uzavrelo vo vekovej skupine 25–29 ročných snúbencov³¹, ale najvýraznejší vzostup počtu sobášov zaznamenáva veková skupina 30–34 ročných mužov i žien. Dostupné údaje jednoznačne poukazujú

³¹ Z hľadiska sledovania rodových rozdielov sa potvrdil stav, kedy sú najvýznamnejšie odlišnosti v sobášnej aktivite u vekovej skupiny do 19 rokov, kde je počet neviest trojnásobne vyšší než ženíchov a v skupine 20 – 24 ročných, kde je počet neviest skoro dvojnásobný (Trendy ... 2011: 4-5).

na stále zjavnejšiu *diverzitu životných dráh z pohľadu vstupov do manželského života*. Stále jasnejšie sa formujú viaceré a rôznorodé stratégie vstupu do manželstva.

Odklad (prvého) manželstva do vyššieho veku sa samozrejme odzrkadlil vo výraznom a lineárne sa zvyšujúcom náraste priemerného veku prvosobášiach sa (viď Tabuľka 5), ako i v náraste priemerného veku neviest a ženichov za všetky uzatvorené sobáše.

Tabuľka 5: Priemerný vek mužov a žien pri prvom sobáši

	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
muži	24,41	24,48	24,89	26,61	28,57	29,88	31,5
ženy	22,37	22,24	22,54	23,99	25,84	27,32	28,9

Zdroj: ŠÚ SR

Z hľadiska medzinárodného porovnania sú najväčšie rozdiely medzi pôvodnými a novými členskými štátmi Európskej únie práve v časovaní vstupu do prvého manželstva. Kým najnižší priemerný vek pri prvom sobáši majú ženy z bývalého socialistického bloku (Litva, Rumunsko, Poľsko, Bulharsko a Lotyšsko – nižší ako 26 rokov), tak najvyšší vek nad 30 rokov ženy majú staré členské štáty, akými sú Švédsko, Dánsko či Írsko (podľa Eurostatu). Ženy na Slovensku sa z tohto hľadiska postupne odpútavajú od prvej skupiny krajín, v ktorých ženy vstupujú do prvého manželstva v mladšom veku.

Pokles intenzity sobášnosti, odkladanie manželstva do vyššieho veku a nárast podielu mimomanželských pôrodov poukazuje *na premenu normatívnych vzorcov formovania a zakladania rodiny*. Oslabovanie vzťahu medzi manželstvom a rodičovstvom je stále evidentnejšie a je spojované so šírením slobodného materstva a nezosobášených spolužití (kohabitácií).³² Nezosobášené spolužitia boli v období socializmu najviac rozšírené u starších (rozvedených, ovdovených) partnerov (Pilinská a kol. 2005). Najčastejšie išlo o porozvodové (postmanželské) kohabitácie (Mládek – Širočková 2004). Bolo už spomenuté, že kohabitácia mladých partnerov bola skôr výnimkou, a ak k nej dochádzalo, bola to obyčajne iba krátka perióda pred sobášom a mala charakter snúbeneckého spolužitia. V súčasnosti si nezosobášené spolužitie volia stále častejšie aj mladí partneri ako podobu dlhodobejšieho vzťahu, ktoré sa

³² Presné čísla nemáme ani o jednom z nich. O náraste nezosobášeného spolužitia vo všeobecnosti môže svedčiť takmer štvornásobný nárast početnosti tzv. faktických manželstiev v medzicenzovom období 1991 až 2011. V roku 1991 deklarovalo spoločný život 21 tisíc párov a pri sčítaní v roku 2011 už vyše 89 tisíc párov, pričom skoro 40% párov tvorili slobodní partneri a výrazné je zastúpenie partnerov vo veku 30 až 39 rokov.

môže a nemusí končiť sobášom, pričom daná voľba spolužitia nevylučuje narodenie dieťaťa. Nezosobášené spolužitie sa stáva častou formou prvého korezidenčného zväzku mladých a slobodných a uprednostňovaným typom spolužitia pred niekdajším štandardným priamym vstupom do manželstva. Motivácie k nezosobášenému spolužitiu partnerov vykazujú vysokú mieru variability. Môže ísť o: 1. spolužitie partnerov (ešte) nepomýšľajúcich na sobáš (dočasné spolužitie); 2. kohabitáciu ako predstupeň k manželstvu, označovanú ako „predmanželská kohabitácia“ alebo „manželstvo na skúšku“, pri ktorom je zámerom „testovanie“ vzájomnej vhodnosti pre manželské spolužitie; 3. alternatívu manželstva, kedy je nezosobášené spolužitie náhradou manželstva a ide o páry, ktoré nemajú v úmysle ani v budúcnosti uzavrieť manželstvo. Analýzy osôb žijúcich v dlhodobých kohabitáciách, ktoré môžeme vnímať ako alternatívu k manželstvu, poukazujú na jej častejšiu rozšírenosť u osôb s nižším vzdelaním (pozri napríklad Možný 1987; Možný – Rabušic 1992; Rychtaříková 1994), hlásiacich sa k rómskemu etniku (Mládek – Širočková 2004; Šprocha 2011) a osôb bez náboženského vyznania.

Mimomanželská plodnosť

Kontinuálny nárast počtu a podielu *detí narodených mimo manželstva* v posledných desaťročiach taktiež potvrdzuje konštatovania o tom, že rodičovstvo už nie je úzko späté iba s manželstvom a že sa zvyšuje *rôznorodosť partnerských a rodinných foriem*.³³ V roku 2013 sa mimo manželstva narodilo 37% všetkých živonarodených detí, pričom v roku 1990 to bolo 7,6%.³⁴ Ide o pätnásobný nárast ich podielu, ktorý však treba interpretovať aj v spojitosti s výrazným poklesom počtu detí narodených v manželstve.

³³ Ide aj o dôsledok nárastu rozvodovosti, opakovaných sobášov, nárast zložených („rekonštruovaných“) rodín atď.

³⁴ Nárast podielu detí narodených mimo manželstva sa týka všetkých členských krajín EÚ. V roku 1990 sa jeho hodnota pohybovala nad 17% a podľa posledných dostupných údajov Eurostatu to bolo v roku 2012 viac ako 39%. Viaceré bývalé socialistické krajiny ako i západoeurópske a v prvom rade severoeurópske štáty majú podiel narodených mimo manželstva blízki sa alebo prekračujúci polovicu všetkých živonarodených detí.

Tabuľka 6: Živonarodení mimo manželstva (absolútne počty a % zo všetkých narodených)

Rok	Počet živonarodených mimo manželstva	% zo všetkých živonarodených
1990	6 085	7,6
2000	10 132	18,3
2002	11 047	20,1
2004	13 403	24,8
2006	14 888	27,5
2008	17 391	30,2
2010	19 912	33,0
2013	20 349	37,0

Zdroj: ŠÚ SR

Narodenie dieťaťa mimo manželstva však nemusí znamenať, že sa dieťa narodí slobodnej matke bez partnera. V mnohých prípadoch ide o deti narodené partnerom žijúcim v nezosobášenom spoluzití. Taktiež môže ísť o spoločnú výchovu dieťaťa rodičmi, ktorí zostávajú žiť každý vo svojej separátnej domácnosti, v oddelenom spoluzití (z anglického „living apart together“). Za slobodným materstvom a výchovou dieťaťa bez partnera môžeme identifikovať mnoho dôvodov. Môže ísť o dobrovoľné či nedobrovoľné rozhodnutie matky zostať sama, nakoľko partner sa buď nechce spolupodieľať na výchove, opúšťa partnerku, alebo partnerka odmieta spoločný život s biologickým otcom dieťaťa. Zaujímavá je aj hypotéza vychádzajúca z údajov o prevahe prvorodených detí v prípade mimomanželských pôrodov. Vysvetlením môže byť menší priemerný počet detí v jednorodičovských rodinách (u slobodných matiek) a v prípade nezosobášených párov s dieťaťom v rozhodnutí uzavrieť manželstvo po narodení prvého dieťaťa, takže ďalšie prípadné dieťa/deti sa následne už rodia do manželského zväzku.

Mimomanželská plodnosť je často vnímaná negatívne nielen v dôsledku jej nárastu³⁵, ale aj kvôli vekovej štruktúre matiek a možným dôsledkom z toho vyplývajúcim. V 90. rokoch sa výrazný podiel detí mimo manželstva narodil mladým ženám, z ktorých sa mnohé stávali matkami opakovane.³⁶ Aj údaje z neskoršieho obdobia poukazujú na to, že mimomanželský pôrod najčastejšie volia mladé slobodné matky. S nízkym vekom pôrodu súvisí aj nízke dosiahnuté vzdelanie matiek. Veľká časť mimomanželskej pôrodnosti pripadá na ženy so základným a učňovským vzdelaním

³⁵ Jej nárast je často spojovaný napríklad s krízou rodinných hodnôt, morálnym zlyhaním, či nezodpovedným správaním, ktoré sú typické pre konzervatívny, moralizujúci a stigmatizujúci diskurz.

³⁶ Ženám mladším ako 19 rokov sa narodilo v priemere 40% z celkového počtu mimomanželských detí, pričom celých 20% pripadalo na nepľnoleté matky (do 18 rokov) (Filadelfiová – Guráň 1992).

a najmenej na vysokoškolsky vzdelané ženy.³⁷ Šprocha a Potančoková (2010) v tejto súvislosti poukazujú na to, že mimomanželská plodnosť je u žien s nízkym vzdelaním častejšie korelovaná so slobodným materstvom; v prípade žien s vyšším vzdelaním je skôr spätá s nezobášaným spolužitím. Pritom najmä u žien so základným vzdelaním zostáva počet mimomanželských pôrodov vysoký aj vo vyšších poradiach. Dôležité je poukázať aj na opačnú kauzalitu z hľadiska vzdelania a pôrodnosti, a to cez vplyv skorého materstva v mladom veku ženy na stupeň jej dosiahnutého vzdelania. Neplánové tehotenstvo a skoré materstvo môžu spôsobiť predčasné ukončenie vzdelanostnej dráhy a zmenu vzdelanostných aspirácií. Výsledkom materstva v nízkom veku preto často môže byť dosiahnutie nižšieho stupňa vzdelania, a to najmä v prípade narodenia dieťaťa mimo manželský zväzok (Šprocha – Potančoková 2010: 35). Nízke dosiahnuté vzdelanie, prítomnosť dieťaťa a život bez partnera predstavujú kumuláciu znevýhodnení, ktoré sa odzrkadľujú vo vysokej miere rizika chudoby takýchto rodín. Jednorodičovské rodiny patria dlhodobo na Slovensku medzi najohrozenejšie a chudoba sa stáva v ich prípade často dlhodobou životnou skúsenosťou, čo negatívne zasahuje nielen prítomnosť, ale aj budúce vyhliadky matky i samotného dieťaťa/detí (Džambazovič 2007).

Ďalším výrazne determinujúcim faktorom pri skúmaní mimomanželskej plodnosti na Slovensku je aj etnická príslušnosť matiek. Dostupné údaje poukazujú na dlhodobo odlišné reprodukčné a rodinné správanie Rómov na Slovensku (napr. Džambazovič 2001a; Potančoková 2009a; Šprocha 2014a; Šprocha – Potančoková 2010; Vaňo – Mészáros 2004). Vyššie miery plodnosti, nižší priemerný vek prvorodičovstva, vyšší podiel kohabituujúcich párov, či vyšší podiel detí narodených mimo manželstva bol v prípade rómskych matiek evidovaný už pri prvom súpise Rómov v Uhorsku v roku 1893 (Džambazovič 2001b), rovnako aj v medzivojnovom období (Šprocha – Tišliar 2008) a aj v období socializmu (Bačová 1990; Jurová 1993; Vaňo 2001). Kým na Slovensku podľa výsledkov sčítania 2011 pripadalo na jednu ženu vo veku 30-34 rokov v priemere 1,3 dieťaťa, Rómkyni mali v tomto veku viac ako 3 deti (Šprocha 2014a). Podobne aj ďalšie výpočty uvádzajú vyššiu intenzitu realizovanej plodnosti rómskych žien³⁸ s výraznými rozdielmi v závislosti od miery integrácie.³⁹

³⁷ V roku 2008 to bola u vysokoškoláček približne šestina v porovnaní so ženami s najnižším stupňom vzdelania (Šprocha – Potančoková 2010: 42).

³⁸ Napríklad Mészáros a Vaňo (2004) uvádzajú priemerný počet detí pripadajúcich na rómsku matku na úrovni troch detí a Šprocha (2014) na základe údajov sčítaní vypočítal, že priemerne na jednu Rómkyni narodenú na konci 60. a začiatkom 70. rokov pripadalo približne 3,7-3,8 dieťaťa.

³⁹ V prípade integrovaných Rómiok sa ich plodnosť výraznejšie nelíši od nerómskej populácie, u čiastočne integrovaných sa úhrnná plodnosť odhaduje na približne tri deti na ženu a u segregovaných nad úrovňou 4,5 dieťaťa na ženu (Mészáros – Vaňo 2004).

Odlišné bolo aj časovanie rodičovského debutu a polovica z celkovej plodnosti prvého poradia bola realizovaná do veku 19,2 roka, kým na Slovensku to bolo 24 rokov (Šprocha 2014a). Podobne aj odhady o mimomanželskej plodnosti z prvej polovice 90. rokov 20. storočia hovoria o tom, že približne 50% zo všetkých detí narodených rómskym matkám sa narodilo mimo manželstva, pričom v priebehu ďalších rokov tento podiel ešte vzrástol (Džambazovič 2001a: 145). Príčiny odlišností v reprodukčnom a sobášnom správaní v rómskych komunitách môžeme identifikovať napríklad v odlišných kultúrnych tradíciách, vo vysokej tolerancii ku skorému vstupu do rodičovstva, v postavení rómskych žien z hľadiska rodového usporiadania, v nízkej úrovni využívania účinnej antikoncepcie, v nedostatku alternatívnych možností k rodičovstvu (Džambazovič 2001a; Kumanová – Džambazovič 2003; Šprocha 2007). Rómske komunity považujú i právne neuzavreté partnerské zväzky za plnohodnotné alternatívy k manželstvu. Počas obdobia socializmu sa dané správanie menilo pôsobením integračných a asimilačných opatrení a už popisovaným nasmerovaním rodinnej politiky. V 90. rokoch nutnosť, resp. výhodnosť uzatvorenia manželstva už nebola evidentná, a preto sa veľká časť Rómov vrátila k modelu nezosobášeného spolужitia. Prekážkou uzavretia legálneho manželstva však môže byť často veľmi nízky vek dievčat, ktorý je pod hranicou minimálneho veku pre uzavretie manželstva (Potančoková 2010: 39), či nedostatok finančných zdrojov nutných na realizáciu sobáša a následné rezidenčné osamostatnenie sa. Stále častejšie však ide aj o pôrod dieťaťa slobodnej matky bez stáleho partnera. Predpoklad o vysokom zastúpení rómskych matiek na mimomanželskej pôrodnosti podporuje aj fakt, že najvyšší podiel detí mimo manželstva sa rodí v okresoch s najvyšším zastúpením rómskeho etnika (Vaňo – Mészáros 2004). Pri sledovaní rómskych komunít je zaujímavé zistenie o odlišnom postoji k uzavretiu oficiálneho manželstva v závislosti od miery religiozity či od miery integrácie, resp. segregácie komunít. V regiónoch s vyššou religiozitou majoritného obyvateľstva je nižšia miera detí narodených mimo manželstva (Šprocha – Potančoková 2010). Môže to byť vplyv religiozity, ale aj dôsledok snahy o konformitu k zvyklostiam majoritnej spoločnosti v určitých lokálnych spoločenstvách. Je to ďalšia ukážka možného určujúceho vplyvu komunity na preferovaný typ reprodukčného a rodinného správania.⁴⁰ Nižšia miera integrácie, resp. vyššia miera segregácie rómskej komunity najčastejšie znamenajú tradičnejšie podoby demografického a rodinného správania (Filadelfiová – Gerbery – Škobla 2006; Kumanová – Džambazovič 2003; Radičová 2004; Šprocha 2014a). Rómska populácia žijúca v separovaných a segregovaných komunitách má vyššiu mieru fertility, väčší počet

⁴⁰ V slovenských podmienkach na túto skutočnosť upozornili Guráň – Filadelfiová – Ritomský (1997) alebo Filadelfiová – Guráň – Ritomský (1996).

detí a členov domácností, v skoršom veku sa stávajú rodičmi, ale na druhej strane majú i vyššiu mieru narodení mimo manželstva v porovnaní s priemernými hodnotami na Slovensku.

Ako je evidentné, významnú rolu pri charaktere rodinného a reprodukčného správania zohráva pri jednotlivých rómskych komunitách množstvo faktorov. Sú nimi, okrem už spomínanej miery religiozity a integrácie, stupeň ekonomickej vyspelosti a kvalita životných podmienok (Vaňo – Mészáros 2004), miera pozitívnych kontaktov s ostatnými obyvateľmi (Mann 1992; Šprocha – Pukačová 2009), či miera koncentrácie rómskeho obyvateľstva v určitej lokalite (Kumanová – Džambazovič 2002).

Na vplyv religiozity môžeme vo všeobecnosti opätovne poukázať, ak sa pozrieme na priestorovú diferenciáciu rozloženia narodení mimo manželstva na úrovni okresov. Najmenej detí sa narodí mimo manželstva v okresoch na severe Slovenska (Orava, Kysuce) a v okresoch Prešovského kraja. Vysoká religiozita a najmä dominancia obyvateľstva hlásiaceho sa ku katolicizmu má v týchto častiach Slovenska evidentný vplyv na pevnú inštitucionalizáciu rodičovstva do manželského zväzku (Šprocha – Potančoková 2010). Priestorová analýza nemanželskej plodnosti tiež ukázala, že vysoký podiel detí narodených mimo manželstva a skorý materský štart korelujú s nepriaznivými sociálno-ekonomickými charakteristikami okresov, lokalít (vysokou mierou nezamestnanosti, ich priestorovou marginalitou atď.), v ktorých sú tieto fenomény reprodukčného správania najvýraznejšie.⁴¹

Záver

Z uskutočnenej analýzy údajov vyplýva, že od 90. rokov 20. storočia sme svedkami evidentných zmien v reprodukčnom a rodinnom správaní, ktoré z historického pohľadu nemajú v slovenskej populácii obdobu a znamenajú výraznú diskontinuitu. Niet pochýb o tom, že práve zmeny v politickej, ekonomickej a sociálnej sfére po roku 1989 do značnej miery urýchlili (Rabušic 2001) alebo umožnili odštartovať popísané zmeny v časovaní rodičovstva. Mladí ľudia na Slovensku, vstupujúci do reprodukčného obdobia svojej životnej dráhy, reagujú diferencovane na nové životné situácie a podmienky, ktoré prináša (post)transformačné obdobie. Znamená to *opúšťanie a oslabovanie modelu unifikovaných životných dráh*

⁴¹ Napríklad v okrese Rožňava dosahuje podiel narodených mimo manželstva zo všetkých živonarodených v roku 2013 skoro dvojnásobok slovenského priemeru - až 70,23% detí narodených mimo manželstva (Stav a pohyb ..., 2014). Je to okres vykazujúci dlhodobé znaky sociálno-priestorovej marginality. Podobne aj v jednej z najväčších mestských segregovaných rómskych komunít – na sídlisku Luník IX. – bol podiel detí narodených mimo manželstva 92% (tamže).

a *prechodov* typických pre 70. a 80. roky 20. storočia. Formujúce sa vzorce správania v poslednom období naopak vypovedajú o zásadnej a kvalitatívnej premene reprodukčných a rodinných modelov.

Kde identifikovať príčiny zmien? Doterajšie čiastkové analýzy dostupných sociologických výskumov napríklad poukazujú na postupnú *zmenu populačnej klímy*⁴² a na diferenciaciu názorov, hodnôt a postojov obyvateľov Slovenska. Môžeme predpokladať, že tieto názorové diferencie sa do značnej miery následne pretavujú do odlišného správania sa jednotlivých mentálnych kohort. Táto hypotéza o špecifickej kohortnej premene hodnotových orientácií (Džambazovič 2012) ešte čaká na testovanie. Išlo by o potvrdenie *determinujúceho vplyvu prebiehajúcich sociálno-kultúrnych a ideových zmien* na proces utvárania rodiny, rodinného správania, prístupu k regulácii plodnosti a motivácii pre rodičovstvo. Zmeny v reprodukčnom správaní a rodinnom živote sa prisudzujú z hľadiska tejto explanačnej schémy posunu v hodnotách a preferenciách, predovšetkým sekularizácii, individualizmu, dôrazu na sebanaplnenie, sebarealizáciu, slobodu, nezávislosť a novej ideológii týkajúcej sa postavenia mužov a žien v spoločnosti (van de Kaa 1996). Mladí ľudia sú napríklad tou vekovou kohortou, ktorá je názorovo viac tolerantná k netradičným a stále viac sa rozširujúcim novým podobám a formám rodiny a partnerstva (napr. nezosobášené spolužitie, slobodné materstvo, registrované partnerstvo), sú zástancami egalitárnejšieho rolového modelu a delby rol v partnerstve, častejšie vnímajú manželstvo ako zastaranú inštitúciu, či častejšie považujú za ideálnu jednodetnú rodinu ako iné vekové kohorty (bližšie pozri napríklad zistenia výskumov EVS, ESS či ISSP).

Premenu populačnej klímy môžeme sledovať zároveň s *posunom od lineárneho k tzv. cyklickému priebehu života*. Ženám i mužom sa totiž ponúka takmer trvalá šanca na zmenu v rôznych oblastiach života (Filadelfiová 2007: 9-10). Ide o neustálu zmenu v rodinnom, partnerskom (ale i pracovnom) živote, ktorá v konečnom dôsledku znamená viaceré životné a kariérne „prestavby“. Takýto cyklický sled životných udalostí sa stáva v súčasnosti civilizačným modelom. Stráca sa univerzalita jedného modelu reprodukčnej či rodinnej dráhy a postupne sa konštituuje niekoľko

⁴² Populačná klíma je spoločenská a psychická atmosféra, vytvárajúca sa okolo plánovania, počatia, rodenia detí a v širšom zmysle i hodnoty dieťaťa v živote rodiny a spoločnosti. Môžeme ju chápať ako všeobecné postoje k reprodukcii (vrátane postojov inštitúcií, najmä štátnych). Z výskumného hľadiska stúpa význam skúmania populačnej klímy, nakoľko v súčasnosti už rozhodujúca časť rodín akceptuje plánované rodičovstvo a pre sociológiu je jej skúmanie dôležitým indikátorom vnútrorodinne i širšej sociálnej klímy a spoločenského vedomia (Kalibová – Pavlík – Vodáková 2009: 87-88).

flexibilných vzorcov správania. *Podoby adaptácie na vonkajšie podmienky sa diverzifikujú a výsledkom je narastajúca variabilita a heterogenita časovania životných prechodov, životných dráh a následná pluralizácia foriem rodinného a partnerského života v súčasnosti.* Životy jednotlivcov sa stávajú otvorenejšími, prístupnejšími zmenám a rozhodovanie je vo väčšej miere než v minulosti osobným rozhodnutím. Životná dráha sa stáva „projektom“ individua, ktorú si svojím konaním a rozhodnutiami sám aktívne utvára. Rastie diverzita predstáv o časovaní, ako i reálne časovanie životných udalostí a aj tie sú dôsledkom oslabovania modelu univerzálnej životnej dráhy. Biografie jednotlivcov a ich životné dráhy sa stávajú rôznorodejšie, rozmanitejšie a dynamickejšie (Beck 2004). Ide o výraznú *deštandardizáciu životných dráh*. Rodinné dráhy, ktoré sú súčasťou životných dráh, veľmi úzko súvisia s partnerskými, ale i vzdelávacími, pracovnými či rezidenčnými dráhami. Vzájomne sa ovplyvňujú. Dochádza k značnej hierarchizácii jednotlivých životných prechodov. Stále majoritnejším sa stáva odkladanie časovania rodičovstva do neskoršieho veku. Do popredia sa najprv dostáva nadobudnutie dostatočného vzdelania, získanie trvalého miesta na pracovnom trhu, vyriešenie bytovej otázky, a až potom prichádzajú do úvahy otázky týkajúce sa reprodukcie a manželstva (Bleha – Šprocha – Vaňo 2013: 7).

Predstavy o životnej dráhe ako i načasovaní prechodov vykazovali v období socializmu výraznú homogenitu aj vďaka jasne stanoveným *vekovým normám*, ktorých donucovacia sila je už v súčasnosti menej evidentná. Normy súvisiace s vekom, ako i očakávania smerujúce k sociálnym rolám a prechodom, sú výrazne reartikulované a *oslabuje sa ich závažnosť*. Nepodliehajú do takej miery sociálnej kontrole a pôsobeniu sociálnych sankcií ako v minulosti. Toleruje sa diverzita a slobodný výber. Neformálne očakávania predstavujú v súčasnosti skôr iba akési kultúrne nápovedy či kognitívne mapy, ktoré poskytujú rámec pre porovnanie a hodnotenie priebehu individuálnej životnej dráhy (Modell 1997). Existujú síce určité predstavy o štandardnej biografii, ale tie sú pomerne flexibilné a nie sú spojené so striktnými normatívnymi princípmi.

Ďalší z vysvetľujúcich rámcov sa zameriava na *vplyv sociálno-ekonomických faktorov*. Zdôrazňujú sa štrukturálne bariéry vedúce k poklesu pôrodnosti, posúvaniu rodičovstva do vyššieho veku, poklesu sobášnosti, nárastu nezobášaných spolužití, detí narodených mimo manželstva, bezdetnosti či singlovstva. Najčastejšie sú artikulované prostredníctvom negatívnych sociálno-ekonomických faktorov: nárastu pociťovanej všeobecnej neistoty, straty sociálnych istôt, nedostupnosti samostatného bývania (nízkeho podielu nájomných a sociálnych bytov, vysokých cien bytov a nájmu atď.), rušenia pro-populačných či pro-rodinných opatrení, nárastu životných nákladov

po narodení dieťaťa a zníženia životnej úrovne, nárastu negatívnych dôsledkov súvisiacich so zmenami na trhu práce (flexibility trhu práce, neistoty zamestnania, nutnosti investícií do zvyšovania vzdelania), nárastu príjmovej diferenciacie a následnej chudoby a sociálneho vylúčenia práve v prípade rodín s deťmi a pod. Odklad sobáša a rodičovstva do vyššieho veku (alebo ich nerealizovanie) sa môžu javiť následne ako výraz zodpovednosti a racionálna reakcia na vzniknutú situáciu v kontexte trhovej ekonomiky a súčasných nárokov kladených na jednotlivcov na trhu práce. *V súčasnosti sú požiadavky rodinného života a pracovného trhu do značnej miery protichodné* (Beck – Beck-Gernsheim 1995). Trh práce očakáva slobodného (ničím a nikým neviazaného), súťaživého a individualistického človeka, pričom sa obaja partneri usilujú na ňom uplatniť. Ešte stále najrozšírenejší model rodiny naopak predpokladá, že jeden z partnerov (spravidla muž) sa podriaďuje trhu práce a druhý (najčastejšie žena) požiadavkám rodiny a domácnosti. V konečnom dôsledku je *reálne reprodukčné a rodinné správanie výsledkom tenzie medzi aspiráciami a príležitosťami* (možnosťami). Pričom samotné aspirácie a príležitosti sú do značnej miery diferencovane distribuované v závislosti od sociálno-ekonomického statusu, triedneho postavenia, ale i rodových očakávaní.

Ako vidíme, budúce smerovanie životnej dráhy, časovanie životných udalostí, vzorce zakladania rodiny, formovania a fungovania domácností nie sú výrazom iba individuálnej voľby a rozhodnutí, či vyjednávania medzi partnermi, ale aj *výsledkom pôsobenia sociálnej štruktúry, inštitúcií a noriem*. Ide o dôsledky ekonomických, hodnotových zmien a transformácie sociálnej politiky, pričom sa predpokladá *ich diferencovaný vplyv u rôznych sociálno-ekonomických kategórií mladých ľudí a odlišná miera vplyvu spomínaných faktorov v priebehu času*. Kým v začiatočnom období transformácie to mohli byť v prvom rade sociálno-ekonomické faktory, v neskoršom období po určitej stabilizácii sociálno-ekonomickej a politickej situácie by to mohli byť najmä ideové a hodnotové zmeny (Hašková 2009). Ich vplyv by znamenal dlhodobý charakter premeny reprodukčného a rodinného správania. Pôsobenie nových sociálnych a ekonomických podmienok pre jedných – s vyšším vzdelaním, s istotou postavenia na trhu práce, s vyšším sociálno-ekonomickým statusom – znamená otvorenie „okna príležitostí“ a naplnenie ich predstáv a aspirácií. V prípade skupiny mladých ľudí s nízkym príjmom, neistotou zamestnania a nízkym vzdelaním ide o kumuláciu bariér. V konečnom dôsledku to znamená odlišnú reakciu na vzniknuté podmienky a diferencovanie dlhodobo unifikovaného demografického správania, ktorého prejavom je diverzita rodinného, partnerského a reprodukčného správania. Nerovnomerná distribúcia príležitostí sa odráža v rozdielnej váhe jednotlivých faktorov pri vysvetlení diferencií demografického správania v prípade spomínaných

skupín. U menej úspešných (nižšie vzdelaných, nezamestnaných, s neistým zamestnaním, chudobných) sa pri vysvetlení ich demografického správania predpokladá vyšší vplyv zhoršených sociálno-ekonomických podmienok a v prípade úspešnejších (s vyšším vzdelaním, s vyšším sociálno-ekonomickým statusom) vplyv hodnotových posunov. *Diferenciácia rodinného a reprodukčného správania sa stáva výrazom prejavujúcich sa sociálno-ekonomických nerovností* a jednou z charakteristík sociálno-ekonomického z(ne)výhodnenia určitých sociálnych kategórií obyvateľstva. Je dôležité upozorniť, že táto *diferenciácia nerovnosti i zakladá*. Zmeny v reprodukčnom a rodinnom správaní na Slovensku nie je teda možné uspokojivo vysvetliť iba prostredníctvom jednej skupiny faktorov, bolo by to limitujúce.

V poslednom období sa stále častejšie objavujú aj vysvetlenia, ktoré vidia príčiny súčasných trendov v absencii efektívnej sociálnej a rodinnej politiky. Do zorného poľa analýz sa dostáva nový faktor a predpokladá sa, že *účinné sociálno-politické opatrenia* by umožnili účinne vyrovnať nielen rodovú nerovnosť, prejavujúcu sa medzi súkromným svetom rodiny a verejným svetom práce (harmonicky zladiť rodičovskú a pracovnú rolu), ale do určitej miery i zmierniť znevýhodnenia spôsobené odlišným sociálno-ekonomickým postavením jednotlivcov, párov či rodín.

2

Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku¹

Branislav Šprocha

Úvod

Slovensko prechádza v poslednom štvrtstoročí dramatickými a dynamickými celospoločenskými zmenami, ktoré sa odrazili aj na charaktere reprodukčného a rodinného správania.² Populácia však nie je len súborom jednotlivcov, ale ide o komplexný systém väčších či menších sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, sociálnu funkciu, stupeň organizovanosti a dĺžku trvania (Kučera – Kalibová 1994). Okrem veľkých kolektív vyčlenených napríklad na základe príslušnosti k národnosti, náboženskému vyznaniu identifikujeme aj veľmi malé kolektivity, ktoré sú definované na základe spoločného bývania, hospodárenia a príbuzenských väzieb jej členov. Ich existencia je pritom prirodzeným vyústením spôsobu života väčšiny ľudí, ktorých snahou je takéto spoločenstvá vytvárať a prežiť v nich väčšiu či menšiu časť zo svojho života. Nie sú však dôležitými len pre svojich členov, ale majú nezastupiteľné miesto aj pri formovaní spoločnosti. Je to priestor, ktorý plní veľké množstvo nenahraditeľných a z mnohých ohľadov životne dôležitých funkcií. Okrem demografickej reprodukcie môžeme spomenúť socializáciu jednotlivca, jeho ochranu, ekonomickú a emocionálnu podporu či medzigeneračný prenos kultúrnych noriem a hodnotových vzorcov.

Štrukturálne faktory spolu so zmenou hodnôt, noriem a predstáv výrazne urýchlili transformačné procesy demografickej reprodukcie, ktorých prvé náznaky môžeme vidieť už v druhej polovici 80. rokov minulého storočia.³ Keďže formovanie a charakter rodinných domácností je v úzkom obojstrannom vzťahu s reprodukčným

¹ Kapitola je výstupom z projektu VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

² Podrobné analýzy zmien reprodukčného správania na Slovensku obsahujú napríklad práce Výskumného demografického centra v Bratislave. Pozri napr. Vaňo a kol. (2007, 2009, 2012), Langhamrová – Vaňo a kol. (2014).

³ K tejto problematike pozri napríklad Hašková (2006).

správaním, nie je prekvapením, že dramatickými zmenami prechádza aj tento typ cenзовých domácností.

Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že slovenská demografia, sociológia a ďalšie príbuzné vedné disciplíny pri skúmaní rodiny a jej zmien v posledných dvoch dekádach do značnej miery trpia nedostatkom špeciálnych zisťovaní, ktoré by sa bližšie venovali niektorým parciálnym otázkam spojeným s rodinným správaním, a zmenami vo formovaní rodiny. Jedným z nezastupiteľných zdrojov údajov tohto charakteru je sčítanie obyvateľov, domov a bytov, ktorého integrálnou súčasťou sú otázky, vďaka ktorým je možné konštruovať tzv. cenзовé domácnosti. Koncept cenзовých domácnosti bol prvýkrát na Slovensku (resp. v Československu) aplikovaný po druhej svetovej vojne v sčítaní ľudu 1961,⁴ pričom jeho hlavným zámerom bolo predovšetkým priniesť objektívne informácie o nedostatku bytov (Veselá 1980). Vzhľadom na prepojenosť s domovým a bytovým cenзом a prechod na bývajúce obyvateľstvo (s trvalým pobytom) sa okrem iného v tomto sčítaní prvýkrát vytvorili podmienky pre sledovanie najmenších, ďalej nedeliteľných sociálnych kolektív, akými sú cenзовé domácnosti.

Celkovo tak môžeme hovoriť o troch typoch domácností. Do sčítania 1961 sa zisťovali len bytové domácnosti (bytové strany) ako súbor osôb žijúcich v jednom byte. Ponechané boli predovšetkým pre analýzu bytových podmienok. Druhou sú hospodáriace domácnosti, ktoré predstavujú súbor bývajúcich osôb, ktoré slobodne deklarujú, že aj spoločne hospodária. Poslednou treťou domácnosťou sú cenзовé domácnosti. Tie, ako už bolo napísané, predstavujú najmenšiu ďalej nedeliteľnú sociálnu kolektivitú konštruovanú predovšetkým na základe deklarovaných rodinných väzieb (vzťah k prednostovi cenзовой domácnosti napr. manžel, manželka, druh, družka, syn, dcéra, nevesta, zať). Vo všeobecnosti sa rozlišujú dve hlavné skupiny cenзовých domácností: rodinné a nerodinné. V rámci rodinných domácností potom môžeme hovoriť o úplnej rodine, ktorú tvorí manželský pár, resp. spolužitie druhu s družkou, alebo o neúplnej rodinnej domácnosti, kde je prítomný len jeden z rodičov a jeho dieťa (deti). Rodinné domácnosti ďalej rozdeľujeme na úplné, resp. neúplné rodinné domácnosti so závislými deťmi a bez závislých detí.⁵ Súčasťou rodinných domácností môžu byť aj ďalšie tzv. pridružené (pričlenené) osoby, ktoré spoločne s cenovou domácnosťou hospodária, ale nevytvárajú so žiadnym jej členom samostatnú rodinnú domácnosť (napr. brat, sestra prednostu domácnosti alebo jeho otec, matka).

⁴ Viac informácií čitateľ nájde napríklad v štúdiách Kučeru (1965, 1980b, 1987).

⁵ Za závislé deti sa od sčítania ľudu 1991 považujú všetky deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.

Nerodinné domácnosti sú tvorené dvomi podtypmi: viacčlennou nerodinnou domácnosťou a domácnosťou jednotlivca. V prvom prípade ide o dve alebo viac spoločne bývajúcich a hospodáriacich osôb v určitom príbuzenskom alebo inom vzťahu, ktorý však nie je možné označiť ako rodinný (vzťah manžel – manželka, druh – družka, rodič či prarodič – dieťa). Domácnosť jednotlivca tvorí fyzická osoba, ktorá v byte buď býva sama, alebo býva s inými osobami, s ktorými však spoločne nehospodári a ani netvorí cenzovú domácnosť (napr. podnájomník).

V typológii cenzových rodinných domácností majú špecifické postavenie faktické manželstvá. Svojou povahou sú zaraďované medzi rodinné domácnosti, pričom ich konštrukcia sa opiera o deklaráciu vzťahu družka, druh k prednostovi cenzovej domácnosti. V tomto vzťahu pritom môže byť akákoľvek osoba bez ohľadu na rodinný stav, čiže aj vydatá žena alebo ženatý muž kohabituujúci s iným ako manželským partnerom, partnerkou.

Výnimočnosť sčítaní ako zdroja pre analýzu najmenších sociálnych kolektívit nespočíva len v samotnom konštrukte cenzových domácností a predovšetkým rodinných domácností, ktoré sú asi najbližšie tomu, čo považujeme za rodinu, ale predovšetkým v ponúkaných viacrozmerných kombinačných prístupoch. Umožňujú nám pozerieť na prednostov domácností či jej členov prostredníctvom všetkých znakov, ktoré sčítanie zisťuje, a to navyše na rôznych administratívnych úrovniach a tiež vo viacnásobných kombinačných triedeniach.

Cieľom predloženej štúdie je predovšetkým analýza rodinných cenzových domácností z výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011 z rôznych uhlov pohľadu, pričom sa zameriame nielen na hlavné vývojové trendy, ale bližšie sa budeme venovať aj vnútornej štruktúre jednotlivých typov rodinných domácností a tiež zmenám v ich formovaní predovšetkým v spojitosti s vekom prednostu. Keďže zmeny v rodinných domácnostiach a cenzových domácnostiach sú v úzkom vzťahu s celkovou transformáciou reprodukčného správania, integrálnou súčasťou našej analýzy bude aj stručný pohľad na hlavné demografické procesy, ktoré za týmito posunmi stoja.

Hlavným zdrojom údajov, z ktorých boli jednotlivé prvky našej analýzy konštruované, sú individuálne súbory Štatistického úradu Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR) za cenzové domácnosti a osoby zo Sčítania ľudu, domov a bytov 1991 a Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011. Podobne aj pre výpočet niektorých ukazovateľov reprodukčného správania a jeho zmien v období posledných približne 25 rokov boli využité individuálne súbory ŠÚ SR zo štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva.

Transformácia reprodukčného správania – hlavný faktor zmien censových domácností

Formovanie, charakter a tiež samotné zmeny, ktorými censové domácnosti na Slovensku prechádzajú sú vo veľmi úzkej obojstrannej spojitosti s reprodukčným a najmä rodinným správaním. Ako sme naznačili v úvode, práve rodinné a reprodukčné správanie prechádza v posledných približne 25 rokoch dramatickými, historicky jedinečnými, dynamickými kvantitatívno-kvalitatívnymi zmenami. V súvislosti s úzkym prepojením demografickej reprodukcie a censových (a najmä rodinných) domácností je preto analýza týchto zmien dôležitou prerekvizitou pre konštruktívne uchopenie hlavných cieľov nášho snaženia v tejto kapitole. Preto sa na nasledujúcich stranách budeme venovať niektorým hlavným aspektom zmien vybraných demografických procesov, o ktorých vieme, že mohli podmieniť a podmieňujú nižšie reflektované zmeny v charaktere censových domácností na Slovensku.

Sobášnosť

Vstup do manželstva predstavuje naďalej jeden z hlavných faktorov ovplyvňujúcich formovanie rodinných domácností. Preto intenzita a charakter sobášnosti slobodných a tiež sobášnosti rozvedených a ovdovených spolu s ich prípadnými zmenami predstavuje jeden z hlavných atribútov pre pochopenie nedávnych zmien v charaktere rodinných domácností.

Po druhej svetovej vojne v špecifických spoločenských podmienkach postupne došlo k ďalšiemu prehľbovaniu historicky platných črt sobášneho správania. Z pohľadu Hajnalovho rozdelenia (pozri Hajnal 1953, 1965) Slovensko patrilo k populáciám nachádzajúcim sa na východ od tzv. Hajnalovej línie spájajúcej mestá Petrohrad a Terst. Tie sa vyznačovali jednak vysokou intenzitou vstupov do manželstva, keď na konci reprodukčného veku zostávalo slobodných len niekoľko percent osôb a súčasne k jeho hlavným znakom patrilo skoré časovanie manželských debutov. Na konci 80. rokov minulého storočia tento model naďalej platil, keďže do manželstva v priemere vstupovali muži vo veku okolo 25 rokov a u žien to bolo dokonca len 22 rokov. Hodnoty tabuľkovej prvosobášnosti hovoria, že ak by bola zachovaná pozorovaná intenzita sobášnosti slobodných z tohto obdobia, potom by do manželstva vstúpilo viac ako 85% mužov a viac ako 90% žien. Výsledky zo sčítaní ľudu o počte a váhe slobodných na konci reprodukčného veku tieto zistenia potvrdzovali. Okrem skorej a vysokej intenzity sobášnosti bol typickým znakom tiež relatívne úzky interval, v ktorom sa realizovala väčšina z celkovej sobášnosti. Pravdepodobnosť

sobáša tak v mladom veku prudko rástla, maximum dosahovala v rozpätí pár rokov a potom s pribúdajúcimi rokmi prudko klesala.

Zmena celospoločenských podmienok, transformácia hospodárstva a s ňou spojené niektoré krízové faktory (nezamestnanosť, zhoršenie životnej situácie, inflácia a pod.) spolu s posunmi v normách a hodnotách, navyše v kombinácii s rušením viacerých pronatalitných opatrení (napr. mladomanželských pôžičiek) prispeli k tomu, že už v priebehu prvej polovice 90. rokov prešla sobášnosť dramatickou premenou. K jej hlavným znakom patrila predovšetkým výrazný pokles intenzity, s akou do manželstva prvýkrát vstupovali muži a ženy, a to v úzkom prepojení so zvyšovaním priemerného veku pri sobáši slobodných.

Ako sme uviedli vyššie, kým na konci 80. rokov by pri zachovaní existujúcich charakteristík sobášnosti zostalo trvalo slobodných (vo veku 50 rokov, teda na konci reprodukčného obdobia) menej ako 15% mužov a necelých 10% žien, údaje z posledných rokov hovoria, že by to bolo takmer 40% mužov a viac ako tretina žien. Tento nárast je predovšetkým výsledkom zníženia pravdepodobnosti, s akou do manželstva vstupujú osoby v mladšom veku. Výrazné odkladanie manželského debutu v generáciách mužov i žien narodených od 70. rokov však zatiaľ vo vyššom veku nie je nahrádzané tak intenzívnou rekuperáciou, ktorá by tento pokles dokázala intenzívnejšie zvrátiť.⁶

O tom, akými výraznými a súčasne dynamickými zmenami prešlo časovanie sobášnosti slobodných, nás informujú nasledujúce hodnoty. Priemerný vek pri prvom sobáši sa u mužov medzi rokmi 1992 – 2013 zvýšil z pôvodných necelých 25 rokov na 31,5 roku. U žien v tom istom období vzrástol z 22,5 roku na 28,9 roku. Polovica sobášnosti slobodných mužov sa v druhej polovici 80. rokov odohrávala do dovŕšenia 23. roku života, v súčasnosti je to až do veku 29 rokov. Podobne aj u žien vekový medián sobášnosti slobodných prešiel dynamickým rastom. V roku 1988 sa pohyboval ešte tesne pod hranicou 20 rokov, no podľa údajov z roku 2013 to už je 26,6 roka.

Zmeny spojené s časovaním začiatku a spôsobu párového spolužitia (či už manželského alebo bez legislatívneho ukotvenia), samotných jeho foriem a vnútornej štruktúry úzko súvisí s transformáciou hodnotových a normatívnych vzorcov, s pluralizáciou, resp. deštandardizáciou a rekonštitúciou životných dráh v kontexte nových nielen spoločenských, ale predovšetkým ekonomických podmienok. Mladé generácie mužov a žien sa svojím rodinným a reprodukčným správaním museli a naďalej musia do značnej miery prispôbiť zmeneným podmienkam, pričom veľmi

⁶ Rekuperácia (dobíhanie) predstavuje v tomto zmysle fázu, v ktorej dochádza k realizácii z mladšieho veku odložených udalostí (napr. pôrodov, sobášov) vo vyššom veku.

dôležitou fázou z tohto pohľadu sa stáva tzv. postadolescentné obdobie (Vaskovics 2001; Bynner 2005; Potančoková 2013). Osamostatnenie sa od rodiny už v slovenských podmienkach nie je spájané s mladým vekom, v ktorom boli, často v rýchlom časovom slede, prípadne dokonca súsledne, uskutočnené viaceré dôležité životné prechody vedúce k statusu dospelosti (napr. vstup do manželstva, rodičovstva, na trh práce, rezidenčná a ekonomická samostatnosť), ale naplnenie týchto dráh je často od seba časovo vzdialené. Navyše sa ukazuje, že ani ich usporiadanie nemá jednotnú konštrukciu a pomerne flexibilne reaguje na vznikajúcu situáciu v životných dráhach jednotlivca. Môžeme tak hovoriť o individualizácii a deštandardizácii životných dráh, s ktorou je spojená ich pluralizácia, čo prináša zjavný odklon od pomerne predvídateľných a do značnej miery unifikovaných životných dráh, ktoré sa konštruovali počas minulého politického režimu (bližšie pozri Potančoková 2013).

Okrem posúvania maxima pravdepodobností sobášnosti slobodných do vyššieho veku sme u oboch pohlaví svedkami aj ich rozloženia do širšieho vekového intervalu. Na konci 80. rokov interdecilové rozpätie prvosobášnosti sa pohybovalo na úrovni 9,4 roka u mužov a 8,5 roka u žien. V roku 2013 je to u mužov už takmer 16 rokov a v prípade žien 15 rokov. Aj táto informácia jednoznačne poukazuje na postupnú heterogenizáciu životných dráh z pohľadu vstupov do manželského života a formovania viacerých sobášnych stratégií týkajúcich sa toho, kedy vstúpiť do manželstva.

Dopady transformácie sobášneho správania môžeme pozorovať aj na štruktúre osôb podľa rodinného stavu zistenéj zo sčítaní 1991, 2001 a 2011. Napríklad u mužov vo veku 30 rokov na začiatku 90. rokov bola slobodná už len približne pätina z nich, v roku 2001 to bola tretina a podiel slobodných v tomto veku podľa údajov z posledného sčítania 2011 dosiahol už takmer 60%. Podobný trend môžeme vidieť aj v ženskej populácii. V roku 1991 vo veku 25 rokov bola slobodná približne už len každá štvrtá žena. Na začiatku milénia sa ich váha zvýšila na takmer 45% a posledný dostupný údaj z roku 2011 už hovorí o takmer troch štvrtinách. Je zrejmé, že dopady procesu odkladania sa v poslednom interdecenzálnom období prehĺbili. Súvisí to do značnej miery s povahou medzigeneračného šírenia procesu odkladania manželského debutu. Kým v starších generáciách, v ktorých už môžeme pozorovať proces odkladania, len určitá časť osôb sa riadila novým režimom, smerom k mladším generáciám dochádzalo k jeho prehľbovaniu a nový model začalo aplikovať čoraz viac osôb.

Iný pohľad na dopady transformácie sobášneho správania prináša pohľad na využívanie sobášneho potenciálu v populácii. Pokles intenzity, s akou do manželstva

vstupujú predovšetkým slobodné osoby, bol tak výrazný, že ani posun početných generácií zo 70. rokov do veku najvyššej sobášnosti nedokázal zvrátiť klesajúci trend počtu uzatváraných manželstiev, a tým aj úplných rodín. Kým v druhej polovici 80. rokov vzniklo sobášom ročne približne 38-40 tis. úplných rodinných domácností, od polovice 90. rokov to bolo menej ako 30 tis. a v súčasnosti sa počet sobášov pohybuje na úrovni 25-26 tis. ročne. Výsledkom tak nie je len výrazný pokles v každoročne vytváranom počte úplných rodín, ale aj nárast počtu osôb, ktoré by do manželstva mohli vstúpiť v reprodukčnom veku. Ten sa dnes pohybuje nad hranicou 1,6 mil. osôb, kým v polovici 80. rokov to bolo len niečo viac ako 900 tis. osôb.

Dominantné postavenie z pohľadu formovania úplných rodinných domácností majú vzťahy dvoch slobodných osôb, no čoraz dôležitejšiu úlohu zohráva aj intenzita, s akou do ďalšieho manželstva vstupujú ovdovené a najmä rozvedené osoby. V podstate všetky dostupné analýzy (napr. Šprocha 2012a, 2012c) ukazujú, že opakované manželstvá sú uzatvárané čoraz menej. Ak by bola zachovaná sobášnosť rozvedených a ovdovených osôb z roku 1988, do 15 rokov by od rozvodu resp. ovdovenia opätovne vstúpila takmer polovica mužov a približne 43% žien. Súčasnú hodnotu ukazujú, že by to bolo len niečo viac ako štvrtina mužov a ani nie štvrtina žien. Zároveň sa mení aj charakter týchto manželstiev z pohľadu časovania. Proces odkladania sa netýka len prvých, ale aj opakovaných sobášov. Dochádza tak k predlžovaniu doby, ktorú rozvedená alebo ovdovená osoba prežije mimo manželstva, pričom platí, že rozhodujúcim pre vstup a dobu, ktorá uplynie od ukončenia predchádzajúceho manželstva, je predovšetkým vek v čase rozvodu a ovdovenia.

Rozvodovosť

Slovensko patrilo dlhodobo, aj napriek relatívne skorému uzákoneniu legislatívneho ukončenia manželstva, ku krajinám s nízkou intenzitou rozvodovosti (Srb 2002; Šprocha – Tišliar 2008). Postupná liberalizácia rozvodovosti spolu so zmenami spoločenského pohľadu na rozvod a rozvedené osoby prispeli k postupnému pozvoľnému nárastu počtu rozvedených manželstiev a aj samotnej intenzity (Vaňo a kol. 2001). K dynamizácii tohto trendu došlo však až v posledných približne dvoch dekádach, pričom súčasne s tým sa zmenili aj viaceré ďalšie charakteristiky rozvodovosti (Šprocha 2012b, 2012d).

Rastúcu intenzitu rozvodovosti môžeme sledovať napríklad na vývoji úhrnnej rozvodovosti manželstiev. Tá hovorí, aký podiel manželstiev by sa po uplynutí určitého obdobia rozvedol, ak by boli zachované charakteristiky a intenzita tohto procesu z roku pozorovania. Na konci 60. rokov minulého storočia tento podiel predstavoval

približne 10% a v druhej polovici 80. rokov to bolo niečo viac ako 20%. Intenzita rozvodovosti dosiahla vrchol v rokoch 2006-2009, keď by sa pri jej zachovaní rozviedlo viac ako 40% manželstiev (Šprocha 2012b). Mierny dočasný pokles vystriedalo súčasné obdobie stabilizácie na približne 38%, čo len potvrdzuje, že rozvodovosť naďalej bude na Slovensku predstavovať jeden z najdôležitejších aspektov formovania a samotného charakteru cenzových domácností.

V úzkej spojitosti s vývojom intenzity rozvodovosti je aj vývoj počtu rozvedených manželstiev a teda rozpadnutých úplných rodín. V polovici 70. rokov to bolo niečo viac ako 5 tis. rozvedených párov, v polovici 80. rokov viac ako 8 tis. a v rokoch 2006 – 2010 išlo dokonca o viac ako 12 tis. rozvedených manželstiev ročne. Súčasných 11 tis. udalostí ročne hovorí o stále vysokom počte každoročne legislatívne ukončených úplných rodinných domácností.

Práve rastúci trend rozvodovosti prispel k značnej heterogenizácii rodinných foriem na Slovensku v mladšom veku. Dominancia úplnej rodiny v reprodukčnom veku⁷ bola do určitej miery narušená práve rozvodom, ktorým vznikajú buď dve domácnosti jednotlivcov (ak v manželstve nebolo prítomné dieťa) alebo jedna neúplná rodinná domácnosť (rodič s dieťaťom) a domácnosť jednotlivca.

Pre ďalší vývoj a formovanie rodinných domácností na Slovensku bude dôležitou nielen samotná intenzita tohto procesu, ale aj jeho charakter. Posledný vývoj ukazuje, že sme svedkami aj zmien v časovaní rozvodovosti. V úzkej spojitosti s odkladaním sobášov a pôrodov do vyššieho veku dochádza aj k posunu rozvodov. S tým úzko súvisí aj predlžovanie doby, ktorá uplynie od uzavretia manželstva po rozvod (Šprocha 2012b, 2012d).

Aj napriek pozitívne hodnotenému poklesu podielu rozvodov s maloletými deťmi alebo priemerného počtu detí pripadajúcich na jedno rozvedené manželstvo, počet detí zasiahnutých rozvodom a porozvodovou stratou každodenného kontaktu s jedným z rodičov rastie. Kým v rokoch 1992 – 1996 bolo rozvodom zasiahnutých niečo viac ako 43 tis. maloletých detí, v rokoch 2009 – 2013 stratilo po rozvode každodenný kontakt s jedným z rodičov takmer 58 tis. maloletých detí. Podrobnejšia analýza tiež ukázala, že prítomnosť maloletých detí v manželstve nielenže znižuje riziko rozvodu, ale významne ovplyvňuje aj samotné rozloženie udalostí podľa veku (Šprocha 2012b, 2012d).

Dopady rozvodovosti môžeme hodnotiť prostredníctvom dvoch pohľadov. Prvým je podiel rozvedených osôb v populácii podľa veku a pohlavia. Je zjavné, že predovšetkým v poslednom intercenzálnom období váha rozvedených mužov i žien

⁷ K problematike charakteru rodín a domácností v prvej polovici 20. storočia na Slovensku pozri napr. Šprocha – Tišliar (2013).

významne vzrástla. Kým výsledky zo sčítania 2001 ukázali, že ani v jednej vekovej skupine podiel rozvedených mužov ešte nedosahoval hranicu 10%, v cenze z roku 2011 to bolo už vo veku 35-63 rokov, pričom vo veku 40-51 rokov ich váha dokonca predstavovala viac ako 15% z danej vekovej skupiny. Keďže rozvedené ženy dlhodobo majú nižšiu intenzitu, s akou vstupujú do opakovaných manželstiev, ich podiel je v populácii vyšší. Už sčítanie 2001 potvrdilo, že vo veku 41-51 rokov je viac ako desatina žien rozvedených. Údaje z posledného cenzu dokonca hovoria, že nad touto hranicou sa nachádzajú všetky vekové skupiny v intervale 33-66 rokov, pričom na konci reprodukčného veku (40-49 rokov) je ich zastúpenie najvyššie a dosahuje 17 – 18%.

Vysoká váha rozvedených mužov a žien v niektorých vekových kohortách významne ovplyvňuje aj charakter cenзовých domácností. Podiel takých domácností, kde na ich čele stála rozvedená osoba sa medzi censami 1991 a 2011 viac ako zdvojnásobil (zo 6,7% na 14,4%). Najviac sa to dotklo vekovej skupiny 40-59 ročných, pričom vo veku 40-50 rokov tento typ domácností tvorí už viac ako pätinu zo všetkých cenзовých domácností v danom veku. Pretrvávajúca vysoká intenzita rozvodovosti v kombinácii s nízkou sobášnosťou dávajú tušiť, že vplyv procesu rozvodovosti na charakter a formovanie cenзовých domácností na Slovensku sa bude aj do budúcnosti zvyšovať, pričom je zrejmé, že v niektorých vekových skupinách bude rozvodovosť predstavovať jeden z kľúčových faktorov formovania a samotného charakteru rodín a domácností.

Pôrodnosť a plodnosť

Pre formovanie a charakter rodinných domácností má proces pôrodnosti význam hneď v dvoch rovinách. Narodenie dieťaťa môže za určitých podmienok stať za zrodom novej (neúplnej) rodinnej domácnosti. V prípade, že sa tak stane nevydatej (a vo faktickom manželstve nežijúcej) žene, vzniká neúplná rodina so závislým dieťaťom. Okrem toho narodením dieťaťa bezdetnému manželskému páru (alebo kohabitujuúcim partnerom) sa úplná rodina bez závislých detí presúva do kategórie úplných rodín so závislými deťmi. Nemenej dôležitý faktor predstavuje pôrodnosť v spojitosti s veľkosťou rodinných domácností. Najmä od počtu narodených detí, resp. detí žijúcich v rodinnej domácnosti závisí jej celková veľkosť.

Aj vo vývoji plodnosti posledného štvrtstoročia môžeme identifikovať dve základné transformačné črty, ako tomu bolo v prípade sobášnosti. Kým na začiatku 90. rokov sa hodnota úhrnnej plodnosti ešte pohybovala na úrovni dvoch detí a Slovensko patrilo v európskom priestore medzi populácie s najvyššou plodnosťou, na začiatku nového milénia to už bolo menej ako 1,2 dieťaťa na ženu (rok 2002)

a Slovensko tri roky patrilo k populáciám s najnižšou plodnosťou na svete.⁸ Aj napriek následnému miernemu nárastu nepredpokladáme, že by sa plodnosť mohla v najbližších rokoch dostať až na takú úroveň, akú dosahovala na konci 80. rokov (pozri napr. Bleha – Šprocha – Vaňo 2013). Tieto údaje len ilustrujú, akými dramatickými a zároveň dynamickými zmenami prešlo v priebehu relatívne veľmi krátkej doby reprodukčné správanie na Slovensku.

Podobne ako v prípade sobášnosti, aj zmeny v intenzite plodnosti sú v úzkej spojitosti s posunmi v časovaní a najmä rodení prvých detí. Ženy narodené v 70. rokoch (a najmä v ich druhej polovici) postupne (pozri napr. Potančoková 2008, 2011; Šprocha 2013a, 2014b) začali odmietať charakter reprodukcie, ktorý bol typický pre obdobie minulého politického režimu a ktorý v demografii dostal označenie východoeurópsky (Kučera – Fialová 1996; Rychtaříková 1996). Rodičovský debut v mladom veku, rýchle ukončenie reprodukcie najčastejšie do 30. roku života pri postupnej orientácii na dvojdetný model rodiny (najmä v 70. a 80. rokoch) v kombinácii s veľmi nízkym podielom detí narodených mimo manželstva, ale zároveň s vysokou váhou predmanželských počatí (v 80. a na začiatku 90. rokov viac ako 50%) a častým využívaním interrupcií nenašiel v nových spoločenských a hospodárskych podmienkach priestor na uplatnenie a postupne bol čoraz vo väčšej miere medzigeneračne nahrádzaný novým. V podstate ani nie je možné hovoriť o vzniku jedného nového modelu, ale o koexistencii viacerých, ktoré flexibilne reagujú na zmenu vonkajších i vnútorných podmienok reprodukcie. Môžeme tak hovoriť o značnej pluralite reprodukčného správania (Potančoková 2013). Svedčia o tom aj niektoré empirické údaje na celoslovenskej i regionálnej úrovni (pozri napr. Šprocha – Vaňo – Bleha 2013).

Jedným z hlavných znakov v reprodukčnom správaní väčšiny mladých generácií je posúvanie rodičovského debutu do vyššieho veku. Potvrdzuje to napríklad aj vývoj priemerného veku pri prvom pôrode, ktorý sa zvýšil z pôvodných necelých 23 rokov (druhá polovica 80. rokov) na súčasných 27,6 roku. O rastúcej časovej variabilite materských a rodičovských dráh nepriamo svedčí napríklad rozširovanie interdecilového rozpätia. Kým v prvej polovici 90. rokov 80% z celkovej plodnosti sa realizovalo v pomerne úzkom intervale 9-10 rokov, v súčasnosti je tento podiel rozprestretý až do intervalu 15 rokov.

Proces odkladania sa však netýka len bezdetných a slobodných žien, ale identifikujeme ho aj u osôb, ktoré už vstúpili do manželstva. Čoraz viac párov sa rozhoduje stať rodičmi po uplynutí dlhšej doby od sobáša. Kým na konci 80. rokov

⁸ Ide o skupinu populácií s úhrnnou plodnosťou pod hranicou 1,3 dieťaťa na ženu, čiže pod hranicou tzv. lowest-low fertility (pozri Kohler – Billari – Ortega 2002; Billari – Kohler 2004).

prvé deti narodené po dvoch rokoch manželstva predstavovali len približne 12% z celkového počtu prvých detí narodených vydatým ženám, v súčasnosti už tvoria viac ako tretinu.

Transformácia reprodukcie prebiehala a prebieha naprieč jednotlivými generáciami. Hlbšie analýzy (pozri Potančoková 2008, 2011; Šprocha 2013a, 2014b) procesu odkladania a následnej rekuperácie ukázali, že proces odkladania už pomaly vrcholí, čoho dôkazom je aj výrazné spomalenie poklesu plodnosti v mladšom veku (do 27 rokov). Na druhej strane však úroveň rekuperácie je stále pomerne nízka a je isté, že v plnej miere nedokáže nahradiť pokles realizovanej plodnosti vo fáze odkladania. Súčasne je potrebné doplniť, že nielen odkladanie, ale predovšetkým rekuperácia do značnej miery súvisí s poradím dieťaťa. Kým v prípade prvých detí registrujeme, že značná časť odložených reprodukčných zámerov sa vo vyššom veku skutočne aj realizuje (okolo 75%), nepriaznivá situácia je najmä v spojitosti s doháňaním druhých a detí ďalších poradí (Šprocha 2013a, 2014b). Je zrejmé, že súčasná intenzita rekuperácie nemôže výraznejšie zvrátiť skutočnosť, keď väčšina z odložených druhých a ďalších detí sa už vo vyššom veku nenarodí.

V prípade, že sa uvedená situácia na Slovensku nezmení, budeme svedkami ďalšieho významného poklesu realizovanej plodnosti. Tento vývoj sa premietne aj do štruktúry rodín a domácností podľa počtu členov. Už teraz je zrejmé, že môžeme očakávať ďalšie znižovanie počtu detí v rodinných domácnostiach v súvislosti so zvyšujúcim sa podielom žien len s jedným dieťaťom, prípadne nárast podielu bezdetných rodinných domácností.

Ďalším z dôležitých znakov transformácie reprodukčného správania je čiastočné uvoľnenie donedávna ešte tesného prepojenia medzi plodnosťou a sobášnosťou, resp. životom v manželstve. Potvrdzuje to nielen rastúci podiel detí narodených mimo manželstva (z menej ako 10% na takmer 37%), ale aj rastúca intenzita plodnosti nevydatých žien (Potančoková 2009a). Dôležitou informáciou je tiež skutočnosť, že sa to netýka len detí prvého poradia, ale čoraz častejšie sa nevydatým ženám rodia aj deti druhých či ďalších poradí. Je zrejmé, že pre určitú skupinu žien je rodenie detí mimo manželstva integrálnou súčasťou ich reprodukčnej biografie resp. aspoň jej značnej časti (pozri napr. Šprocha 2014a). Pre samotné formovanie rodinných domácností majú vyššie uvedené informácie značný význam najmä v spojitosti so vznikom neúplných rodín. Súčasne však nesmieme zabúdať, že nevieme presne povedať, aká časť z detí nevydatých žien sa narodí skutočne osamelým ženám a aká časť páru, ktorý pred ich pôrodom ešte nevstúpil do manželského zväzku. Keďže v súčasnosti nedisponujeme žiadnym špeciálnym zisťovaním (resp. autor o ňom v čase písania kapitoly vôbec nevedel), ktoré by sa priamo zameriavalo na túto

skutočnosť, pokúsime sa pozrieť na danú problematiku nepriamo prostredníctvom údajov za otcov dieťaťa narodeného nevydatej matke.⁹ Získané výsledky ukazujú, že v prípade až takmer 60% detí narodených mimo manželstva boli sledované informácie o otcoch dieťaťa vyplnené. Najčastejšie pritom išlo o vysokoškolsky vzdelané matky. Naopak najmenšiu mieru vyplnenosti nachádzame u žien s najnižším vzdelaním.

Sledovanie ďalších životných dráh nevydatých matiek po prvom pôrode bolo možné len na starších údajoch ŠÚ SR.¹⁰ V prípade žien, ktoré sa stali nevydatými matkami (výraznú prevahu mali slobodné ženy), sa do najbližších piatich rokov od tejto udalosti vydala len približne štvrtina až 30% z nich. Súčasne sa ukázalo, že najväčšiu šancu na vydaj mali ženy v prvých rokoch a s odstupom času sa táto pravdepodobnosť výrazne znižovala. S tým je úzko spojená aj skutočnosť, že až 40% druhých detí sa tiež narodilo mimo manželstva.

Úmrtnosť

Zlepšovanie úmrtnostných pomerov a najmä znižovanie mužskej nadúmrtnosti na Slovensku významnou mierou ovplyvnili postavenie úmrtnosti ako faktora vplyvajúceho na charakter rodín a domácností, a to najmä v reprodukčnom veku. Úmrtie pôsobí na cenzové domácnosti v závislosti od fázy rodinného cyklu, v ktorom sa práve nachádza. V minulosti výraznejšie ovplyvňovalo aj úplné rodiny so závislými deťmi, keďže úmrtím jedného z rodičov vznikali neúplné rodiny. V súčasnosti sa podieľa predovšetkým na vzniku cenzových domácností jednotlivcov vo vyššom veku z úplných rodín bez detí alebo prináša zánik neúplnej rodiny (ak zomrie rodič) a ešte o niečo častejšie sa podieľa na zániku domácnosti jednotlivca.

Ako sme už predostreli vyššie, obdobie po roku 1989 jednoznačne predstavuje prelomenie negatívneho vývojového trendu v procese úmrtnosti (pozri napr. Mészáros 2008, 2009, 2012), ktorý v populácii Slovenska a ďalších postkomunistických krajinách začal približne v polovici 60. rokov (Vallin – Meslé 2001).

Hodnota strednej dĺžky života pri narodení ako základného syntetického ukazovateľa úmrtnostných pomerov na začiatku 90. rokov dosahovala u mužov 66,6 roku a u žien to bolo približne 75,4 roku. Kým u mužov sa do súčasnosti (rok 2013)

⁹ Tento typ údajov začal ŠÚ SR zbierať od roku 2011. Predpokladáme, že ak disponujeme údajom o rodnom čísle otca dieťaťa narodeného mimo manželstva, tento svoje otcovstvo vyplnením danej informácie „administratívne“ potvrdil. V opačnom prípade predpokladáme, že on alebo matka nemajú z rôznych dôvodov záujem o „priznanie otcovstva“ touto cestou.

¹⁰ Analýza sa uskutočnila na primárnych údajoch ŠÚ SR o narodených deťoch za obdobie rokov 1996 – 2003.

potenciálny počet rokov, ktoré majú pred sebou práve narodení chlapci zvýšil o viac ako 6,2 roka na 72,9 roka, v ženskej populácii k tak dynamickému zlepšeniu úmrtnostných pomerov nedošlo. Ich stredná dĺžka života pri narodení sa zvýšila o necelých 4,2 roka a dosiahla podľa posledných údajov približne 79,6 roka. Tým sa zmiernilo zaostávanie mužov a mužská nadúmrtnosť z pôvodných 8,8 roka klesla na niečo viac ako 6,7 roka. Práve dynamickejšie znižovanie úmrtnosti mužov predstavuje jeden z dôležitých faktorov podmieňujúcich dlhšiu existenciu úplných rodín, a to predovšetkým v produktívnom veku. Na túto skutočnosť nepriamo poukazuje aj vývoj pravdepodobností prežitia mužov i žien medzi presnými vekmi 25 a 65 rokov. Kým na konci 80. rokov sa šanca dožitia 65. roku života u práve 25. ročného muža pohybovala na úrovni 65% a k začiatku 90. rokov dokonca mierne klesla na približne 63%, posledné dostupné údaje z úmrtnostných tabuliek za rok 2013 ukazujú, že predmetná hodnota pravdepodobnosti už prelomila hranicu 75% a vzhľadom na kontinuálny nárast (a existujúce rezervy) môžeme predpokladať, že tento trend si ponechá aj do budúcnosti. Podobne ako v prípade strednej dĺžky života pri narodení, aj pravdepodobnosť prežitia nezaznamenala na strane žien tak dynamický vývoj ako u mužov. Z pôvodnej úrovne 84% sa dostala na súčasných približne 90%.

Zlepšovanie úmrtnostných pomerov, ktoré predpokladajú v podstate všetky známe prognózy budúceho populačného vývoja Slovenska (pozri Bleha – Vaňo 2007, 2008; Bleha – Šprocha – Vaňo 2013; Šprocha – Vaňo – Bleha 2013) prinesie ďalšie znižovanie významu tohto procesu na formovaní a charaktere cenзовých domácností. Zvyšovanie hodnôt pravdepodobností prežitia aj smerom k vyššiemu veku prinesie tiež zvyšovanie stability existujúcich foriem rodinných domácností resp. cenзовých domácností. Ak však porovnáme súčasný stav a predpokladaný budúci vývoj s krajinami demograficky vyspelej Európy (pozri napr. Šprocha – Vaňo 2012), je zrejmé, že v slovenskom prostredí úmrtnosť z pohľadu rozpadu resp. formovania rodinných domácností ešte stále zohráva a naďalej bude zohrávať dôležitú úlohu.

Zmeny v charaktere cenзовých domácností

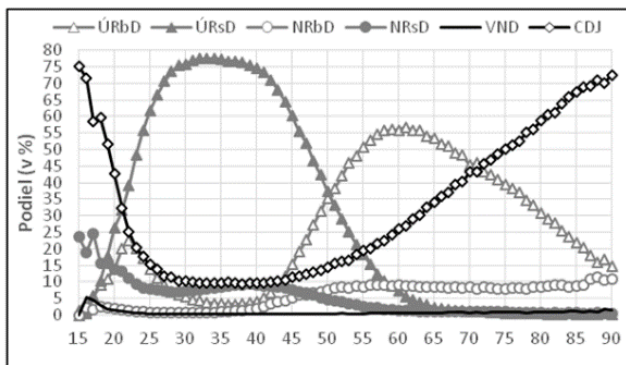
Výsledky posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 prvýkrát v histórii od zavedenia pojmu cenзовая domácnosť priniesli informáciu o intercenзовálnom poklese počtu týchto najmenších sociálnych kolektívov. Na začiatku 90. rokov bolo sčítaných celkovo 1832,5 tis. cenзовých domácností. Na prelome milénia ich počet vzrástol na 2071,7 tis., no v cenze z roku 2011 bolo identifikovaných len približne 2068,2 tis. Ide síce o nepatrný pokles, no z mnohých pohľadov ide o jav, ktorý potvrdzuje výrazný vplyv zmien reprodukčného správania, ktorými Slovensko prechádza v poslednom štvrtstoročí. Súčasne tieto výsledky poukázali na skutočnosť,

že ich vplyv sa na formovaní cenзовých domácností presadil predovšetkým v poslednom desaťročí.

Vo vnútornej štruktúre cenзовých domácností dlhodobo prevažujú úplné rodinné domácnosti. Z pohľadu vývojových tendencií však súčasne platí, že ich počty a aj samotný podiel má v posledných dvoch intercenзálnych obdobiach klesajúcu tendenciu. Podľa údajov z posledného československého sčítania z roku 1991 sa na Slovensku nachádzalo približne 1234,5 tis. úplných rodín, ktoré tvorili niečo viac ako dve tretiny z celkového počtu cenзовých domácností. V roku 2001 to už bolo 1168,0 tis. a podľa SODB 2011 len necelých 1080 tisíc. Podľa výsledkov posledného cenzu tak úplné rodinné domácnosti už predstavovali len niečo viac ako polovicu z celkového počtu cenзовých domácností. Úplne odlišný trend sledujeme v prípade neúplných rodín. Na začiatku 90. rokov sa ich počet pohyboval na úrovni 190 tis. a išlo približne o každú desiatu cenзовú domácnosť. V roku 2001 ich bolo identifikovaných viac ako 246 tis. a v poslednom cenze z roku 2011 dokonca už takmer 332 tisíc. Celkovo tak predstavujú už viac ako 16% z celkového počtu domácností. Tento trend je predovšetkým výsledkom nárastu a následnej stabilizácie intenzity rozvodovosti na pomerne vysokej úrovni a s tým súvisiaceho relatívne vysokého počtu rozvedených manželstiev.

Z pohľadu nerodinných domácností hlavnú úlohu na Slovensku zohrávajú domácnosti jednotlivcov. Viacčlenné nerodinné domácnosti ako špecifický typ aj napriek svojmu pomerne dynamickému nárastu početnosti v posledných dvoch intercenзálnych obdobiach (z necelých 9 tis. na takmer 43 tis.) tvorili v roku 2011 len niečo viac ako 2%.

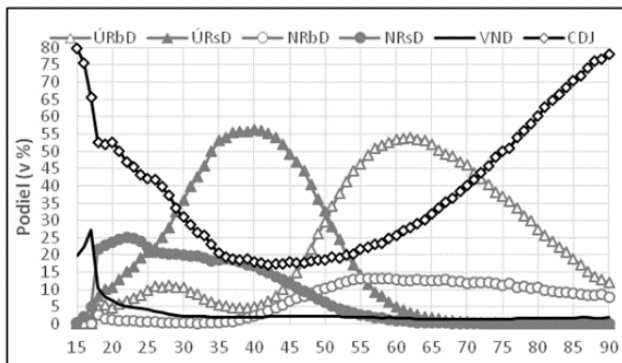
Graf 1: Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku prednostu, 1991

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, výpočty autor

Poznámka: ÚRbD – úplné rodiny bez závislých detí; ÚRsD – úplné rodiny so závislými deťmi; NRbD – neúplné rodiny bez závislých detí; VND – viacčlenné nerodinné domácnosti; CDJ – cenзовé domácnosti jednotlivcov

Graf 2: Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku prednostu, 2011

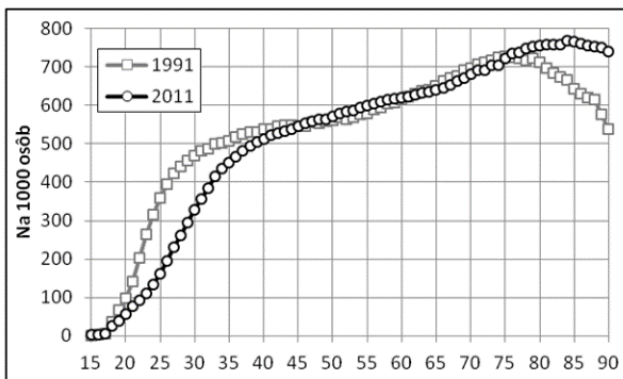

Zdroj: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autor

Poznámka: ÚRbD – úplné rodiny bez závislých detí; ÚRsD – úplné rodiny so závislými deťmi; NRbD – neúplné rodiny bez závislých detí; VND – viacčlenné nerodinné domácnosti; CDJ – cenзовé domácnosti jednotlivcov

Naopak domácnosti jednotlivcov patrili už od začiatku sledovania cenзовých domácností k najrýchlejšie rastúcim typom. Kým v cenze 1961 išlo len o približne 110 tis. domácností, na začiatku 90. rokov ich už sčítanie identifikovalo takmer 400 tisíc. V roku 2001 to bolo dokonca viac ako 622 tisíc. Posledné intercenzálne obdobie a výsledky sčítania z roku 2011 však priniesli mierny pokles na necelých 608 tisíc. Váha domácností jednotlivcov sa od 90. rokov zvýšila z pôvodných 22% na 30% resp. 29,5% v roku 2011. Príčiny tak dynamického rastu je predovšetkým potrebné hľadať v nepriaznivom vývoji rozvodovosti a čiastočne tiež v stále pretrvávajúcich rozdieloch v úmrtnosti medzi pohlaviami.

Graf 3: Intenzita vytvárania cenзовých domácností, 1991, 2011

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2011, výpočty autor

Vnútročné členenie rodinných domácností je postavené na prítomnosti závislých detí. Transformácia procesu plodnosti sa preto predovšetkým odráža práve vo vývoji úplných alebo neúplných rodín so závislými deťmi, resp. bez závislých detí. Pokles plodnosti v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach v spojitosti so zmenami v časovaní a tiež v charaktere pôrodnosti podľa rodinného stavu matky sa výrazne podieľali a podieľajú na poklese počtu i podielu úplných rodín so závislými deťmi. Ich počet medzi sčítaniami 1991 a 2011 klesol z pôvodných takmer 763 tis. na niečo viac ako 503 tis. domácností. Kým na začiatku 90. rokov tvorili úplné rodiny so závislými deťmi takmer 42%, podľa posledných údajov je to už len necelá štvrtina z celkového počtu cenзовých domácností. Opačný trend zaznamenávame v prípade úplných rodín bez závislých detí. Ich počty v rovnakom období vzrástli z približne 472 tis. na takmer 577 tis., čo znamená, že z pôvodných necelých 26% tvorili podľa výsledkov SODB 2011 už 28%. Znamená to, že v prípade úplných rodinných domácností sú dnes už na Slovensku častejšie tie, kde nefigurujú závislé deti.

Na tomto procese sa podieľajú vo všeobecnosti dva základné faktory. Proces odkladania rodenia detí sa dotýka v širšej miere už aj osôb, ktoré žijú v manželstve (Potančoková 2009a). Manželské páry tak odsúvajú narodenie prvého dieťaťa čoraz častejšie na neskoršiu dobu od sobáša. Tým sa predlžuje obdobie bezdetnosti nielen u mladých slobodných osôb bez stabilného partnera, ale aj osôb žijúcich v manželskom zväzku. Môžeme len predpokladať, že podobnú situáciu by sme našli aj v prípade kohabitácií. Naopak v strednom produktívnom a čiastočne aj vyššom veku dôležitú úlohu zohráva zlepšovanie úmrtnostných pomerov, a to najmä mužov, čím sa znižuje úroveň mužskej nadúmrtosti. Výsledkom je tak dlhšia existencia manželského zväzku aj po tom, čo ho opustia závislé deti, resp. tieto sa stanú nezávislými.

V prípade neúplných rodín so závislými deťmi i bez detí môžeme v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach registrovať v oboch prípadoch nárast ich počtu i podielu. Z pôvodných 98 tis. neúplných rodín so závislými deťmi (rok 1991) sa ich počet podľa SODB 2011 zvýšil už na takmer 168 tis. domácností, čo znamená, že tvoria viac ako 8%. Ešte o niečo dynamickejší nárast registrujeme v skupine neúplných rodín bez závislých detí, keďže medzi rokmi 1991 a 2011 sa ich počet zvýšil z necelých 92 tis. na takmer 164 tisíc.

Keďže veľkosť cenзовých domácností úzko súvisí s prítomnosťou detí a tiež vývojom domácností jednotlivcov, je zrejmé, že jedným z hlavných vývojových znakov je pokles priemernej veľkosti cenзовých domácností na Slovensku. Tá sa v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach znížila z 2,87 na 2,59 osôb.

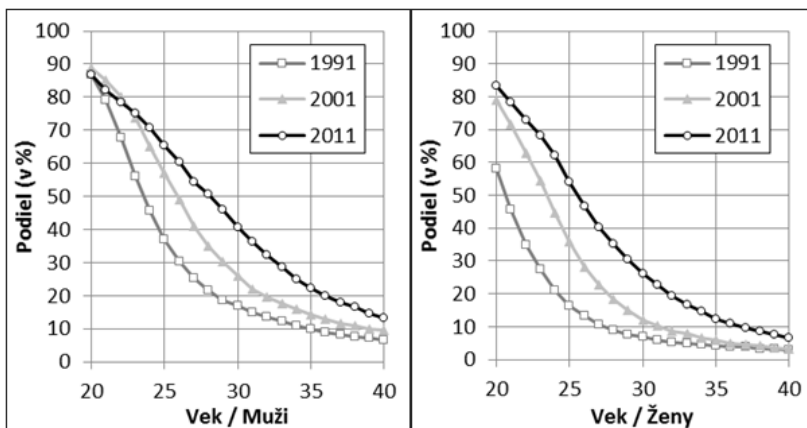
Mierne zvýšenie podielu domácností s tromi členmi (z 18% na 20%) pri viac menej stabilnej váhe dvojčlenných domácností (24%) nemohlo výraznejšie zvrátiť vývoj hodnôt priemerného počtu členov, kde dominantným sa stal jednak nárast a následná stabilizácia zastúpenia domácností jednotlivcov (spomínaných približne 30%) a tiež pokles podielu domácností so štyrmi a viac členmi (z 36% na 27%).

Dlhodobu najväčšiu domácnosti nachádzame v prípade úplných rodín so závislými deťmi. Aj keď priemerný počet ich členov mierne klesol, naďalej v nich žijú v priemere viac ako štyri osoby. Podobne sa mierne zmenšili neúplné rodinné domácnosti so závislými deťmi. Na druhej strane rodinné domácnosti bez závislých detí zaznamenávajú v posledných dvoch dekádach rast svojej priemernej veľkosti. Hlavnú úlohu pravdepodobne zohráva dlhšia prítomnosť už nezávislých detí v orientačnej rodine. Nepriamo na to poukazuje aj rastúci priemerný počet detí nachádzajúcich sa v týchto typoch domácností. Kým napríklad v roku 1991 pripadalo na jednu úplnú rodinu priemerne 0,41 nezávislého dieťaťa, v roku 2011 to už bolo takmer 0,75. Podobne sa mierne zvýšil aj priemerný počet nezávislých detí v neúplných rodinách. Medzi rokmi 1991 a 2011 ich priemerný počet vzrástol z 1,05 na 1,37 dieťaťa.

Na dlhšiu prítomnosť detí v cenзовých domácnostiach poukazujú aj výsledky posledných troch sčítaní. Podiel osôb približne vo veku do 35 rokov, ktoré v cenзовoch uviedli, že sú k prednostovi domácnosti vo vzťahu syn, dcéra resp. vnuk, vnučka (prípadne pravnuk, pravnučka), čiže sú ešte súčasťou svojej orientačnej rodiny, prípadne rodiny prarodičov a nestihli vytvoriť svoju vlastnú cenзовú domácnosť, sa v 90. rokoch a najmä v poslednom intercenзálnom období značne zvýšil. Kým napríklad vo veku 26 rokov podľa údajov zo sčítania 1991 žila len tretina mužov v domácnosti svojich rodičov alebo prarodičov, údaje z roku 2011 hovoria už o viac ako 60%. Vo veku 30 rokov to bolo na začiatku 90. rokov necelých 17%, no v súčasnosti je to viac ako 40% mužov. Len o niečo nižší podiel predstavujú dcéry a vnučky. Vo veku 26 rokov to v roku 1991 bolo len niečo viac ako 13%, no posledné sčítanie obyvateľov hovorí už o viac ako 40% žien, ktoré zostávajú v tomto veku žiť v domácnosti svojich rodičov alebo prarodičov. Vo veku 30 rokov predstavovali tieto prípady na začiatku 90. rokov necelých 7%, no dnes je to viac ako štvrtina z celkového počtu žien.

Dlhšia prítomnosť detí v orientačnej rodine sa týka čoraz väčšieho kontingentu mladých ľudí oboch pohlaví. Je zrejmé, že z pohľadu veľkostného charakteru a štruktúry cenзовých domácností ide o jav, ktorý sa významnou mierou podieľa na transformácii rodín a domácností.

Graf 4-5: Podiel osôb vo vzťahu syn/dcéra, vnuk/vnučka (pravnuke, pravnučka) k prednostovi cenzovej domácnosti podľa veku a pohlavia

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2001 a 2011; výpočty autor

Úplné rodinné domácnosti

V zložení cenzových domácností dochádza počas jednotlivých fáz životného cyklu k neustálym zmenám a presunom medzi jednotlivými typmi. Ide tak o značne dynamicky sa správajúcu sociálnu kolektivitú, ktorá sa významne mení s vekom a v závislosti od charakteru hlavných demografických procesov podieľajúcich sa na jej formovaní a rozpade. Vnútnú štruktúru rodín a domácností pritom okrem charakteru a zmien reprodukčného správania, migrácie a tiež v neposlednom rade aj dostupnosti a kvality bývania podmieňuje aj veková štruktúra populácie Slovenska a najmä jej existujúce nepravidelnosti. Rôznopočetné generácie (napr. z 50. a 70. rokov), ktoré prechádzajú vekmi typickými pre vznik, formovanie a rozpad jednotlivých typov cenzových domácností môžu prispievať k zvyšovaniu alebo naopak k poklesu ich váhy a početnosti (Bartoňová 2007). Aj preto je potrebné pri hlbšej analýze charakteru a vývojových zmien rodín a cenzových domácností prihliadať aj na aspekt veku. V spojitosti s touto veličinou tak dokážeme lepšie pochopiť zmeny, ku ktorým dochádza vo formovaní domácností na Slovensku v poslednom štvrtstoročí.

Rodinné domácnosti dlhodobo predstavujú priestor, v ktorom žije prevažná časť populácie a súčasne je to priestor, v ktorom prežije značnú časť zo svojho života v podstate takmer každá osoba. Na začiatku 90. rokov sa podľa sčítania ľudu 1991 nachádzalo v rodinných domácnostiach (úplných i neúplných) viac ako 92%

a v posledných dvoch sčítaniach približne 87% osôb z celej populácie Slovenska. Výrazne sa však zmenilo to, v akom type domácnosti žili tieto osoby v čase sčítania.

Kým v roku 1991 necelých 83% obyvateľov Slovenska žilo v úplných rodinách, pričom dominoval priestor úplných rodín so závislými deťmi (takmer 61%), podľa výsledkov posledného sčítania 2011 nielenže podiel osôb v úplných rodinách klesol na necelých 70%, ale významne sa znížilo aj zastúpenie osôb nachádzajúcich sa v úplných rodinách so závislými deťmi (necelých 39%). Opačne sa vyvíjalo zastúpenie kategórie úplných rodín bez závislých detí, kde sa podiel tu žijúcich osôb zvýšil z 22% na viac ako 31%. Podobne v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sa mierne zvýšilo zastúpenie ľudí žijúcich v neúplných rodinách. V roku 1991 to ešte nebola ani desatina populácie, no podľa výsledkov SODB 2011 ide už o takmer 17%, pričom približne rovnaké zastúpenie mali neúplné rodiny s a bez závislých detí. Na záver ešte doplníme, že v domácnostiach jednotlivcov dnes žije viac ako 11% obyvateľov Slovenska a vo viacčlenných nerodinných domácnostiach necelé 2%.

Úplné rodiny bez závislých detí vzhľadom na svoj charakter sa najčastejšie vyskytujú až po skončení reprodukčného veku. Ide o prípady, keď rodinu už opustili deti alebo naďalej sú jej súčasťou, ale sú staršie ako 26 rokov, prípadne samostatne hospodária. Na začiatku 90. rokov i podľa posledného cenzu ich podiel z celkového počtu cenзовých domácností prekročil hranicu 50% vo veku 55-65 rokov. K najväčším zmenám v intercenzálnom období došlo na začiatku reprodukčného veku, kde sa znížilo ich zastúpenie (z viac ako 20% na približne 10%) a došlo k určitému posunu maxim do vyššieho veku. Je to výsledok celkového poklesu sobášnosti a predovšetkým poklesu sobášnosti v mladom a veľmi mladom veku v prepojení s procesom odkladania manželských debutov.

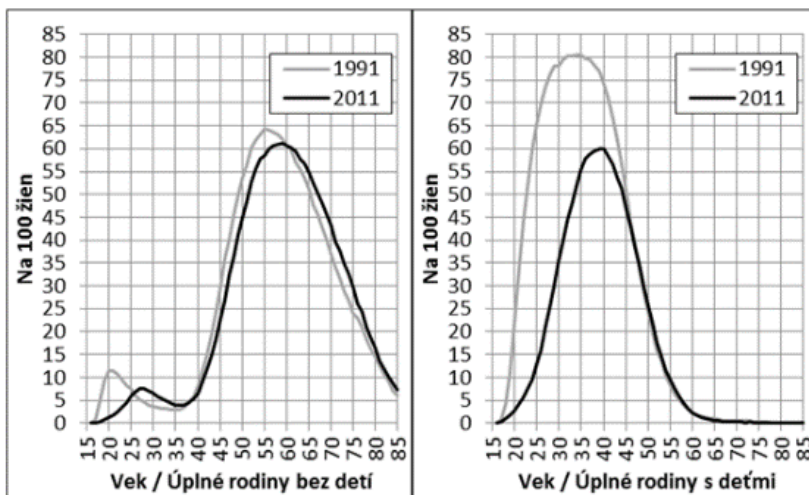
Posúvanie manželského a rodičovského debutu do vyššieho veku spolu s poklesom intenzít sobášnosti a plodnosti prispeli k celkovému poklesu podielu úplných rodín so závislými deťmi. Táto skutočnosť platí aj vo veku, v ktorom sa realizuje najväčšia časť z celkovej plodnosti. Okrem toho sme svedkami posúvania maxim v súvislosti so zmenami časovania oboch procesov. Najvýraznejšie sa tieto znaky transformácie reprodukčného správania prejavili práve vo veku do 30 rokov. Nad hranicou 50% sa podiel úplných rodín so závislými deťmi nachádzal v roku 1991 už od 24. roku života a na tejto úrovni vydržal v podstate až do konca reprodukčného veku (resp. do veku 47 rokov). Najvyššiu váhu tento typ domácností dosahoval vo veku 25-30 rokov, keď tvoril viac ako tri štvrtiny z celkového počtu cenзовých domácností. Sčítanie obyvateľov z roku 2011 maximum identifikovalo až vo veku 35-44 rokov, no ich váha v tejto vekovej skupine len mierne prekročila hranicu 50%.

Detailne môžeme zmeny v charaktere a formovaní úplných rodinných domácností s deťmi a bez deťmi sledovať prostredníctvom intenzitného ukazovateľa. Hlbšia analýza mier vzniku oboch podtypov úplných rodín potvrdila hlavné tendencie, ktoré boli prezentované vyššie. Kým v prípade úplných rodín bez závislých deťmi sme svedkami predovšetkým zmien v časovaní ich vytvárania, na strane úplných rodín so závislými deťmi došlo medzi sčítaniami 1991 a 2011 skutočne k dramatickému prepadu intenzity ich vzniku.

Ako sme už spomenuli, mierny pokles mier vzniku úplných rodín bez závislých deťmi v mladšom veku a tiež na konci a po skončení reprodukčného obdobia spolu s ich nárastom vo veku 60 a viac rokov je predovšetkým výsledkom zmien časovania jednotlivých sekvencií životných dráh previazaných s formovaním rodiny. Okrem toho dôležitým činiteľom je aj dlhšie zotrvávanie a tým oddiaľovanie odchodu deťmi z orientačnej rodiny (vo výrazne menšej miere pred dovŕšením veku 26 rokov).

V prípade úplných rodín so závislými deťmi došlo k dramatickému prepadu intenzity ich formovania v podstate takmer počas celého reprodukčného obdobia (zreteľný pokles až do 45. roku života). Najlepšie môžeme tento trend identifikovať vo veku, v ktorom sa realizuje v súčasnosti najväčšia časť z reprodukcie (25-35 rokov) a o niečo staršom. Zmenami prešlo aj časovanie maxima, ktoré sa posunulo do vyššieho veku (z 33-35 rokov do veku okolo 40 rokov). Vo vyššom veku (45 a viac rokov) k už žiadnym výraznejším zmenám nedošlo, čo úzko súvisí aj s definovaním konceptu závislého dieťaťa.

Graf 6-7: Intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých deťmi a so závislými deťmi

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2011, výpočty autor

Faktické manželstvá (kohabitácie)

Jedným z možných príbuzenských vzťahov k prednostovi cenzonej domácnosti, ktorý sa v sčítaniach obyvateľov dlhodobo zisťuje, je vzťah druh – družka. V kombinácii s ďalšími integrálnymi znakmi predstavujú cenzy jeden z najdôležitejších zdrojov údajov o faktických manželstvách a osobách v nich žijúcich. Svojou povahou ide o také súžitie dvoch vzájomne nezosobášených osôb, ktoré spoločne bývajú, hospodária a slobodne deklarujú vyššie uvedený vzťah. Patria sem teda aj také spolužitia, v ktorých žijú ženatí muži a vydaté ženy s iným ako právoplatným manželským partnerom. Oproti predchádzajúcim sčítaniam z roku 2011 sa vypustila podmienka trvalého pobytu, čo znamená, že kohabitáciu môžu tvoriť aj také osoby, ktoré svoje spoločné spolužitie v jednom byte v čase sčítania ešte nelegitimizovali na príslušnej ohlasovni pobytu. Aj napriek tejto zmene je však zrejmé, že uvedený koncept zachytáva len určitú časť zo širokej škály rôznych typov partnerských súžití, čo je zároveň potrebné brať do úvahy pri prezentovaní získaných výsledkov a ich interpretácii.

Z pohľadu typológie cenзовých domácností sú faktické manželstvá klasifikované ako úplné rodinné domácnosti, pričom podobne ako v klasických rodinných domácnostiach sa ďalej rozlišujú faktické manželstvá s a bez závislých detí. Ide o logický záver, keďže vo väčšine prípadov tieto vzťahy nemajú charakter prechodných či náhodných súžití, ale sa vyznačujú viacerými znakmi manželských zväzkov, ako je napr. spoločné bývanie, pravidelný sexuálny život, spoločné hospodárenie a spoločné plánovanie budúcnosti (Možný 1987). Samotný charakter kohabitácií ovplyvňuje vek kohabitujúcich, ich pohľad na formu budúceho spolužitia ako aj predchádzajúce partnerské a manželské skúsenosti. Podľa viacerých autorov (Možný 1987; Kráľová 1995; Rabušic 2001) môžeme hovoriť o niekoľkých základných typoch kohabitácií: porozvodové kohabitácie, snúbenecké súžitie („predmanželské kohabitácie“), dočasné súžitie, súžitie ako (viac menej trvalá) náhrada manželstva.

Počet párov žijúcich vo faktických manželstvách sa pohyboval podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980-2001 v rozpätí 21-31tis. Postupné rozširovanie tohto typu súžitia spolu s častejšou spoločenskou akceptáciou a zmenou metodiky ich konštrukcie prispeli k výraznému zvýšeniu ich počtu v roku 2011 už na viac ako 89 tis. párov. Ako si ukážeme nižšie, nejde pritom len o porozvodové kohabitácie, ktoré najmä vďaka vysokej rozvodovosti naďalej zohrávajú veľmi dôležitú úlohu, ale čoraz častejšie sú vytvárané aj faktické manželstvá párov slobodných osôb v mladšom veku.

Analýza výsledkov starších sčítaní ukázala, že dlhodobo hlavnou skupinou osôb, ktoré deklarovali súžitie a hospodárenie vo faktickom manželstve a tiež mali spoločný trvalý pobyt v predmetnej domácnosti, boli rozvedení (pozri Pilinská a kol. 2005).

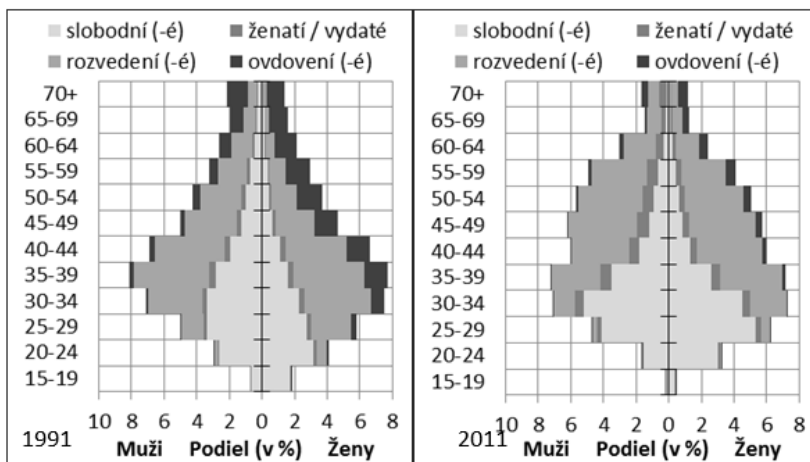
Napríklad na začiatku 90. rokov rozvedení muži boli takmer až v polovici faktických manželstiev a u žien to bolo približne u štyroch z desiatich kohabituujúcich párov. Len minimálne zmeny prinieslo nasledujúce sčítanie z roku 2001 (43% muži, 40% ženy). V 90. rokoch však došlo k nárastu podielu slobodných osôb žijúcich v kohabitáciách. Kým v roku 1991 slobodní muži tvorili približne 37% z celkového počtu kohabituujúcich párov, v roku 2001 to už bolo 45%. U žien tento nárast bol ešte o niečo výraznejší, keď z pôvodných 30% sa zvýšil až na 40%. Súčasne sa naopak znížila váha ovdovených osôb, ktoré vstupovali do kohabitácií. Z celkového počtu faktických manželstiev len v 5% prípadov nájdeme ovdoveného muža (v roku 1991 to bolo približne 10%) a v 14% ovdovenú ženu (v roku 1991 takmer 25%).

V poslednom sčítaní z roku 2011 opätovne zisťujeme, že faktické manželstvá vytvárajú najčastejšie rozvedené osoby. V 46% prípadov išlo o muža a v 47% o rozvedenú ženu. Naopak mierne sa znížilo zastúpenie slobodných (približne 39% obe pohlavia) a ovdovených osôb (3% muži, 7% ženy). Ovdovení tak predstavujú v súčasnosti už skôr ojedinelú skupinu osôb žijúcich vo faktických manželstvách. Zaujímavou informáciou je tiež, že vo viac ako v desiatine párov nachádzame ženatého muža, kým na strane žien to bolo približne v 7% prípadov.

Okrem určitých posunov v rodinnom stave kohabituujúcich osôb sa zmenil aj ich vek. Na začiatku 90. rokov jednoznačne najčastejšie žili vo faktickom manželstve osoby vo veku 30-44 rokov. Výsledky posledného cenzu však priniesli informáciu o vyrovňovaní sa zastúpenia jednotlivých vekových skupín, pričom pomerne prekvapivo najmä vo vyššom veku došlo k zvýrazneniu ich podielu na celkovom počte kohabitácií. Môžeme predpokladať, že tento vývoj je predovšetkým dôsledkom predchádzajúcej zvyšujúcej sa rozvodovosti a jej zotrvávania na pomerne vysokej úrovni (na slovenské pomery). Okrem toho priamy vplyv má aj pokles opakovanej sobášnosti, keď do ďalšieho manželstva čoraz s menšou intenzitou a ak, tak po čoraz dlhšej dobe od rozpadu predchádzajúceho manželstva, vstupujú rozvedené a ovdovené osoby. Nepriamo sa na rastúcom počte a podiele kohabitácií vo vyššom veku podpisuje aj zlepšovanie úmrtnostných pomerov.

Slobodné osoby ako druhá najpočetnejšia skupina vytvárajúca kohabitácie mali jednoznačne prevahu v mladšom veku. Podľa výsledkov SODB 2011 sa ich váha vo všeobecnosti zvýšila vo veku do 40 rokov, pričom dominantné postavenie vzniklo vo veku do 35 rokov. Môžeme tak pri určitom zovšeobecnení povedať, že v reprodukčnom veku kohabitácie na Slovensku vytvárali predovšetkým slobodné osoby, kým ku koncu reprodukčného obdobia a po jeho skončení ide v prevažnej miere o rozvedených mužov a ženy.

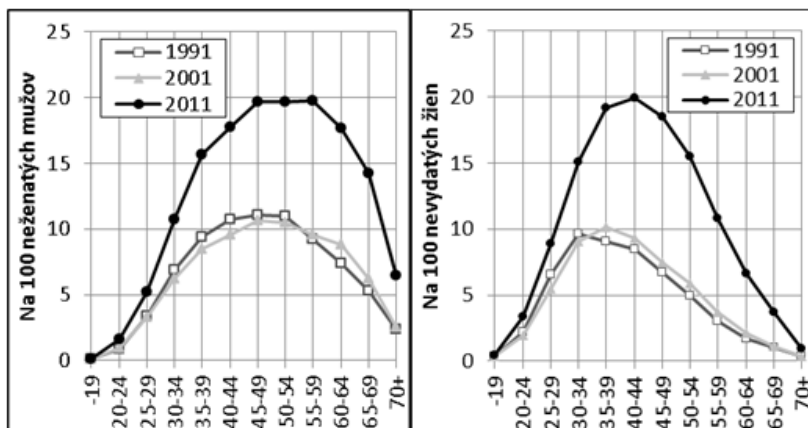
Graf 8-9: Charakter osôb žijúcich v kohabitáciách podľa veku, pohlavia a rodinného stavu na Slovensku v rokoch 1991 a 2011

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2011, výpočty autor

Maximálna intenzita vzniku kohabitácií sa viaže u mužov s pomerne širokým vekovým rozpätím 45-59 rokov. V ženskej časti populácie naopak vidíme zreteľne väčšiu koncentráciu, keďže maximum spadá do veku 40-44 rokov. Relatívne vysokú intenzitu nachádzame u žien aj vo veku 35-39 rokov.

Graf 10-11: Intenzita vytvárania faktických manželstiev podľa veku a pohlavia na Slovensku v rokoch 1991, 2001 a 2011

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autor

Nielenže sa výrazne zvýšila šanca, že osoby na Slovensku budú žiť vo faktickom manželstve, ale došlo aj k určitým zmenám z pohľadu veku osôb v nich žijúcich, keďže maximum sa u oboch pohlaví posunulo do vyššieho veku.

Zaujímavé výsledky prináša aj analýza počtu osôb, ktoré žijú vo faktickom manželstve. Ani nie tretina všetkých kohabitácií je tvorená len dvomi osobami. Na začiatku 90. rokov dvojčlenné faktické manželstvá boli predsa len o niečo častejšie (37%). Posledné údaje hovoria, že zastúpenie dvojčlenných a trojčlenných domácností druhá s družkou je približne rovnaké, kým v roku 1991 kohabitácie s tromi osobami netvorili ani štvrtinu. Zastúpenie väčších domácností kohabitantov sa v sledovanom intercenzálnom období výraznejšie nezmenilo. Ide približne o štyri z desiatich faktických manželstiev, pričom hlavné slovo majú štvorčlenné domácnosti (24%).

Rovnako ako v „klasických“ úplných rodinách, aj v prípade kohabitácií zohráva z pohľadu ich veľkosti hlavnú úlohu prítomnosť detí a najmä závislých detí. Zaujímavou z tohto pohľadu je aj informácia týkajúca sa celkového počtu a podielu detí žijúcich v takomto type domácností. Na začiatku 90. rokov to bolo niečo viac ako 27 tis. detí (1,3% z celkového počtu detí), čo znamenalo, že priemerne na jedno faktické manželstvo pripadalo 1,3 dieťaťa. Podľa údajov z roku 2011 už v kohabitáciách žilo takmer 115 tis. detí (6% všetkých detí), no priemerný počet detí na jednu kohabitáciu sa výraznejšie nezmenil.

Určitou transformáciou prešla aj vnútorná štruktúra kohabitácií z pohľadu počtu detí. Znížil sa podiel bezdetných faktických manželstiev (z 38% na necelú tretinu) a kohabitácií s tromi a viac deťmi (zo 17% na 13%) a naopak zvýšilo sa zastúpenie takých, kde bolo jedno dieťa (z 25% na takmer 31%), prípadne dve deti (z približne 20% na 25%).

Z viacerých hľadísk je dôležitou informáciou aj prítomnosť závislých detí vo faktických manželstvách. Oproti predchádzajúcim sčítaniam sa mierne zvýšil (o necelých 6%) podiel bezdetných kohabitácií, ktoré tvoria niečo viac ako polovicu (51%). Faktické manželstvá identifikované v sčítaní 2011 tiež častejšie mali len jedno závislé dieťa (viac ako štvrtina zo všetkých kohabitácií). Aj keď sa mierne znížil priemerný počet závislých detí pripadajúcich na jedno faktické manželstvo (z 1,1 dieťaťa na 0,9 dieťaťa), vzhľadom na samotný výrazný nárast počtu kohabitácií predstavuje spolužitie druhá a družky už pomerne dôležitý priestor z pohľadu socializácie a naplňovania ďalších funkcií rodiny. Podľa údajov zo sčítania 2011 v takomto type rodiny žilo už takmer 78 tis. detí, čo predstavuje takmer 7% z celkového počtu závislých detí na Slovensku.

Získané informácie z SODB 2011 tiež potvrdili, že prítomnosť závislých detí žijúcich vo faktických manželstvách úzko súvisí s vekom a rodinným stavom druhu a družky. S výnimkou posledných rokov reprodukčného obdobia majú prevahu kohabitácie, v ktorých sú prítomné aj závislé deti. Týka sa to predovšetkým najmladšieho vekových kohort a tiež veku 33-42 rokov, kde bezdetné kohabitácie tvorili dokonca menej ako 30%. V reprodukčnom veku najčastejšie bezdetné kohabitácie nachádzame vo veku 23-28 rokov (tvoria približne 40 - 50%) a v už spomínanom závere reprodukčného obdobia.

Neúplné rodinné domácnosti

Neúplné rodinné domácnosti sú svojou povahou určitým prechodom medzi úplnými rodinami s deťmi a domácnosťami jednotlivcov (Kučera 1994). Ide o spoluzitie rodiča s aspoň jedným dieťaťom, ktoré nevytvára samostatnú cenзовú domácnosť a ani samostatne ne hospodári. Rovnako ako v prípade úplných rodín, aj neúplné rodiny sa ďalej členia v závislosti od prítomnosti závislých detí.

Charakteristickou črtou neúplných rodín je teda absencia jedného z rodičov, ku ktorej mohlo dôjsť tromi spôsobmi: rozvod, ovdovenie alebo neúplná rodina vznikla narodením dieťaťa samostatne žijúcej a hospodáriacej žene. Netýkajú sa však len nevydatých alebo neženatých osôb, ale nezastupiteľné miesto na Slovensku dlhodobo majú aj také neúplné rodiny, na ktorých čle stojí ženatý muž alebo vydatá žena. Ide o prípady tzv. oddeleného bývania manželov. Predovšetkým v minulosti hlavná príčina spočívala v nedostatku bytov pre mladé rodiny, čo často nútilo žiť pár dočasne oddelene. V súčasnosti sa do popredia čoraz častejšie dostáva efekt tzv. „mŕtvych“ manželstiev, kde oddelené bývanie a hospodárenie signalizuje rozvrat manželstva. Ako uvádza Bartoňová (2007), je obrazom predrozvodového fyzického opustenia nefunkčného manželstva až do doby než dôjde k jeho legislatívnemu ukončeniu. Okrem toho je tiež potrebné brať do úvahy vlastníctvo viacerých nehnuteľností, v ktorých manželia môžu mať (rozdielne) trvalé bydlisko.

V posledných dvoch intercenálnych obdobiach najmä vďaka rastúcej rozvodovosti a jej stabilizácii na vysokej úrovni počet a zastúpenie neúplných rodín malo rastúcu tendenciu. Týkalo sa to pritom nielen neúplných rodín bez závislých detí, ale aj tých rodín, kde žijú závislé deti. Rozloženie oboch podtypov s vekom úzko súvisí s ich charakterom a hlavnými formujúcimi činiteľmi. Neúplné rodiny bez závislých detí svoj maximálny podiel na celkovom počte domácností dosahujú až po skončení reprodukčného veku. Najčastejšie ich nachádzame predovšetkým vo veku 55-60 rokov, kde tvorili viac ako 13%. Oproti situácii zo začiatku 90. rokov práve v tomto vekovom intervale došlo k najintenzívnejšiemu nárastu. V spojitosti so zmenami

časovania (najmä uzavretie a rozvod manželstva) a intenzity (rozvodovosť, opakovaná sobášnosť) hlavných formujúcich činiteľov môžeme vidieť, že najmä vo veku 50-80 rokov došlo k nárastu ich zastúpenia. Okrem vysokej rozvodovosti, ktorej maximum sa navyše posunulo do vyššieho veku a znižujúcimi sa šancami opakovane vstúpiť do manželstva, môžeme príčiny tohto javu vidieť tiež v zlepšovaní úmrtnostných pomerov v strednom a vyššom produktívnom veku a tiež v predlžovaní spolužitia a spoločného hospodárenia dieťaťa (vo veku 26 a viac rokov) s jedným zo svojich (najčastejšie rozvedených) rodičov.

Ešte s väčšou dynamikou v niektorých vekových skupinách sa zvýšil podiel neúplných rodín so závislými deťmi. Na začiatku 90. rokov ich najčastejší výskyt (približne 20-25% z celkového počtu cenзовých domácností) bol spájaný s veľmi mladým vekom (do 20 rokov), keď predovšetkým osamelé, slobodné ženy sa stávali matkami a narodením dieťaťa vznikol tento typ domácnosti. V starších vekových skupinách ich podiel prudko klesol a pod hranicu 10% sa udržal až do konca reprodukčného obdobia. Od 60. roku života ich počet a zastúpenie boli minimálne. Sčítanie z roku 2011 ukázalo, že najčastejšie sú neúplné rodiny so závislými deťmi formované naďalej v mladšom veku. Ide predovšetkým o vekovú skupinu 20-25 rokov, kde predstavovali viac ako pätinu z celkového počtu cenзовých domácností. Okrem toho však posledný census poukázal na výrazný nárast zastúpenia neúplných rodín so závislými deťmi aj vo veku 25-40 rokov. Ich váha sa v tomto veku dostala až takmer k hranici 20%. V poreprodukčnom období vzhľadom na vekové vymedzenie závislého dieťaťa takmer k žiadnym zmenám nedošlo.

Na čele neúplných rodinných domácností stabilne najčastejšie stoja ženy. Ešte výraznejšia je ich prevaha v prípadoch, keď ide o neúplnú rodinu so závislými deťmi. Vysvetlenie tohto fenoménu spočíva predovšetkým v dlhodobom pretrvávajúcej praxi súdov zveriť po rozvode manželstva dieťa do starostlivosti skôr žene.¹¹ Okrem toho nesmieme tiež zabúdať, že aj napriek zlepšujúcim sa úmrtnostným pomerom a znižujúcej sa mužskej nadúmrtnosti naďalej platí, že väčšie šance na dlhší život majú ženy.

S vekom a prítomnosťou závislých detí úzko súvisí aj rodinný stav žien na čele neúplných rodín. Vo vyššom veku v rodinách bez závislých detí dominujú ovdovené ženy a až za nimi nasledujú ženy, ktorých predchádzajúce manželstvo skončilo

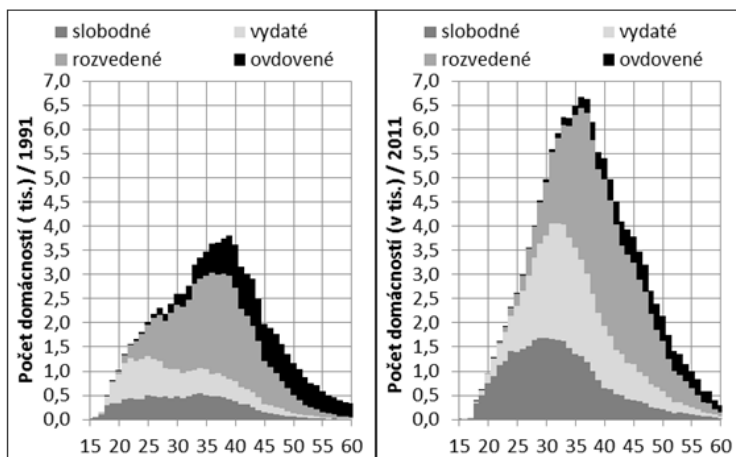
¹¹ Situácia sa výraznejšie nezmenila ani po roku 2010, keď bol do praxe zavedený (od 1. júla 2010) inštitút striedavej osobnej starostlivosti o dieťa. Podiel maloletých detí zverených matke klesol z približne 88% (2011) na 84% (2014), a to predovšetkým v spojitosti so zvyšovaním podielu využívania spomínaného inštitútu striedavej starostlivosti (zo 4% na necelých 7%). Podiel detí zverených do starostlivosti otca sa tak zmenil len „kozmeticky“ z približne 8% na 9%.

rozvodom. Naopak, ak sú prítomné závislé deti (čiže na čele stojí mladšia žena), potom najčastejšie ide o rozvedené ženy, prípadne početnejšou skupinou bývajú aj ženy vydaté.

Medzi sčítaniami 1991 a 2011 došlo k určitému potlačeniu zastúpenia neúplných rodín na čele s ovdovenou ženou. Môžeme predpokladať, že hlavným faktorom tohto vývoja bolo už viackrát spomínané zníženie úmrtnosti a najmä nadúmrtnosti mužov v produktívnom veku. Opačnú tendenciu zaznamenávame v prípade neúplných rodín rozvedených a slobodných žien. Je to jednak dôsledok spomínanej vysokej rozvodovosti a nízkej opakovanej sobášnosti a tiež zvyšujúcej sa plodnosti mimo manželstva. Zaujímavosťou je aj nárast podielu neúplných rodín so závislými deťmi, na čele ktorých stála vydatá žena. Bez hlbšej analýzy tohto fenoménu zatiaľ nevieme presne určiť, čo stojí za týmto javom a môžeme len predpokladať, že by to mohol byť dôsledok nárastu počtu rozvrátených manželstiev v predrozvodovej fáze, prípadne v menšej miere ide o častejšie prípady, keď manželia vlastnia viac nehnuteľností a každý z nich má trvalé bydlisko inde.

Častejší výskyt neúplných rodín sa aj napriek klesajúcej plodnosti prejavil tiež v pomerne výraznom raste počtu a podielu závislých detí v nich žijúcich. Podľa výsledkov zo sčítania ľudu 1991 sa v neúplných rodinách nachádzalo približne 148 tis. závislých detí, čo nepredstavovalo ani desatinu z celkového počtu. Posledný census však ukázal, že ide už o takmer 250 tis. detí, čo znamená, že v neúplnej rodine žije takmer každé štvrté závislé dieťa.

Graf 12-13: Počet a štruktúra neúplných rodín so závislými deťmi na čele so ženou podľa jej veku a rodinného stavu, 1991, 2011

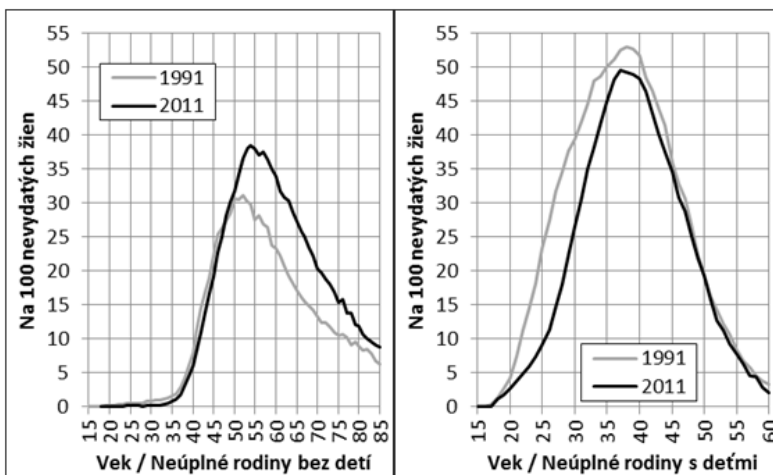

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2011; výpočty autor

Transformáciu charakteru a formovania neúplných rodín najlepšie vystihuje analýza mier ich vytvárania v kombinácii s vekom prednostu.

Predovšetkým sme svedkami nárastu intenzity vzniku neúplných rodín bez závislých detí. Išlo najmä o vek 50 a viac rokov. Prispieva k tomu nielen vysoká intenzita rozvodovosti posúvajúca sa do vyššieho veku, ale aj skutočnosť, že manželstvá sú rozvádzané častejšie po čoraz dlhšej dobe od sobáša. Okrem toho je to tiež výsledok dlhšieho zotrvávania nezávislých detí v neúplnej rodine a nesmieme zabúdať aj na vplyv znižovania úmrtnosti. Podľa údajov z cenzu 2011 tak najčastejšie tento typ cenзовých domácností vzniká vo veku 52-60 rokov, keď na 100 nevydatých žien pripadalo viac ako 35 neúplných rodín bez závislých detí. Logicky najnižšia intenzita je v prvej polovici reprodukčného veku. V podstate až po dovŕšení 35. roku života sme svedkami pomerne dynamického nárastu intenzity, s akou tieto domácnosti na Slovensku vznikajú.

Graf 14-15: Intenzita vytvárania neúplných rodín bez detí a s deťmi podľa veku ženy na čele cenзовой domácnosti, 1991 a 2011

Zdroj: ŠÚ SR, SĽDB 1991, SODB 2011; výpočty autor

Opačnú tendenciu nachádzame v prípade neúplných rodín so závislými deťmi. Intenzita ich vytvárania sa v podstate takmer v celom reprodukčnom veku znížila.¹²

¹² Ide do určitej miery o paradoxnú situáciu, keďže samotné počty neúplných rodín s deťmi výrazne vzrástli. Musíme si však uvedomiť, že kým počet takýchto domácností je výsledkom vývoja za dve intercenзálne obdobia (1991 – 2011), intenzita ich vzniku sa vzťahuje k obdobiu posledného cenzu. Navyše je potrebné tiež upozorniť, že uvedené zmeny v intenzite sa dotkli predovšetkým

Môžu za to jednak zmeny v časovaní sobášnosti, rozvodovosti a tiež plodnosti, ako aj pokles intenzity vstupu do manželstva a rodičovstva. Samotné rozloženie mier vzniku tohto typu domácností však výraznejšími zmenami neprešlo. Maximálna intenzita je situovaná do veku 35-40 rokov, pričom ani tvar kriviek neprešiel výraznejšou transformáciou.

Záver

Transformácia reprodukčného správania na Slovensku v poslednom štvrtstoročí výraznou mierou prispela a prispieva k posunom vo formovaní a v samotnom charaktere rodín a domácností. Tie naďalej aj napriek historicky jedinečným zmenám predstavujú nenahraditeľný priestor s viacerými navzájom sa dopĺňajúcimi funkciami nesporne dôležitými pre správne fungovanie a formovanie slovenskej spoločnosti. Vytváranie týchto sociálnych kolektív je pritom vyústením ľudskej prirodzenosti, spôsobu života ľudí, preto ani do budúcnosti nepredpokladáme, že by mohlo dôjsť k výraznej erózii ich funkcií a ohrozenia ich samotnej existencie. K čomu však určite dochádza a bude dochádzať sú zmeny v charaktere rodín a domácností. Už dnes sme svedkami pomerne významného poklesu vytvárania úplných rodín a najmä úplných rodín so závislými deťmi, kým do popredia sa čoraz častejšie dostávajú neúplné rodiny a tiež domácnosti jednotlivcov.

Pokles sobášnosti, jej stabilizácia na historicky nízkej úrovni v slovenských podmienkach v kombinácii s rovnako nízkou plodnosťou a naopak vysokou rozvodovosťou predstavujú hlavné faktory spomínaných zmien. K nim sú potrebné pripočítať tiež zmeny, ktoré sa odohrávajú v časovaní jednotlivých demografických procesov. Odkladanie manželského a rodičovského debutu dramatickým spôsobom transformuje charakter a intenzitu vytvárania rodinných domácností v reprodukčnom veku. Okrem toho je tiež potrebné spomenúť znižujúcu sa úmrtnosť predovšetkým v produktívnom veku spolu s poklesom mužskej nadúmrtnosti, ktoré prispievajú k predlžovaniu existencie rodinných domácností. Opačný efekt majú znižujúce sa šance ovdovených a najmä rozvedených osôb opakovane vstúpiť do manželstva. Kombinácia a nastavenie jednotlivých vnútorných faktorov v procese formovania rodinných domácností úzko súvisí tiež s vekom. Preto na súčasných zmenách v zastúpení rodinných domácností sa podieľa aj veková štruktúra populácie Slovenska, pričom významným je predovšetkým efekt vekových nerovnomerností

najmladších vekových skupín, v ktorých sa v súčasnosti už formuje výrazne menej rodinných domácností.

a ich prechádzanie naprieč vekovým spektrom typickým pre vznik niektorých typov cenзовých domácností.

Z pohľadu veľkosti rodinných domácností sa v posledných dvoch intercenзálnych obdobiach potvrdil trend klesajúceho počtu členov domácností. Do popredia sa dostávajú najmä dvojčlenné a trojčlenné domácnosti. Súvisí to predovšetkým s poklesom plodnosti, kde sme a aj do budúcnosti budeme svedkami znižovania realizovanej plodnosti, čo prinesie nárast podielu žien s jedným dieťaťom prípadne bezdetných žien na úkor dvojdetných a viacdetných rodín. Na druhej strane určité spomalenie efektu transformácie plodnosti podľa počtu narodených detí na veľkosť rodinných domácností prináša predlžujúce sa obdobie spoločného súžitia detí (dieťaťa) spolu s rodičmi (rodičom) v orientačnej rodine.

Veľmi dôležitým faktorom vo vývoji rodinných domácností sa ukazuje byť čoraz častejší výskyt tzv. faktických manželstiev. Ide pritom nielen o súžitie osôb po rozpade predchádzajúceho zväzku, ale dôležitú úlohu začínajú zohrávať aj u mladých slobodných osôb. Aj napriek týmto tendenciám zostáva váha rozvedených kohabitujúcich osôb pomerne vysoká. Vďaka uvedeným posunom sa do určitej miery vyrovnáva aj vekové rozloženie kohabitujúcich. Vzhľadom na zmeny v časovaní v podstate všetkých prechodov v životnom cykle aj u kohabitujúcich osôb sme svedkami posunu maximálnej intenzity ich vytvárania do vyššieho veku. Je zrejmé, že kohabitácie sa na Slovensku tiež stávajú čoraz častejšie priestorom, v ktorom sú vychovávané deti. Táto skutočnosť samozrejme úzko súvisí nielen s predchádzajúcimi reprodukčnými dráhami, ale aj rodinným stavom a vekom druhu a družky.

Pluralizácia rodinných foriem v úzkom previazaní na pluralizáciu demografického a rodinného správania, reštrukturalizáciu prechodov v životných dráhach prinesú ďalšie zmeny vo formovaní a samotnom charaktere rodín a domácností na Slovensku. Aj napriek tomu je zrejmé, že rodinné domácnosti a najmä úplné rodiny naďalej budú predstavovať jednu z najdôležitejších a pre slovenskú spoločnosť v mnohých ohľadoch nenahraditeľných foriem cenзовých domácností.

Ženy, muži a domáca práca na Slovensku: pretrvávajúce vzory alebo perspektíva zmeny?¹

Ivan Chorvát

Úvod: reflexia teoretických a empirických východísk

Téma delby domácej práce sa stáva významnou témou v sociológii rodiny vo väčšej miere až v posledných troch dekádach. Už jeden z klasikov sociológie T. Veblen sa síce zamýšľal nad nízkym statusom, ktorý bol pripisovaný prácam v domácnosti; delbe domácich prác sa v intenciách systémovej teórie spoločnosti a funkčnej delbe rol medzi mužom a ženou v nukleárnej rodine venoval predstaviteľ štrukturálneho funkcionalizmu T. Parsons, ale až masový vstup žien² do sféry platenej práce vo vyspelých západných spoločnostiach v druhej polovici 20. storočia spôsobil, že sa dovtedajšie tradičné rozdelenie prác medzi mužom a ženou začalo vnímať ako problematické. Aktuálnym začal byť problém zladžovania domácich a pracovných povinností, ktorý bol v skorších, industriálnych fázach vývoja modernej spoločnosti vyriešený „domestikáciou“ žien a ich vyčlenením, prostredníctvom formálnych i neformálnych procedúr, z plateného zamestnania. Tlak na zapojenie sa žien – matiek do plateného zamestnania, ktorý mal svoje štrukturálne i hodnotové dôvody (zmeny v ekonomike i meniace sa postoje a ašpirácie žien), spôsobil, že rodiny museli čeliť rastúcim tlakom a napätiam, aby zvládli svoje pracovné i rodinné povinnosti. Konflikt práca – rodina začal byť považovaný za priamy dôsledok nezlučiteľných tlakov vyplývajúcich z pracovných a rodinných rol jedincov (Crompton – Lyonette 2006).

Je nepochybné, že tento tlak bol výrazne častejšie záležitosťou pracujúcich žien než mužov. Napriek tomu sa v sociologickej literatúre častejšie pretriasali otázky spojené s nerovným postavením mužov a žien v oblasti zamestnania, s nerovnakým ohodnotením mužskej a ženskej práce, s inštitucionálnymi bariérami a pôsobením

¹ Kapitola je výstupom z projektu VEGA č. 1/0641/15 „Voľný čas a sociálna štruktúra na Slovensku vo vývojovej a komparatívnej perspektíve“.

² Najmä žien – matiek; zamestnávanie slobodných či bezdetných žien nebolo výnimočné ani predtým.

tzv. skleneného stropu pri prístupe k vyšším funkciám v zamestnaní i diskrimináciou v prístupe žien k významnejším verejným a politickým pozíciám. Ako však uvádza J. Chaloupková, skutočný rozmach štúdií venujúcich sa skúmaniu domácej práce zaznamenávame vo svete až od deväťdesiatych rokov minulého storočia, čo nepochybne súvisí aj so zmenami v rodinnom správaní – s poklesom pôrodnosti, s pluralizáciou rodinných foriem v podobe nárastu alternatívnych foriem partnerského spolužitia, s nárastom mimomanželskej plodnosti, so zvyšujúcim sa podielom bezdetných i s vysokou úrovňou rozvodovosti. Dochádza k výraznejšej diferenciacii rodinných a životných dráh a snád' aj preto prestáva byť tradičná deľba práce v rodine samozrejماً a univerzálna (Chaloupková 2007).

V slovenských podmienkach je model dvojpríjmovej rodiny, ktorý predpokladá každodennú aktivitu ženy vo sfére zamestnania, prítomný už niekoľko desaťročí. Napriek tomu výskumy v 90. rokoch minulého storočia i po roku 2000 (v polovici prvej dekády) naďalej potvrdzovali pretrvávajúce dvojité zaťaženie žien v rodine i v zamestnaní – tak v rovine normatívnych predstáv populácie, ako aj pri skúmaní reálneho rozdelenia domácich prác (Bútorová a kol. 2008). Uskutočnené výskumy z 90. rokov spolu s výskumom Rodina a meniace sa rodové roly, ktorý na Slovensku v roku 2002 realizoval Sociologický ústav SAV ako súčasť International Social Survey Programme (ISSP), konštatovali, že dochádza k určitým posunom v rozdelení domácich prác, najmä vo väčšom zapojení mužov do starostlivosti o deti v spolupráci s matkou. Participácia mužov je však vo väčšej miere orientovaná na výchovu detí, hranie sa s nimi, učenie a samotná starostlivosť o dieťa je naďalej oblasťou, za ktorú zodpovedá vo väčšej miere žena. Podiel mužov podľa tohto výskumu vzrástol tiež pri nákupoch, ktoré sú častejšie než v minulosti vykonávané spoločne (Bausová 2002). Iný výskum z rovnakého obdobia tiež konštatuje, že je možné sledovať miernu tendenciu k rovnomernejšiemu rozdeleniu povinností v rodine, aj keď sa táto tendencia ukazovala hlavne u mladších manželských párov s vysokoškolským vzdelaním. U manželských párov v strednom a vyššom veku (vtedajších štyridsiatnikov, päťdesiatnikov a starších) sa faktor vzdelania neprejavoval (Chorvát 2002).³

V hlavnej časti tejto kapitoly nás preto bude zaujímať, či po uplynutí ďalšieho desaťročia od zmieňovaných výskumov došlo v slovenských domácnostiach k posunu smerom k rovnomernejšiemu rodovému rozdeleniu domácich povinností. Tento

³ V tomto prípade išlo o kvalitatívny výskum manželských párov žijúcich v meste alebo pochádzajúcich z mestského prostredia, ktorý bol uskutočnený formou pološtandardizovaných rozhovorov na vzorke 94 respondentov (respondentiek) z celého územia Slovenska. Vzorka nebola reprezentatívna, preto ani výsledky výskumu nie je možné zovšeobecňovať na populáciu SR.

posun by mohli podporovať niektoré trendy, napríklad už spomínaná väčšia diferenciácia životných dráh, v súčasnosti už dlhodobejšie pôsobenie a prenikanie kultúrnych vzorov zo západu, možnosti štúdia, cestovania i práce, ktoré nie sú obmedzené hranicami štátu a ktoré v súčasnosti zasahujú širšie vrstvy populácie než pred jednou či dvomi dekadami – toto všetko má potenciál narušovať rodovo fixnú štruktúru rol v rodine v zmysle rovnomernejšieho rozdelenia povinností v domácnosti a v starostlivosti o deti.

Je nepochybné, že zvyšujúca sa participácia žien v oblasti plateného zamestnania má vplyv na zmeny v organizácii rodinného života. Množstvo výskumov v západných krajinách sa venovalo vplyvu platenej práce žien na rozdelenie domácich prác, na mentálny i citový rozvoj detí, na spokojnosť s manželským a rodinným životom a podobne. A hoci sú výsledky týchto výskumov podľa McGrawovej a Walkerovej (2004) nejednoznačné, zhodujú sa v tom, že odpoveďou na zvýšené zapojenie žien do pracovného procesu je mierne zvýšenie aktivity mužov na rodinnej prevádzke.⁴ Podstatný podiel zodpovednosti na udržiavaní domácnosti i rodinných vzťahov však zostáva naďalej na ženách, týka sa to domácich prác aj starostlivosti o deti.⁵ Je teda možné povedať, že na neplatenej práci v domácnosti participujú ženy aj muži, ženy sa však na nej podieľajú vo väčšom rozsahu a s väčšou mierou konzistencie než muži, a toto základné zistenie platí nezávisle od iných premenných, ako je vek, vzdelanie, rodinný status či etnicita. V hrubých rysoch, na základe porovnania množstva údajov

⁴ J. Gershuny sa dlhodobo venuje skúmaniu zmien vo využívaní času (tzv. time-use research) v industriálnych a postindustriálnych spoločnostiach. Hovorí o troch hlavných konvergenciách, ku ktorým dochádza vo vyspelých krajinách v poslednej tretine 20. storočia. Ide o postupné stieranie viacerých predtým zjavných rozdielov medzi jednotlivými krajinami, medzi mužmi a ženami a medzi rôznymi statusovými skupinami. Pri analýze rodovej konvergenzie konštatuje, že v každej sledovanej krajine a počas celého sledovaného obdobia platí, že ženy v priemere vykonávajú viac domácej práce a menej platenej práce ako muži a že väčšina práce, ktorú muži vykonávajú, patrí do sféry platenej práce. V priebehu času sa však mení pomer medzi platenou a neplatenou prácou u mužov aj u žien. V prípade žien sa v absolútnych mierach zvyšuje podiel platenej práce a klesá podiel neplatenej práce, v prípade mužov sa všeobecne znižuje podiel platenej práce a zvyšuje sa podiel neplatenej práce. Z týchto dôvodov konštatuje, že trendy sú nastavené smerom k rodovej konvergencii (Gershuny 2000).

⁵ Vo viacerých prácach reflektujúcich rolu muža v rodine sa hovorí o novej kultúre otcovstva, o tendenciách k intenzívnejšiemu tráveniu času otcov so svojimi deťmi. Tento jav sa však zďaleka nevyskytuje univerzálne, je viazaný prevažne na mladších otcov s vysokoškolským vzdelaním a snád i na určitú fázu rodinného cyklu (Chorvát 2002). Empirické výskumy založené na výpovediach detí potvrdzujú, že otcovia trávia s deťmi oveľa menej času ako matky (čo platí najmä v prípade dcér) a že starostlivosť otcov o deti v dvojrodičovských rodinách za posledných 30 rokov vzrástla len veľmi mierne (McGraw – Walker 2004).

z desiatok výskumov v rôznych krajinách autorky konštatujú, že žena trávi neplatenou prácou v domácnosti v priemere dvakrát viac času ako muž (McGraw – Walker 2004: 179-180). A aj v tých prípadoch, kde sa pri výpočte toho, čo má na starosti žena a čo muž, rozdelenie povinností medzi partnermi ukazuje ako rovnomerné, platí, že charakter a časovanie povinností ženy a muža je odlišné. Ženy sa zvyknú venovať viacerým povinnostiam súčasne, preberajú zodpovednosť za povinnosti, ktoré sú vykonávané pravidelne, na dennej či týždennej báze a neznesú odklad, kým muži sa v danej chvíli venujú obyčajne len jednej povinnosti a jej vykonanie môže byť posunuté na taký čas, kedy to bude pre muža najvyhovujúcejšie (Shirley – Wallace 2004).

Takéto nerovné rozdelenie domácich prác je v akademickom diskurze väčšinovo považované za nespravodlivé, najmä v prípadoch pracujúcich matiek, respektíve dvoj kariérových alebo dvojpríjmových rodín.⁶ Výskumníci rodiny preto začali sledovať, ako sa rozdelenie tzv. neplatennej práce v domácnosti odráža na duševnom zdraví partnerov a kvalite manželského (partnerského) vzťahu. Ukázalo sa, že rovnomernejšie rozdelenie domácich prác vedie k poklesu depresívnych stavov u žien, k pocítovanej vyššej kvalite manželstva a k väčšej spokojnosti. U mužov sa vzťah medzi rovnomernejším rozdelením domácich prác a depresiou (respektíve jej poklesom) nepreukázal, ich podieľanie sa na domácich prácach sa však pozitívne odrážalo na spokojnosti s rodinným životom. Jedným z najprekvapujúcejších zistení v týchto výskumoch bolo to, že hoci na ženy permanentne, t.j. vo všetkých známych sledovaných prípadoch a v každom čase, pripadá väčší podiel prác v domácnosti, len menšina z nich vníma túto skutočnosť ako nespravodlivú. Tieto zistenia platia v rôznych kultúrach, v západných krajinách ale napríklad aj v Číne, a vedú sociológov ku konštatovaniu, že ku kvalite manželského vzťahu vo väčšej miere prispieva povedomie o spravodlivosti rozdelenia domácich prác než relatívne či absolútne množstvo vykonanej práce jednotlivými partnermi.⁷ Povedané inými slovami,

⁶ Ivo Možný (2006) upozorňuje na nutnosť pojmového rozlišovania medzi 1. dvoj kariérovými rodinami (dual-career families – pojem, ktorý spopularizovali vo svojej rovnomennej knižke z roku 1971 Rhona a Robert Rapoportovci), v ktorých sa muž i žena úspešne venujú povolaniu, pre ktoré je typický kariérny postup vyžadujúci dlhodobé a neprerušované sústredenie na profesionálny výkon; 2. rodinami s dvoj osobnými kariérami (dual-person career) založenými na stratégii dobre fungujúceho páru, ktorý sa snaží riešiť náročnú zlučiteľnosť úspechu v práci a výchovy detí rozhodnutím založiť sociálny vzostup rodiny na spolupráci v podpore kariéry jedného z nich; a 3. dvojpríjmovými rodinami (dual-earner families), t.j. rodinami, kde obaja z páru vykonávajú nekariérové povolanie (Možný 2006: 185-187).

⁷ Kvôli takýmto zisteniam nemusíme nakoniec ani chodiť ďaleko do sveta – k veľmi podobným záverom dospeli sociológovia skúmajúci rodinu v Československu už v prvej polovici 80. rokov

rozdelenie domácich prác ovplyvňuje spokojnosť v manželstve hlavne cez vnímanie spravodlivosti tohto rozdelenia, pričom platí, že významným ukazovateľom vnímania manželského konfliktu u oboch manželov je povedomie manželky o nespravodlivom usporiadaní domácich prác (Perry-Jenkins – Turner 2004).⁸

Otázka spravodlivosti rozdelenia povinností medzi manželmi/partnermi je bezpochyby veľmi dôležitá a ako taká by mohla byť postačujúcim dôvodom na skúmanie delby práce v domácnosti. Chceme však ešte upozorniť aj na inú súvislosť, ktorá zvyrazňuje oprávnenosť výskumu domácej práce. Podľa analýzy P. McDonalda (citované podľa Svobodová – Šťastná 2010) sa ukazuje, že vo vyspelých krajinách s dlhodobejšie nízkou úrovňou plodnosti existuje rozpor medzi vysokou úrovňou rodovej rovnosti v inštitúciách orientovaných na ľudí ako jednotlivcov, napríklad na trhu práce či v sektore vzdelávania a medzi nízkou úrovňou rodovej rovnosti v inštitúciách orientovaných na ľudí ako členov rodiny, čo sa deje práve pri zaistovaní starostlivosti o deti a zabezpečení domácich prác. Ak majú ženy v skôr zmieňovaných inštitúciách príležitosti takmer rovnocenné s tými, ktoré majú muži, avšak tieto možnosti budú výraznejšie obmedzované vďaka tomu, že majú deti a leží na nich podstatná časť starostlivosti o rodinu, budú ženy naďalej obmedzovať počet detí, prípadne sa vo zvýšenej miere rozhodovať pre bezdetnosť. Slovensko v posledných takmer dvoch dekádach patrí medzi krajiny s nízkou úrovňou plodnosti a aj z týchto dôvodov sa oplatí venovať pozornosť otázkam rodovej rovnosti aj v rodine a v privátnej sfére ako takej.

Delba pracovných povinností v súkromnej sfére samozrejme nie je len výsledkom individuálnej dohody dvoch partnerov, ale je odrazom širších ekonomických, kultúrnych, sociálnych a inštitucionálnych podmienok. Môžu sa týkať napríklad situácie na trhu práce (časovania a miery zapojenia žien, flexibilných foriem zamestnania a práce na skrátený čas, rozdielov v platovom ohodnotení mužov a žien), spôsobov zaistenia celodennej starostlivosti o deti pracujúcich rodičov, inštitútu rodičovskej dovolenky, prevažujúcej spoločenskej klímy vo vzťahu k rodine, noriem v oblasti rodovej rovnosti v súkromnej aj pracovnej sfére – toto všetko ovplyvňuje privátne stratégie a voľby rodín, najmä rodín s deťmi a ovplyvňuje aj rozhodnutia a konkrétnu prax delby práce medzi partnermi v domácnosti.

minulého storočia (I. Možný, M. Piscová). Práve slovenská sociologička v tomto období konštatuje, že „delba práce v rodine má svoj významný vplyv na utváranie stability, i keď tento vplyv vyvíera skôr z pocitu subjektívnej spokojnosti s účasťou partnera v domácich prácach, ako jeho reálnej participácie na nich“ (Piscová 1984: 559).

⁸ V uvádzanom zdroji (Perry-Jenkins – Turner 2004) sú zhrnuté závery z viacerých výskumov.

Deľba práce v rodine na Slovensku – aktuálne poznatky

Naša analýza je primárne založená na údajoch z výskumu ISSP Slovensko 2012 – modul Rodina, práca a rodové roly,⁹ ktoré na niektorých miestach porovnávame s údajmi aj z iných výskumných zdrojov.

V predchádzajúcej časti sme na základe údajov zo zahraničných výskumov konštatovali, že žena trávi neplatenou prácou v domácnosti v priemere dvakrát viac času ako muž. Môžeme povedať, že tento pomer rozdelenia domácich prác platí aj na súčasnom Slovensku?

Vo výskume ISSP Slovensko 2012 – Rodina, práca a rodové roly boli položené dve otázky, ktoré sa pýtali respondentov na a) počet hodín týždenne, ktoré strávia domácimi prácami, nepočítajúc do toho starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase; b) počet hodín týždenne strávený starostlivosťou o členov rodiny (o deti, starších a chorých členov rodiny).¹⁰

Podľa tohto výskumu muži strávia domácimi prácami a starostlivosťou o deti priemerne týždenne 20 hodín, ženy 36 hodín. Ženy teda naozaj vynakladajú na neplatenú prácu¹¹ v domácnosti takmer dvojnásobok času (1,8 násobok) než muži. V prípade času, ktorý ženy venujú starostlivosti o členov rodiny, je ich podiel viac ako dvojnásobný v porovnaní s mužmi (Tabuľka 1). V predchádzajúcom výskume ISSP Rodina, ktorý sa realizoval v roku 2002, bola položená len otázka na počet hodín strávených domácimi prácami (údaje z roku 2002 uvádzame v Tabuľke 1 v zátvorke). Celkový počet hodín neplatennej práce v domácnosti teda nemôžeme v rámci týchto dvoch výskumov porovnávať, vidíme však, že počet hodín vynaložených týždenne na domáce práce sa u mužov nezmenil, u žien poklesol len veľmi nepatrne.

⁹ ISSP Slovensko 2012 mal dve súčasti: modul Zdravie a zdravotná starostlivosť a modul Rodina, práca a rodové roly IV, zber údajov: október – december 2012, autori výskumu: Sociologický ústav SAV, Katedra sociológie FF UK v Bratislave, Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV UMB, zber dát: TNS spol. s r.o., výber vzorky: viacstupňový stratifikovaný pravdepodobnostný výber, veľkosť vzorky: 1128 respondentov (dátový súbor a dokumentácia sú prístupné na <http://sasd.sav.sk/sk/>).

¹⁰ Presné znenie otázok bolo nasledovné: Priemerne koľko hodín týždenne strávite domácimi prácami, ak do toho nepočítate starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase? Priemerne koľko hodín týždenne strávite starostlivosťou o členov Vašej rodiny (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny)?

¹¹ Za čas venovaný neplatennej práci v domácnosti budeme súhrnne označovať čas, ktorý sa skladá z domácich prác (t.j. jednotlivých pracovných činností v domácnosti) i starostlivosti o členov domácnosti (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny). Ako synonymum neplatennej práce používame v texte aj termín domáca práca (v singulári).

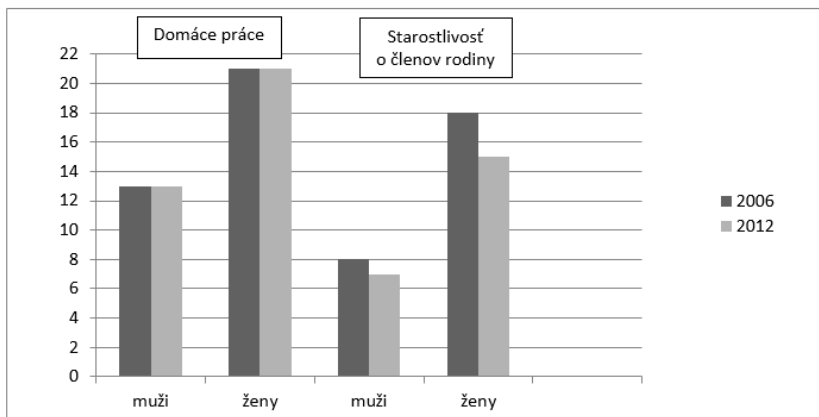
Tabuľka 1: Priemerný týždenný počet hodín strávených domácimi prácami (v roku 2012 a 2002) a starostlivosťou o členov rodiny (v roku 2012) podľa pohlavia

	Domáce práce 2012 (2002)	Starostlivosť o členov rodiny 2012	Spolu 2012
muži	13 (13)	7	20
ženy	21 (22)	15	36

Zdroj: ISSP Slovensko 2012, ISSP Slovensko 2002

Tieto hodnoty sú veľmi podobné údajom z výskumu Inštitútu pre verejné otázky, ktorý bol realizovaný v roku 2006. Aj pri porovnaní údajov z roku 2006 a 2012 vyplýva, že počet hodín, ktoré muži aj ženy vynakladajú na neplatenú prácu v domácnosti, sa zmenil len nepatrne, konkrétne znížil o jednu hodinu týždenne u mužov a o tri hodiny týždenne u žien. Tento pokles bol u mužov i žien zaznamenaný pri starostlivosti o členov rodiny (z 8 na 7 hodín u mužov a z 18 na 15 hodín u žien). Počet hodín venovaných domácim prácam ostal u mužov aj žien nezmenený (Graf 1).

Graf 1: Priemerný týždenný počet hodín strávených domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny (v roku 2006 a 2012) podľa pohlavia

Zdroj: ISSP Slovensko 2012, Inštitút pre verejné otázky 2006 (podľa údajov z Bútorová a kol. 2008)

Keďže sme chceli overiť hypotézu, že v domácnostiach s deťmi do 17 rokov¹² bude množstvo času, ktoré muži a ženy trávia domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny odlišné od množstva času, ktorý vynakladajú na rovnaké činnosti

¹² V ďalších častiach textu budeme kvôli zjednodušeniu hovoriť o domácnostiach s deťmi, týka sa to však domácností s deťmi do 17 rokov.

v domácnostiach bez detí, rozdelili sme respondentov aj podľa toho, či sa v ich domácnostiach nachádzajú deti alebo nie.

Tabuľka 2: Počet hodín (týždenne) strávených domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny podľa pohlavia a typu domácnosti

		Domáce práce	Starostlivosť o členov domácnosti	Spolu
bez detí	muži	13,3	4,4	17,7
	ženy	20,2	9,3	29,5
s deťmi do 17 rokov	muži	12,5	11,7	24,2
	ženy	22,1	24,0	43,1

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Zistili sme (Tabuľka 2), že v domácnostiach bez detí trávia muži domácimi prácami v priemere týždenne približne 13 hodín a ženy 20 hodín, v domácnostiach s deťmi trávia muži týždenne v priemere 12,5 hodiny a ženy 22 hodín. Ženy teda trávia prácami v domácnosti viac času, a práve v domácnostiach s deťmi je rozdiel medzi ženami a mužmi väčší, týždenný počet hodín žien dosahuje takmer dvojnásobok počtu hodín mužov. Zaujímavosťou je, že hoci ženy v domácnostiach s deťmi strávia domácimi prácami viac času ako v domácnostiach bez detí, u mužov je tomu naopak – aj z tohto dôvodu je rozdiel medzi počtom hodín stráveným domácimi prácami medzi ženami a mužmi väčší práve pri domácnostiach s deťmi.

Rozdiel medzi mužmi a ženami je ešte markantnejší pri aktivitách týkajúcich sa starostlivosti o deti, resp. o starších a chorých členov rodiny. Táto starostlivosť ženy zatažuje viac ako dvojnásobným množstvom stráveného času v porovnaní s mužmi, čo platí v oboch typoch domácností – s deťmi aj bez detí. Z údajov vyplýva, že množstvo hodín strávených starostlivosťou o deti a ďalších členov rodiny v domácnostiach s deťmi u mužov i žien výrazne narastá v porovnaní s domácnosťami bez detí, zaujímavým zistením je ale to, že tento nárast je u mužov i žien proporcionálne takmer rovnaký. Znamená to, že prítomnosť detí zvyšuje zapojenie mužov do aktivít týkajúcich sa starostlivosti o deti a iných členov rodiny približne v rovnakej miere ako u žien, znižuje však ich podiel na vykonávaní ostatných domácich prác.

Vo výskume ISSP Slovensko 2012 Rodina, práca a rodové roly sme sa pýtali respondentov aj na to, kto v domácnosti vykonáva niektoré domáce práce, resp. činnosti súvisiace s chodom domácnosti.¹³ Predchádzajúce tvrdenie, že prítomnosť

¹³ išlo o nasledovné činnosti: pranie, malé opravy v domácnosti, starostlivosť o chorých členov rodiny, nákup potravín, upratovanie, príprava jedál a vybavovanie a styk s úradmi.

detí v domácnosti znižuje podiel mužov na vykonávaní domácich prác, môžeme čiastočne overiť na tejto batérii otázok (Tabuľka 3).

Tabuľka 3: „Kto vykonáva vo Vašej domácnosti nasledujúce činnosti?“ (odpovede mužov a žien podľa typu domácnosti – v %)

Pranie					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	2,7	7,0	90,3	100%
	ženy	94,7	4,1	1,2	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	2,1	6,1	91,8	100%
	ženy	96,2	2,5	1,3	100%
Malé opravy v domácnosti					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	94,0	4,4	1,6	100%
	ženy	6,7	7,3	86,0	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	94,6	2,0	3,4	100%
	ženy	7,9	5,2	86,9	100%
Starostlivosť o chorých členov rodiny					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	6,0	43,5	50,6	100%
	ženy	60,3	33,8	5,9	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	4,2	31,9	63,9	100%
	ženy	81,9	16,1	1,9	100%
Nákup potravín					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	4,9	48,9	46,2	100%
	ženy	55,0	37,3	7,7	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	4,0	42,7	53,3	100%
	ženy	57,4	34,8	7,8	100%
Upratovanie					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	2,7	18,8	78,5	100%
	ženy	82,4	14,7	3,0	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	1,4	25,7	73,3	100%
	ženy	90,0	10,0	0,0	100%

Príprava jedál					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	3,8	14,5	81,7	100%
	ženy	81,9	16,4	1,8	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	2,0	16,0	82,0	100%
	ženy	92,2	7,8	0,0	100%
Vybavovanie a styk s úradmi					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
bez detí	muži	34,3	43,5	22,3	100%
	ženy	39,1	40,2	20,7	100%
s deťmi do 17 rokov	muži	28,5	52,3	19,2	100%
	ženy	32,5	40,1	27,4	100%

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Poznámka: Odpovede len za respondentov, ktorých sa otázka týkala, resp. ktorí na ňu odpovedali.

Pri vykonávaní prania, malých opráv v domácnosti a nákupe potravín sa odpovede žien a mužov v domácnostiach s deťmi a bez detí podstatnejšie nelíšia. Pranie sa ukazuje ako jednoznačne a výrazne dominantne ženská práca, malé opravy v domácnosti opäť výrazne ako mužská práca, pri nákupe potravín sú väčšinou zastúpené ženy; mužov, ktorí vždy alebo obvyčajne nakupujú potraviny, je v oboch typoch domácností menej ako 8%, výraznejšie je však zastúpená odpoveď *približne rovnako alebo spoločne* (čo je zrejme spôsobené narastajúcou obľubou väčších nákupov v supermarketoch a nákupných strediskách, ktoré realizujú partneri spoločne). Pri vybavovaní a styku s úradmi nedokážeme jednoznačne určiť, či k zmene v podiele mužov a žien na tejto činnosti pri porovnaní oboch typov domácností dochádza, pretože tak muži, ako aj ženy v domácnostiach s deťmi vidia svoj podiel na tejto činnosti (súčet odpovedí výberom možností *vždy ja a obvyčajne ja*) ako menší než muži aj ženy v domácnostiach bez detí. Naše konštatovanie o väčšom podiele žien v domácnostiach s deťmi vo väčšej miere platí pre upratovanie, prípravu jedál a starostlivosť o chorých členov rodiny, čo sú činnosti, ktoré patria pri prácach v domácnosti k časovo najnáročnejším. Upratovanie aj príprava jedál sú práce výrazne ženské, v domácnostiach bez detí ich podľa vyjadrenia žien vždy alebo obvyčajne vykonáva 82% z nich, v prípade domácností s deťmi je to až 90 respektíve 92% žien. Aj podľa vyjadrení mužov je ich výhradné alebo obvyklé vykonávanie upratovania či prípravy jedál veľmi nízke a v domácnostiach s deťmi ešte zanedbateľnejšie, než v domácnostiach bez detí. Veľkú vypovedaciu schopnosť má

zistenie, že ani jedna žena z domácností s deťmi neuviedla, že by výhradne alebo obvykle v ich domácnosti upratoval alebo pripravoval jedlá muž. Pri starostlivosti o chorých členov rodiny sa taktiež ukazuje, že tak muži ako aj ženy priznávajú pri tejto činnosti výrazne vyšší podiel ženám v domácnostiach s deťmi v porovnaní s domácnosťami bez detí, v oboch typoch domácností je táto činnosť veľmi výrazne feminizovaná. Môžeme preto uzavrieť, že síce nie pri úplne všetkých, ale pri tých najfrekvencovanejších a časovo zrejme aj najnáročnejších domácich prácach platí, že prítomnosťou detí v domácnosti sa podiel mužov na ich vykonávaní nezvyšuje, ale naopak znižuje.

Rovnaká otázka pýtajúca sa na to, kto v domácnosti vykonáva niektoré domáce práce, bola zahrnutá aj do modulu Rodina a meniace sa rodové roly v rámci ISSP Slovensko 2002. Môžeme preto porovnať odpovede na túto otázku v desaťročnom odstupe. Pre zjednodušenie uvádzame odpovede mužov i žien, v tomto prípade bez ohľadu na typ domácnosti (Tabuľka 4).¹⁴

Tabuľka 4: „Kto vykonáva vo Vašej domácnosti nasledujúce činnosti?“ (odpovede mužov a žien v rokoch 2012 a 2002 – v %)

Pranie					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	3,0	8,9	88,0	100%
	2012	2,4	6,6	90,9	100%
ženy	2002	95,1	3,0	1,9	100%
	2012	95,7	3,4	0,9	100%
Malé opravy v domácnosti					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	89,7	7,5	2,8	100%
	2012	94,3	3,3	2,4	100%
ženy	2002	9,2	14,3	76,4	100%
	2012	7,2	6,3	86,4	100%
Starostlivosť o chorých členov rodiny					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	5,0	47,5	47,4	100%
	2012	5,1	38,4	56,4	100%
ženy	2002	65,8	31,8	2,5	100%
	2012	71,6	24,3	4,2	100%

¹⁴ V roku 2002 nebola súčasťou výskumu ISSP otázka týkajúca sa vybavovania a stykov s úradmi.

Nákup potravín					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	10,3	47,4	42,2	100%
	2012	4,8	46,0	49,2	100%
ženy	2002	53,6	39,9	6,5	100%
	2012	56,5	36,1	7,4	100%
Upratovanie					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	4,7	31,1	64,3	100%
	2012	2,4	22,0	75,6	100%
ženy	2002	76,1	21,4	2,5	100%
	2012	86,2	12,5	1,2	100%
Príprava jedál					
		vždy ja/ obyčajne ja	približne rovnako/ spoločne	vždy/obyčajne partner/partnerka	Spolu
muži	2002	5,7	20,2	74,0	100%
	2012	3,0	15,2	81,8	100%
ženy	2002	78,7	18,0	3,3	100%
	2012	86,8	12,3	0,9	100%

Zdroj: ISSP Slovensko 2012, ISSP Slovensko 2002

Poznámka: Odpovede len za respondentov, ktorých sa otázka týkala, resp. ktorí na ňu odpovedali.

Ukazuje sa, že od roku 2002 nedošlo k oslabeniu, ale skôr k posilneniu rodových stereotypov pri vykonávaní domácich prác. Ženské práce (pranie, upratovanie, príprava jedla) vykonávajú v ešte väčšej miere ženy, prakticky jediná zo sledovaných činností, ktorá mala jednoznačne mužský charakter (malé opravy v domácnosti), si tento charakter taktiež posilnila. Pri starostlivosti o členov rodiny sa najfrekventovanejšou odpoveďou mužov stala možnosť, že túto starostlivosť obvyčajne vykonáva manželka/partnerka, kým v roku 2002 muži najčastejšie uvádzali, že sa o chorých členov rodiny starajú narovna so svojou partnerkou, alebo spolu s ňou. A aj nákup potravín do domácnosti, kde sme konštatovali v roku 2012 výraznejšie zastúpenie odpovede *približne rovnako alebo spoločne*, bol v roku 2002 z hľadiska rodového zastúpený o niečo egalitárnejšie ako v roku 2012.

K podobným záverom dospeli aj R. Džambazovič a D. Hamplová, ktorí pri porovnávaní českých aj slovenských dát z oboch ISSP výskumov v rokoch 2002 a 2012 o delbe práce v domácnosti konštatovali, že napriek hodnotovým zmenám v rozmedzí desaťročia (deklarovaným, t.j. len na úrovni verbálneho vyjadrenia postojov) reálne správanie v oboch krajinách prešlo len malými zmenami a pokiaľ

k nejakým zmenám došlo, týkali sa zníženia podielu egalitárnych manželstiev v oboch krajinách a posunu k tradičnejším vzorcom rodovej delby práce (Džambazovič – Hamplová 2013).

Rodovo-vekové rozdiely v domáciach prácach

Pozrime sa teraz na priemerný počet hodín, ktorý trávajú prácami v domácnosti ľudia rozdielneho veku v roku 2012. Všimnime si najprv situáciu v domácnostiach bez detí (Tabuľka 5). Pri takomto pohľade sa ukazuje, že u mužov v domácnostiach bez detí s vekom rastie množstvo času, ktoré trávajú domácimi prácami. Vo vekovej kategórii 18-24 rokov sú to priemerne 4 hodiny, u starších ako 65 rokov je to až 21 hodín. U žien v domácnostiach bez detí je tendencia podobná, t.j. čím vyšší vek, tým viac hodín trávajú ženy prácami v domácnosti. Na rozdiel od mužov však najviac času domácim prácam – priemerne 26 hodín týždenne – venujú ženy v druhej najstaršej vekovej kategórii (55-64 rokov). Pri hľadaní rodových rozdielov v domácnostiach bez detí môžeme konštatovať, že čas, ktorý trávajú domácimi prácami ženy, je vo všetkých vekových kategóriách približne jeden a pol násobne väčší, než čas, ktorý vynakladajú na domáce práce muži, s výnimkou najstaršej vekovej kategórie, v ktorej sa muži najviac približujú ženám.

Tabuľka 5: Počet hodín (týždenne) strávených domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny v domácnostiach bez detí podľa pohlavia a veku

	Veková kategória respondenta	Domáce práce	Starostlivosť o členov rodiny	Spolu
Muži (domácnosti bez detí)	18-24 rokov	4	1	5
	25-34 rokov	10	4	14
	35-44 rokov	11	4	15
	45-54 rokov	14	6	20
	55-64 rokov	16	3	19
	65 a viac rokov	21	7	28
Ženy (domácnosti bez detí)	18-24 rokov	7	2	9
	25-34 rokov	14	3	17
	35-44 rokov	17	5	22
	45-54 rokov	22	12	34
	55-64 rokov	26	13	39
	65 a viac rokov	24	12	36

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

A aká je situácia v domácnostiach s deťmi do 17 rokov? Muži z takýchto domácností, ktorí patria do najmladšej a do dvoch najstarších vekových kategórií, venujú v priemere výrazne viac času domácim prácam ako ich rovesníci z domácností bez detí. V ostatných vekových kategóriách (pre zjednodušenie môžeme povedať, že ide o mužov v strednom veku) je množstvo času, ktoré muži z oboch typov domácností venujú domácim prácam, približne rovnaké, vo vekovej kategórii 45-54 rokov v domácnostiach s deťmi dokonca o niečo nižšie. U žien je situácia podobná. V domácnostiach s deťmi trávajú ženy (s výnimkou žien vo veku 45-54 rokov) viac času domácimi prácami ako ženy v domácnostiach bez detí, pričom rozdiel v počte hodín je výrazný najmä u žien do 34 rokov a u žien nad 65 rokov. Ak znovu vzájomne porovnáme čas mužov a žien pri vykonávaní domácich prác v domácnostiach s deťmi, môžeme konštatovať, že rozdiel medzi nimi je najvýraznejší vo vekových kategóriách 25-34 rokov a 35-44 rokov. V týchto prípadoch ženy venujú domácim prácam dvojnásobok času v porovnaní s mužmi (Tabuľka 6).

Tabuľka 6: Počet hodín (týždenne) strávených domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny v domácnostiach s deťmi podľa pohlavia a veku

	Veková kategória respondenta	Domáce práce	Starostlivosť o členov rodiny	Spolu
Muži (domácnosti s deťmi)	18-24 rokov	9	4	13
	25-34 rokov	11	17	28
	35-44 rokov	10	12	22
	45-54 rokov	13	10	23
	55-64 rokov	25	14	39
	65 a viac rokov	28	14	42
Ženy (domácnosti s deťmi)	18-24 rokov	14	11	25
	25-34 rokov	24	35	59
	35-44 rokov	21	22	43
	45-54 rokov	20	15	35
	55-64 rokov	30	9	39
	65 a viac rokov	50	41	91

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Tu sa potvrdzuje, že nepomer medzi mužmi a ženami je najväčší práve v období, kedy je žena zaťažená rodinnými povinnosťami najviac a potrebovala by výraznejšiu pomoc od svojho partnera. Je však celkom dobre možné, že je to stratégia, kedy muži

zvyšujú svoje pracovné nasadenie, aby zabezpečili rodinu v čase, keď sa výraznejšie zvyšujú výdavky v rodine. K tejto hypotéze sa vrátíme v záveroch našej kapitoly.

Rodovo-vekové rozdiely v starostlivosti o členov rodiny

Teraz sa bližšie pozrieme na to, koľko času priemerne vynakladajú na starostlivosť o členov rodiny muži a ženy v jednotlivých vekových kategóriách. Znovu najprv venujme pozornosť situácii v domácnostiach bez detí (Tabuľka 5). U mužov v domácnostiach bez detí nie je možné identifikovať jednoznačný trend v závislosti na veku, najviac hodín starostlivosťou o iného člena rodiny – v priemere 7 hodín týždenne – strávia muži v najstaršej vekovej kategórii. U žien je trend podobný ako v prípade domácich prác, s narastajúcim vekom priemerný počet hodín stúpa a najviac času venujú starostlivosti o iných členov rodiny ženy v druhej najstaršej vekovej kategórii (55-64 rokov), kedy je to takmer 13 hodín týždenne. V domácnostiach bez detí teda platí, že najviac zaujatí starostlivosťou o druhých sú muži aj ženy v staršom veku. Je možné predpokladať, že s vyšším vekom rastie pravdepodobnosť horšieho zdravotného stavu u partnera/partnerky, o ktorých sa treba postarať, alebo o rodičov vo vyššom veku, o ktorých sa starajú hlavne ženy, o čom svedčí výrazný nárast počtu hodín najmä u žien starších ako 45 rokov, kým u mužov výraznejší nárast zaznamenávame až v najstaršej vekovej kategórii, t.j. od 65 rokov – t.j. vo veku, v ktorom majú ľudia rodičov už len výnimočne. Vyššie zaťaženie starostlivosťou o členov rodiny u žien nad 45 rokov a mužov nad 65 rokov však možno v niektorých prípadoch vysvetliť aj výpomocou s vnúčatami – ženy môžu vypomáhať svojim deťom (pokiaľ žijú v tej istej obci vo vlastnej domácnosti) a venovať čas vnúčatám aj počas doby, keď sú ešte zamestnané a vnúčatá sú menšie, u mužov sa výraznejšie zapojenie do týchto aktivít objavuje až v dobe, keď odchádzajú na dôchodok a aj vnúčatá sú už staršie. Aj preto môžeme konštatovať, že v domácnostiach bez detí nie sú rozdiely medzi mužmi a ženami týkajúce sa času stráveného starostlivosťou o členov rodiny vo veku 25-44 rokov nijako výrazné (pohybujú sa v rozmedzí 3-5 hodín týždenne), situácia sa však podstatne mení v starších vekových kategóriách, v ktorých zaťaženie žien starostlivosťou o iných členov rodiny značne stúpa. Najväčší rozdiel je možné zaznamenať vo vekovej kategórii 55-64 rokov, v ktorej muži venujú v priemere 3 hodiny týždenne starostlivosťou o druhých (čo je v tomto vekovom intervale u mužov menej ako v mladších vekových kategóriách), kým ženy v rovnakej vekovej kategórii trávajú podobnými činnosťami v priemere až 13 hodín týždenne.

V domácnostiach s deťmi do 17 rokov čas, ktorý trávia muži aj ženy starostlivosťou o iného člena rodiny v porovnaní s domácnosťami bez detí je výrazne vyšší

predovšetkým v mladších vekových kategóriách (Tabuľka 6). Množstvo času je najvyššie u mužov aj u žien v kategórii 25-34-ročných (u mužov 17 hodín týždenne, u žien 35 hodín týždenne).¹⁵ Ukazuje sa, že spolužitie s deťmi v domácnosti (v akomkoľvek veku) výrazne zvyšuje množstvo hodín, ktoré rodičia trávajú starostlivosťou o iných členov domácnosti, čo je v prípade mladších vekových kategórií starajúcich sa o svoje maloleté deti pochopiteľné. U starších respondentiek a respondentov môžeme vzhľadom na ich nízke zastúpenie v segmente domácností s deťmi iba hypoteticky predpokladať, že je to dôsledok pretrvávajúcej medzigeneračnej solidarity, ktorá smeruje od rodičov k deťom a ukazuje na stále významnú výpomoc starých rodičov vlastným dospelým deťom. Rozdiely medzi mužmi a ženami v domácnostiach s deťmi sú výraznejšie v mladších vekových kategóriách (do 35 rokov veku), v strednom veku (do 55 rokov) sa zmenšujú – počet hodín, ktoré trávajú starostlivosťou o iných členov rodiny ženy, je však aj v tomto vekovom rozmedzí oproti mužom vyšší približne 1,5-násobne.

Príčiny nerovného rozdelenia domácich prác: čas, zdroje či hodnoty?

Zo všetkých doteraz prezentovaných poznatkov je zrejmé, že nerovné rozdelenie domácich prác medzi mužmi a ženami je reálnym faktom, a to bez ohľadu na krajinu, základné sociodemografické charakteristiky partnerov, prítomnosť dieťaťa v rodine, mieru zapojenia žien do pracovného procesu či iné významné charakteristiky. Väčšina štúdií, ktoré riešia túto otázku, sa zameriava na vplyv individuálnych charakteristík, resp. charakteristík páru na rozdelenie práce v domácnosti, t.j. na vplyvy v rámci mikrosystému rodiny. Ide napríklad o: 1. prístupy založené na perspektíve časovej dostupnosti a obmedzení, ktoré skúmajú rozdelenie práce v domácnosti na základe časových nárokov kladených na jednotlivých členov domácnosti a ich časových možností vyplývajúcich z plateného zamestnania; 2. perspektívu relatívnych zdrojov, pri ktorých partneri vzájomne porovnávajú zdroje, ktorými každý z nich disponuje (napr. príjem, vzdelanie, prestíž povolania) a na základe toho si rozdeľujú domáce práce; 3. rodovú ideológiu resp. postoje k rodovým rolám, vyplývajúce z toho, že ženy aj muži sú socializovaní do rozdielnych rol a tak sa do vyjednávania o distribúcii domácich pracovných povinností dostávajú aj významy a hodnoty, na základe ktorých majú muži a ženy určité očakávania voči svojim rolám i voči rolám svojho partnerského náprotivku (Coltrane 1996; Chaloupková 2005; Fuwa 2004). Odlišné

¹⁵ Z výskumných údajov vyplýva, že najviac času venujú činnostiam spätým so starostlivosťou najstaršie ženy nad 65 rokov (až 41 hodín týždenne), avšak vďaka nízkej početnosti respondentiek v tejto vekovej kategórii žijúcich v domácnostiach s deťmi nepovažujeme tento údaj za spoľahlivý.

postoje k rodovému rozdeleniu domácich prác, t.j. fakt, či jedinec preferuje tradičnú špecializáciu rol muža a ženy, alebo vzájomnú zastupiteľnosť rodinných rol (čo je podstatou takto chápanej rodovej ideológie), môžu totiž posilňovať či naopak oslabovať rozhodnutia o rozdelení domácej práce v rodine (Chaloupková 2005).¹⁶

Časová dostupnosť

Väčšina zahraničných výskumov (napr. angloamerickej proveniencie, okrem iných Thompson – Walker, 1989; Greenstein, 1996; Allen – Hawkins, 1999) týkajúcich sa rozdelenia práce v domácnosti konštatuje, že fakt, či je žena zamestnaná alebo nie, nemá vplyv na množstvo práce, ktorú muž vykoná v domácnosti. Neexistuje ani výraznejšia súvislosť medzi objemom času, ktorý žena trávi v zamestnaní a objemom času, ktorý venuje muž domácim prácam.¹⁷ Dokonca ani výška zárobku ženy, či už absolútna alebo relatívna vzhľadom na príjem rodiny, nehrá rolu pri rozdelení domácich prác medzi partnerov v rodine, čo platí aj v prípadoch, keď zárobok ženy prevyšuje zárobok muža. Výskumné údaje z Čiech takisto konštatujú, že „väčšinu domácich prác a starostlivosť o rodinu uskutočňujú ženy bez ohľadu na svoju prácu a postavenie v zamestnaní“ (Křížková – Václavíková-Helšusová 2002: 28). Podobný výsledok zaznamenali v minulom desaťročí aj výskumy na Slovensku (Bausová 2002; Chorvát 2002; Bútorová a kol. 2008). V tomto ohľade sú ilustratívnymi závery z výskumu Inštitútu pre verejné otázky z roku 2006, ktorý konštatuje, že pracujúce ženy venujú neplatennej práci v domácej sfére len o 3 hodiny menej v porovnaní s priemerom za všetky ženy, vrátane nepracujúcich (priemer za všetky ženy je 39 hodín a za pracujúce ženy 36 hodín). Muži síce travia v platenej práci v priemere o 4 hodiny viac v porovnaní so ženami, „ale zároveň sa venujú o 16 hodín menej neplatennej práci. Dovedna teda ženy vynakladajú na platenú a neplatenú prácu 80 hodín a muži 68 hodín“ (Bútorová a kol. 2008: 243). Táto skutočnosť sa odráža aj vo frekvencii vykonávania voľnočasových aktivít, na ktoré ženám ostáva menej času, ich

¹⁶ T. Greenstein (1996) navyše uvádza ešte aj štvrtý prístup, ktorý nazýva modelom ekonomickej závislosti. Podľa tohto modelu je práca v domácnosti ženskou prácou, pretože ženy sú ekonomicky závislé od svojich manželov a preto je možné očakávať, že budú venovať viac času a energie domácim prácam. Tento prístup je kombináciou prístupov relatívnej dostupnosti a časových zdrojov a má čoraz obmedzenejšiu platnosť, keďže nielen u nás, ale aj v západných krajinách sa stále viac presadzuje model dvojpríjmovej domácnosti, v ktorom sú manželia čoraz viac vzájomne závislí na svojich príjmoch. Preto sa nedomnievame, že je nutné ho vyčleňovať samostatne.

¹⁷ Greenstein (1996) napríklad uvádza, že hoci manželia zamestnaných žien travia približne o 4 hodiny týždenne viac času domácimi prácami než manželia žien, ktoré nemajú platené zamestnanie, rozdelenie práce v domácnosti ostáva veľmi nerovnomerné. Podiel zamestnaných žien na domácich prácach sa pohybuje okolo 72%; u žien, ktoré nepracujú, tento podiel tvorí 81%.

dvojité zaťaženie platenou prácou v zamestnaní i neplatenou prácou v domácnosti je oproti mužom výrazne vyššie a viac podmienené ich rodinnou situáciou (tamže).

Relatívne zdroje

Na základe analýzy dát z výskumu ISSP sme tiež chceli overiť hypotézu, že na rozdelenie domácich prác nemá podstatnejší vplyv to, akým dielom sa partneri podieľajú na príjme domácnosti. Domácnosti sme si rozdelili na tri kategórie – na tie, kde má muž vyšší príjem, kde má žena vyšší príjem a kde majú partneri príjem približne rovnaký. Ani v slovenských domácnostiach sa nepreukázal významnejší vzťah medzi tým, kto z partnerov zarába viac a veľkosťou ich podielu na domácich prácach. Štatistické testovania síce potvrdzujú, že v domácnostiach, v ktorých má muž vyšší príjem, je jeho podiel na praní, upratovaní a príprave jedál ešte o niečo nižší ako v domácnostiach, ktoré udávajú vyšší príjem ženy alebo rovnaký príjem oboch partnerov.¹⁸ Podiel mužov práve na týchto činnostiach je však vo všetkých troch príjmových typoch domácností¹⁹ všeobecne veľmi nízky (v nich viacej pralo a upratovalo dohromady len 1,7% mužov, viac varilo 2% mužov), t.j. ani pri týchto troch činnostiach by nebolo korektné hovoriť o významnejších rozdieloch v zapojení mužov v tých domácnostiach, v ktorých muži nemajú vyšší príjem.²⁰

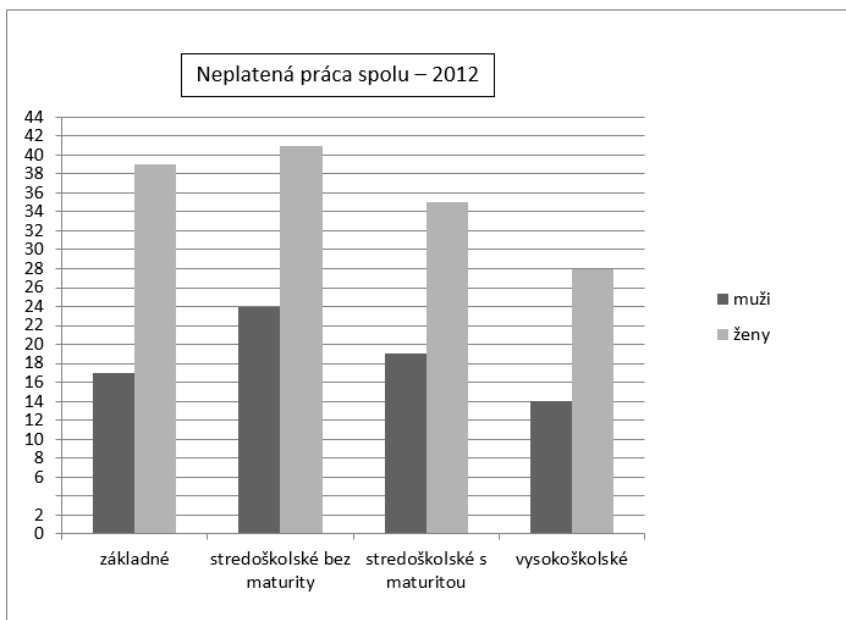
Keďže sa hypotéza o zanedbateľnom vplyve príjmu (relatívneho podielu partnerov na príjme domácnosti) potvrdila (resp. prezentované dáta ju určite nevyvrátili), pokúsili sme sa na základe výsledkov z výskumu ISSP Slovensko 2012 ešte aj o zhodnotenie rodových rozdielov v neplatennej práci podľa vzdelania, ktoré je tiež veľmi významnou premennou pri porovnávaní relatívnych zdrojov, akými partneri disponujú. Je možné konštatovať, že správanie mužov a žien sa najviac líši v prípade najnižšieho (základného) vzdelania, s výškou vzdelania sa rodové rozdiely zmenšujú (Graf 2).

¹⁸ $r = -0,157$, hodnota $p = 0,000$ pri praní, $r = -0,088$, hodnota $p = 0,026$ pri upratovaní, $r = -0,085$, hodnota $p = 0,031$ pri varení. Pri zvyšných štyroch činnostiach sa štatisticky významný vzťah nepreukázal.

¹⁹ Vzťahuje sa len na respondentov/respondentky, ktorí/é deklarovali, že žijú so svojim manželom/manželkou alebo stálym partnerom/partnerkou v spoločnej domácnosti. Spolu išlo o 669 prípadov z celkovej vzorky 1 128 respondentov.

²⁰ Niektoré výskumy síce uvádzajú zvýšený relatívny podiel mužov na prácach v domácnosti v rodinách, kde je žena zamestnaná v porovnaní s rodinami, v ktorých žena zostáva v domácnosti, dôvodom však nie je to, že by muži v domácnosti so zamestnanou ženou trávili pri domácich prácach oveľa viac času, ale skutočnosť, že zamestnané ženy vo svojich domácnostiach pracujú menej hodín v porovnaní s „gazdinkami na plný úväzok“.

Graf 2: Priemerný týždenný počet hodín strávených neplatenou prácou v domácnosti (súčet hodín venovaných domácim prácam a starostlivosti o členov rodiny v roku 2012 podľa vzdelania a pohlavia)

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Ženy so základným vzdelaním strávia neplatenou prácou v domácnosti týždenne až o 22 hodín viac ako muži so základným vzdelaním, t.j. denne o viac ako tri hodiny (Tabuľka 7). Najmenšie rozdiely medzi rovnako vzdelanými mužmi a ženami sa ukazujú pri vysokoškolskom vzdelaní, aj tu je ale rozdiel 14 hodín týždenne (t.j. denne dve hodiny v neprospech žien). Najviac času neplatennej práci v domácnosti venujú ženy aj muži so stredoškolským vzdelaním bez maturity, najmenej vysokoškooláci a vysokoškooláčky. Zaujímavé je, že rozdiely medzi mužmi so základným a vysokoškolským vzdelaním nie sú veľmi výrazné, napríklad muži so základným vzdelaním venujú neplatennej práci len o tri hodiny týždenne viac času než vysokoškooláci. U žien sú rozdiely väčšie, čo sa prejavuje najmä u vysokoškooláčok, ktoré trávajú výrazne menej času neplatenou prácou ako ženy s nižším vzdelaním, v priemere o hodinu denne menej (v porovnaní so stredoškooláčkami s maturitou) až o dve hodiny denne menej (v porovnaní so stredoškooláčkami bez maturity).

Tabuľka 7: Počet hodín (týždenne) strávených domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny podľa pohlavia a dosiahnutého vzdelania

	Vzdelanie	Domáce práce	Starostlivosť o členov rodiny	SPOLU
muži	základné	13	4	17
	stredoškolské bez maturity	16	8	24
	stredoškolské s maturitou	11	8	19
	vysokoškolské	9	5	14
ženy	základné	23	16	39
	stredoškolské bez maturity	23	18	41
	stredoškolské s maturitou	21	14	35
	vysokoškolské	16	12	28

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Vo výskume Inštitútu pre verejné otázky z roku 2006, ktorý sa tiež venoval rodovej deľbe práce v rodine a domácnosti, sa konštatuje, že „čas, ktorý venujú práci v domácej sfére ľudia s rôznym vzdelaním, sa dramaticky nelíši“ (Bútorová a kol. 2008: 243). Podľa tohto výskumu sa istý rozdiel prejavuje u vysokoškoláčok v tom, že „oproti priemeru venujú približne o dve hodiny viac starostlivosti o členov rodiny a o dve hodiny menej domácim prácam“ (tamže). Vidíme, že medzi rokmi 2006 a 2012 nastal posun práve u vysokoškoláčok, ktoré oproti priemeru venujú menej času tak domácim prácam (o päť hodín týždenne), ako aj starostlivosti o deti (o tri hodiny týždenne). Muži s vysokoškolským vzdelaním sa nachádzajú pri oboch typoch prác takisto pod priemerom. Nižšie časové zaťaženie domácimi prácami u vysokoškolsky vzdelaných ľudí môže súvisieť s tým, že táto skupina respondentov využíva vo výraznejšej miere ako predtým platené služby, ktorých ponuka v posledných rokoch rastie. Môžu si ju dovoliť väčšinou len ľudia s nadpriemerným príjmom, čo sú v podmienkach Slovenska najmä vysokoškolsky vzdelaní ľudia.

Rodová ideológia

Predchádzajúce zistenia naznačujú, že prístupy založené na perspektíve časovej dostupnosti a časových možností ako aj prístupy založené na porovnávaní zdrojov, ktorými partneri v domácnosti disponujú (porovnávali sme príjem a vzdelanie) dostatočne nevysvetľujú disproporcie v rozdelení domácich prác medzi partnermi. Obrátime preto svoju pozornosť k tretej perspektíve, ktorá kladie do popredia hodnotové orientácie mužov a žien, ich normatívne predstavy, ktoré sme v súlade s niektorými autormi (Coltrane 1996; Fuwa 2004; Greenstein 1996) nazvali rodovými ideológiami. Vychádzame z predpokladu, že rozdelenie práce v domácnosti je

odrazom prevládajúcich predstáv manželských partnerov o rodových a manželských rolách. Ak v rodine alebo v domácnosti prevládajú tradičné predstavy o mužských a ženských rolách, podstatná časť domáчих prác je vykonávaná ženou, ak majú partneri egalitárnejšie predstavy, povinnosti v domácnosti budú medzi nimi rovnomernejšie rozdelené.

Z výrokov, ktoré boli súčasťou ISSP Slovensko 2012 modulu Rodina, práca a rodové roly sme vybrali päť výrokov, ktoré podľa nášho názoru najlepšie vyjadrujú predstavu respondentov o rodových a manželských rolách a sú indikátorom príklonu k tradičnému či egalitárnemu hodnotovému nastaveniu. Sú to výroky 1. *Mať zamestnanie je v poriadku, ale čo väčšina žien skutočne chce, je mať domov a deti*, 2. *Obaja – muž aj žena by mali prispievať k príjmu domácnosti*, 3. *Poslaním muža je zarábať peniaze, poslaním ženy je starať sa o domov a rodinu*, 4. *Muž by mal byť hlavným živiteľom rodiny a to aj v prípade, keď žena taktiež pracuje* a 5. *V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti*. Zisťovali sme – zvlášť u mužov a zvlášť u žien, či odpovede na tieto výroky majú vplyv na to, ako si partneri rozdeľujú jednotlivé činnosti v domácnosti, t.j. overovali sme významnosť korelácií medzi každým z týchto výrokov a domáчими prácami (praním, malými opravami v domácnosti, starostlivosťou o chorých členov rodiny, nákupom potravín, upratovaním, prípravou jedál a vybavovaním či stykom s úradmi).

Zistili sme, že u mužov má ich deklarovaná individuálna hodnotová orientácia vplyv na rozdelenie niektorých domáчих prác. Prejavuje sa to výraznejšie najmä pri príprave jedál a pri upratovaní – typ odpovedí mužov na štyri z uvádzaných piatich výrokov mal vplyv na veľkosť ich podielu na varení a upratovaní v domácnosti. Súhlas s výrokm 3, 4 a 5 a nesúhlas s výrokom 2, ktoré vyjadrujú orientáciu na tradičné rozdelenie rodových rol sa prejavovali nižším deklarovaným podielom mužov pri príprave jedál a upratovaní. Len pri odpovediach mužov na prvý výrok (*Mať zamestnanie je v poriadku, ale čo väčšina žien skutočne chce, je mať domov a deti*) sme nezaznamenali výraznejší rozdiel pri posudzovaní miery ich participácie pri varení a upratovaní v domácnosti.

Hodnotová orientácia mužov sa čiastočne prejavuje aj pri hodnotení ich podielu na praní (odpovede mužov na výroky 2, 3 a 4 majú vplyv na distribúciu prania v domácnosti) a pri nákupe potravín (v tomto prípade plnia diferencujúcu funkciu výroky 3 a 5). Na druhej strane odpovede mužov na uvedených päť výrokov nemali podstatnejší vplyv na to, ako posudzovali svoj podiel na vykonávaní drobných opráv v domácnosti, na starostlivosti o chorých členov rodiny a na vybavovaní záležitostí na úradoch.

Z uvedeného vyplýva, že práve typ odpovede mužov na výrok *Poslaním muža je zarábať peniaze, poslaním ženy je starať sa o domov a rodinu* je najspoľahlivejším indikátorom podielu mužov na prácach v domácnosti (tak, ako ho oni sami vnímajú). Súhlas mužov s týmto výrokom výraznejšie koreluje s ich nižším podielom na príprave jedál, upratovaní, praní i nákupe potravín, čo sú práve tie činnosti, ktoré sa vykonávajú v domácnostiach s najväčšou frekvenciou a zaberajú najviac času. O tom, že práve odpovede mužov na tento výrok sú vhodným indikátorom ich podielu na domácich prácach, svedčia aj korelačné koeficienty, ktoré boli práve pri tomto výroku najvyššie.

Ak u mužov platí, že ich rodová ideológia ovplyvňuje veľkosť ich podielu na niektorých domácich prácach, tak u žien sa tento predpoklad takmer vôbec nepreukázal. Skutočnosť, aký je podiel žien (podľa ich vyjadrenia) na prácach v domácnosti prakticky nezávisí od toho, či sa vo svojich odpovediach na vybraných päť výrokov prikláňajú k tradičnejšiemu či egalitárnejšiemu rozdeleniu rodových rol v práci i v súkromí. Určitou výnimkou je tvrdenie *Mať zamestnanie je v poriadku, ale čo väčšina žien skutočne chce, je mať domov a deti* – súhlas žien s ním koreloval s ich vyšším podielom na praní a na starostlivosti o chorých členov rodiny.²¹

Tieto zistenia naznačujú, že rodová ideológia mužov má väčší vplyv na rozdelenie domácich prác než hodnotové nastavenie žien. Na prvý pohľad sa ponúka interpretácia tejto skutočnosti ako faktora mocenských vzťahov v patriarchálnej ovládanej domácnosti. Ako sme však uviedli aj na inom mieste (Chorvát 2006), nízka spoluúčasť mužov na domácich prácach nemusí byť nutne dôkazom ich mocenského vplyvu v rodine, resp., ako zistil Y. Kamo, tí muži, ktorí majú výraznejší vplyv na chod domácnosti a formovanie vzťahov v rodine sa aj zapájajú vo väčšej miere do prác v domácnosti (podľa Thompson - Walker, 1989). K podobnému zisteniu, že rodinne orientovaní muži sa vo zvýšenej miere dostávajú do konfliktu so svojimi partnerkami v otázkach výchovy detí i v záležitostiach bežnej prevádzky rodiny v porovnaní s mužmi orientovanými na prácu, dospela aj U. Björnbergová (1998).

Problémom väčšiny dnešných rodín zrejme naozaj nie je to, že by v nich muži mali rozhodujúce slovo a ženy by v nich boli utláčané a bezmocné. Väčším problémom, ktorý sa prejavuje aj pri rozdelení domácich prác, je mužova neprítomnosť v rodine, respektíve jeho slabá zainteresovanosť (nielen z dôvodov nezaujmu, aj keď aj tento faktor čiastočne zohráva úlohu) na chode domácnosti. Prikláňame sa k zisteniam Theodora Greensteina, ktorý sa domnieva, že na porozumenie tomu, ako sa

²¹ $r = 0,125$, hodnota $p = 0,022$ pri praní, $r = 0,110$, hodnota $p = 0,043$ pri starostlivosti o chorých. Môžeme povedať, že ide o pomerne slabú závislosť. Starostlivosť o chorých členov rodiny ešte štatisticky významne korelovala v prípade žien s výrokom Muž by mal byť hlavným živiteľom rodiny a to aj v prípade, keď žena taktiež pracuje ($r = 0,159$, hodnota $p = 0,003$).

uskutočňuje rozdelenie domácich prác je nutné brať do úvahy vzájomnú interakciu medzi hodnotovým nastavením žien a mužov. Na základe výskumu viac než 2 700 manželských párov zistil, že v tých rodinách, v ktorých sa ženy vyznačovali tradicionalistickou rodovou ideológiou, nemala rodová ideológia mužov na rozdelenie práce v domácnosti prakticky žiadny vplyv – tak tradicionalisticky ako i egalitárne orientovaní muži žijúci v domácnosti s tradicionalisticky orientovanými manželkami sa na prácach v domácnosti podieľali približne rovnako, t.j. v minimálnej miere. Iná situácia nastala v domácnostiach s relatívne egalitárnou rodovou ideológiou manželiek. Tu už rozdelenie práce v domácnosti záviselo od rodovej ideológie mužov – muži s tradicionalistickou rodovou orientáciou mali na domácich prácach naďalej relatívne malý podiel, rovnomernejšie rozdelenie domácich prác medzi mužom a ženou bolo dosahované len v prípadoch, kde sa obaja manželskí partneri vyznačovali relatívne netradicionalistickými predstavami o rodových a manželských rolách (Greenstein 1996). Domnievame sa, že faktor vplyvu rodovej ideológie mužov na rozdelenie niektorých domácich prác (príprava jedál, upratovanie, pranie), ktorý sa ukázal vo výskume ISSP Slovensko 2012 Rodina, práca a rodové roly, sa mohol prejavovať práve v domácnostiach, v ktorých ženy prezentovali liberálnejšie predstavy o rodových rolách v rodine. Keďže vo výskume ISSP nemáme výpovede obidvoch partnerov a teda ani informácie o hodnotovej orientácii druhého z partnerov, nie je možné na týchto dátach hypotézu T. Greensteina empiricky overiť.

Závery a interpretácie

Je nepochybné – a vyplýva to aj z prezentovaných výsledkov výskumu ISSP Slovensko 2012 Rodina, práca a rodové roly – že práca v domácnostiach na Slovensku neprestáva byť štruktúralne i symbolicky zviazaná so ženou. Dáta z rôznych výskumov zo zahraničia uvádzajú, že žena trávi neplatenou prácou v domácnosti v priemere približne dvojnásobok času ako muž (pozri McGraw – Walker 2004; Coltrane 2000). Podobné rodové rozdelenie domácich prác sme zistili aj našou analýzou a môžeme preto konštatovať, že domácnosti na Slovensku sa v tomto smere zrejme výraznejšie neodlišujú od domácností v iných krajinách. Svedčí o tom aj výskumná štúdia autorov M. Voicu, B. Voicu a K. Strapcovej, ktorí na základe dát z druhej vlny výskumu European Social Survey z obdobia rokov 2004/2005 zahŕňajúcej 24 európskych krajín skúmali, aký je rozdiel medzi mužmi a ženami v počte hodín, ktoré týždenne venujú domácim prácam. Vo všetkých krajinách trávili ženy domácimi prácami viac hodín ako muži, najmenší rozdiel bol v severských krajinách (s výnimkou Islandu), v ktorých bol týždenný rozdiel medzi mužmi a ženami nižší ako 10 hodín (s najmenšou hodnotou 6,5 hod. vo Švédsku), najvyšší rozdiel – viac ako 20 hodín – bol v Írsku, Grécku,

Portugalsku a Španielsku (s najvyššou hodnotou 25,2 hodín v Írsku). Slovensko sa v tejto tabuľke s týždenným rozdielom zaťaženia žien o 12,5 hodín vyšším umiestnilo dokonca pod priemerom skúmaných krajín, ktorý bol 14,3 hodín (Voicu – Voicu – Strapcová 2009).²²

Pri porovnávaní časového zaťaženia žien a mužov neplatenou prácou v domácnostiach bez detí a v domácnostiach s deťmi sme zistili, že rozdiel medzi ženami a mužmi v domácnostiach s deťmi je väčší ako v domácnostiach bez detí. Prítomnosť detí zvyšuje, tak u žien ako aj u mužov, počet hodín, ktoré celkovo venujú neplatennej práci. Nárast pri starostlivosti o deti a iných členov rodiny je u mužov i žien proporcionálne približne rovnaký, rozdiel v neprospech žien však zaznamenávame pri domácich prácach – kým počet hodín, ktoré ženy musia tráviť domácimi prácami, v domácnostiach s deťmi stúpa, u mužov v tom istom type domácnosti klesá. Najmä pri rutinných, frekventovaných a časovo najviac náročných domácich prácach ako upratovanie, príprava jedál a starostlivosť o chorých platí, že ich ženy vykonávajú nielen oveľa častejšie ako muži, ale že v domácnostiach s deťmi sa podiel mužov na ich vykonávaní naďalej znižuje až minimalizuje.

Na začiatku tohto milénia, na základe náznakov z niektorých výskumov predovšetkým u mladších manželských párov s vysokoškolským vzdelaním sa viacerí výskumníci (vrátane autora tohto textu) domnievali, že postupne bude dochádzať k rovnomernejšiemu rozdeleniu povinností v rodine medzi mužmi a ženami a že sa egalitárnejšie rozdelenie povinností v domácnosti rozšíri postupne aj do stredných a neskôr aj vyšších vekových kategórií. Avšak ak porovnáваме výsledky oboch rodinných modulov ISSP v rokoch 2002 a 2012, ukazuje sa, že od roku 2002 nedošlo k oslabeniu, ale skôr k posilneniu rodových stereotypov pri vykonávaní domácich prác. Nerovnomerné rozdelenie domácich prác sa prejavuje najmä v domácnostiach s deťmi do 17 rokov a časové rozdiely medzi mužmi a ženami sú v tomto type domácností najvýraznejšie vo vekových kategóriách 25-34 rokov a 35-44 rokov. Aj v prípade starostlivosti o iného člena rodiny zaznamenávame najväčšie rozdiely medzi mužmi a ženami v domácnostiach s deťmi v mladších vekových kategóriách, najmä vo veku 25-34 rokov. V jednej z predchádzajúcich častí textu sme si položili otázku, či táto situácia nemôže byť do istej miery aj dôsledkom vedomej stratégie rodín, v tom zmysle, že muži zvyšujú svoje pracovné nasadenie po narodení dieťaťa, resp. v situácii,

²² Pre porovnanie uvádzame rozdiely medzi mužmi a ženami (v hodinách) pre susedné krajiny: Česká republika 12,2, Poľsko 16,0, Ukrajina 11,2, Maďarsko 15,9, Rakúsko 14,4. Rovnakú hodnotu ako Slovensko (12,5) mala aj Veľká Británia, o niečo nižšiu Francúzsko (11,8), vyšší rozdiel ako na Slovensku bol napríklad aj v Nemecku, Švajčiarsku a krajinách Beneluxu (Voicu – Voicu – Strapcová 2009).

keď má rodina menšie deti, aby zabezpečili rodinu v čase, keď sa výraznejšie zvyšujú výdavky v rodine. Zdá sa totiž na prvý pohľad paradoxom, že v období životného cyklu, v ktorom je žena zaťažená rodinnými povinnosťami najviac, sa jej dostáva relatívne najmenej pomoci od svojho partnera.

Za inšpiratívne považujeme vysvetlenie Iva Možného, ktorý – analyzujúc situáciu v Českej republike – dospel k záveru o opätovnej príťažlivosti tradičnejšieho rozdelenia rodinných rol v prípade nezanedbateľného počtu rodín. Tlak na výkon v zamestnaní, zostrujúca sa konkurencia na trhu práce vedú k opätovnému oceneniu istých prvkov konzervatívneho modelu. Možný vysvetľuje, že od polovice 20. storočia rodina prešla vývojom od tradičného modelu muža živiteľa a ženy v domácnosti, cez dvojfázový model s poklesom miery zamestnanosti žien v materskom veku, po model celoživotnej zamestnanosti oboch partnerov. V novom režime dochádza k oslabeniu tohto trendu a v materskom veku opäť pribúdajú ženy, ktoré zostávajú doma a podporujú muža, ktorý sa profesijne realizuje a robí kariéru (Možný 2006: 193-194). Túto Možného hypotézu v podmienkach Slovenskej republiky môže potvrdzovať aj pohľad na štatistiku miery zamestnanosti žien podľa veku (Tabuľka 8). Z nej je možné vyčítať, že kým vo všetkých vekových kategóriách u mužov od 25 po 64 rokov sa medzi rokmi 2001 a 2014 miera ich zamestnanosti zvýšila, u žien môžeme hovoriť o zvyšovaní len vo vekových kategóriách nad 45 rokov. Vo vekových kategóriách žien 25-29 rokov a 40-44 rokov ide o viac-menej stabilnú, výrazne sa nemeniacu mieru zamestnanosti. Pokles tohto ukazovateľa však u žien zaznamenávame v kategórii 35-39 rokov a výrazný pokles najmä v kategórii 30-34 rokov, t.j. vo vekových intervaloch, v ktorých – aj na základe demografických ukazovateľov zmieňovaných v prvých dvoch kapitolách tejto publikácie – môžeme predpokladať, že väčšina žien na Slovensku bude mať malé deti resp. deti v mladšom školskom veku, čo nasvedčuje tomu, že v súčasnosti tieto ženy naozaj vo zvýšenej miere ostávajú pri deťoch a v domácnosti prijímajú skôr tradičnejšiu rolu.

Taľbaľka 8: Miera zamestnanosti obyvateľov SR podľa vekovľch skupinľ a pohlavia v období 2001-2014

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Muľi (vek)														
25 - 29	76,4	79,8	78,7	79,1	80,2	83,8	84,9	85,4	80,9	76,2	76,0	78,3	75,6	77,4
30 - 34	80,0	80,4	84,0	83,1	83,4	88,0	87,4	88,6	87,1	83,9	84,5	85,3	85,3	83,0
35 - 39	80,0	79,0	81,8	82,6	83,6	85,3	88,5	90,3	88,0	86,6	87,6	86,3	86,1	88,0
40 - 44	80,6	79,9	81,5	82,9	84,4	84,5	84,6	87,3	84,4	82,0	84,5	84,3	85,6	88,3
45 - 49	79,5	80,1	80,5	78,0	79,6	83,4	84,9	85,1	83,9	82,3	82,6	83,4	82,2	83,6
50 - 54	77,2	77,0	76,0	74,2	77,4	79,0	79,6	81,9	80,8	77,6	79,9	80,0	78,2	78,4
55 - 59	62,0	62,2	65,5	65,8	68,6	68,7	70,7	74,1	72,8	72,1	71,2	71,4	71,7	73,0
60 - 64	8,3	11,0	11,3	15,5	20,1	22,7	25,8	30,6	29,3	28,8	27,6	31,5	31,2	30,2
Ženy (vek)														
25 - 29	57,4	58,5	60,5	58,8	55,4	59,8	58,7	61,4	58,8	59,7	58,0	57,2	58,0	58,3
30 - 34	67,0	64,7	65,4	65,4	64,4	64,2	65,4	67,3	64,9	61,4	59,9	58,4	57,5	56,7
35 - 39	77,1	75,2	75,8	73,7	72,8	72,6	75,6	76,9	74,0	72,6	70,8	71,3	70,8	72,7
40 - 44	79,2	80,3	80,5	77,0	77,8	80,3	80,8	83,6	80,3	79,9	80,3	78,9	80,5	80,6
45 - 49	76,7	77,4	78,3	75,4	76,6	76,1	76,8	81,9	81,3	78,8	81,1	80,5	79,5	81,1
50 - 54	66,7	67,1	68,5	67,1	70,5	71,1	71,9	74,9	71,7	71,9	76,2	75,0	75,1	75,3
55 - 59	15,1	15,1	18,2	19,5	23,6	28,8	31,9	37,3	41,5	45,2	49,4	54,5	57,3	59,6
60 - 64	3,9	3,2	3,4	4,4	6,1	6,5	7,1	6,8	6,1	7,8	9,4	9,4	11,7	13,1

Zdroj: ŠÚ SR

Uvedenľ poznamky a sľvislosti korešpondujľ tieľ so zisteniami štľdie autorov Bľhlmanna, Elcherotha a Tettamantiho (2010), ktorľ bola založenľ na dľtľch z uľ zmieľovanľho vľskumu European Social Survey realizovanľho v rokoch 2004-2005. Autori si na svoju analýzu vybrali 20 krajľn vrátane Slovenska a s nľm susediacich krajľn a zamýľľali sa v nej nad paradoxom medzi deklarovanľmi egalitľrnymi rodovľmi hodnotami u mladších Eurľpanov a nie vľdy s ich nľzormi korešpondujľcľm rodovľm rozdelenľm prľce (platenej i neplatenej). Zdľraznili, že vo vľetkľch dvadsiatich sledovanľch krajľnľch je na vysvetlenie rozdelenia platenej prľce klľľovľm faktorom biografickľ štľdium, v ktorom sa pľr (domľcnosť) nachľdza, ba dokonca je tento faktor vľznamnejší ako socio-profesijnľ status, rezidenčný kontext, rodinnľ status či prľľuľnosť k vekovej kohorte (Bľhlmann – Elcheroth – Tettamanti 2010: 62). Krajiny rozdelili do štyroch typov, podľa orientľcie krajiny v oblasti sociľlnej politiky, na liberľlne, konzervativne, sociľlnodemokratickľ a postkomunistickľ (do poslednej kategľrie zaradili Ćeskľ republiku, Slovensko, Maďarsko a Poľsko). Zistili, že aj u pľrov, ktorľ ako bezdetnľ vyznľvľjľ egalitľrne hodnoty aj praktiky, dochľdza po narodenľ prvľho dieťľaťa k napľtiu medzi ich deklarovanľmi egalitľrnymi hodnotami a tradične rodovo podmienenľmi praktikami, prejavujľcľmi sa najmľ značne nerovnomernľm rozdelenľm pracovnľch povinnosť (v zamestnanľ aj v domľcnosti). Prľve v postkomunistickľch krajľnľch sa najvľraznejšie prejavoval trend znaĉnľho posunu k tradiĉnľmu modelu muľa ťiviteľa a ženy starajľcej sa o rodinu (v deklarovanľch hodnotľch aj v reľlnom sprľvanľ), ĉo mľľe byť sĉasti dľsledkom

dlhšej rodičovskej dovolenky v postkomunistických krajinách. Pri deťoch vo veku nad 5 rokov už v reálnom správaní vo sfére platenej práce dochádza k návratu egalitárneho modelu a zapojenie žien z postkomunistických krajín do pracovného procesu sa v tejto fáze rodinného cyklu dostáva na rovnakú úroveň ako v prípade bezdetných párov. Autori naznačujú, že v troch zo spomínaných štyroch skupín krajín (t.j. v liberálnych, konzervatívnych aj sociálnodemokratických) dochádza taktiež k návratu k egalitárnejšiemu rozdeleniu povinností v domácnosti medzi partnermi po dosiahnutí školského veku detí, s výnimkou práve postkomunistických krajín (Bühlmann – Elcheröth – Tettamanti 2010: 57-59).

Ak porovnáваме hodnoty mužov i žien zo Slovenska vyjadrené prostredníctvom deklarovaných postojov k rodine, deťom, práci a vôbec k náplni rodových rol, zisťujeme, že sa v priebehu času postupne menia smerom k liberálnejšiemu a otvorenejšiemu formulovaným postojom. Môžeme to registrovať aj na istom hodnotovom posune počas desaťročia medzi rokmi 2002 a 2012 ako boli vyjadrené vo výskumoch ISSP.²³ Na úrovni praktického výkonu rodových rol, ako sa ukazuje aj v prípade rozdelenia domácich prác v rodine, však podobný vývoj, paralelný k zmenám v deklarovaných hodnotách, nezaznamenávame.

Zistili sme, že na rozdelenie domácich prác v rodine nemá výraznejší vplyv množstvo času, ktorý majú partneri k dispozícii, ani zdroje, ktorými partneri v domácnosti disponujú (skúmali sme príjem a vzdelanie). Pokúsili sme sa preto o analýzu vplyvu rodovej ideológie, čiže normatívnych rodových očakávaní mužov a žien na distribúciu prác v domácnosti. Ukázalo sa, že rodová ideológia mužov do istej miery má vplyv na veľkosť ich podielu na niektorých domácich prácach, t.j. hodnoty a postoje mužov sa ukazujú byť v tomto smere významnejším prediktorom ako rodová ideológia žien. Aj v súvislosti so zisteniami niektorých zahraničných výskumov (Greenstein 1996) sa domnievame, že dôležitú úlohu tu zohrávajú rodové ideológie manželských partnerov vo vzájomných interakciách.

Z týchto dôvodov považujeme za dôležité pri budúcich výskumoch rozdelenia práce v domácnosti skúmať názory, postoje aj praktickú náplň činností oboch manželov, respektíve partnerov. Za užitočné považujeme tiež skúmanie

²³ V tejto kapitole sa podrobnejšie nevenujeme analýze hodnotových zmien, ku ktorým došlo v chápaní partnerského života a rodinného usporiadania na Slovensku medzi rokmi 2002 a 2012. Stručne ale môžeme naznačiť dve tendencie: 1. Tradičné postoje sa nemenia pri vyjadrení všeobecného postoja na deklaratívnej rovine (hodnota manželstva a rodiny, poslanie muža a ženy); 2. Posun k liberálnejšiemu postojom je viditeľný pri výrokoch, ktorými ľudia hodnotia situácie, s ktorými majú priamu alebo sprostredkovanú skúsenosť (spolužitie v nemanželskom zväzku, väčšia tolerancia k nemanželskému spolužitiu aj u ľudí, ktorí chcú mať deti, zamestnanosť žien vs. rodina a pod.).

a analyzovanie rodových nerovností – hlavne u párov s deťmi – v kontexte dynamiky životného cyklu, ktorá nepochybne súvisí aj so situáciou na trhu práce, fenoménom rodovej diskriminácie i typom sociálnej politiky – čo sú faktory, ktorým sme v tejto kapitole nevenovali veľkú pozornosť, ktoré však nepochybne prispievajú k pochopeniu pretrvávajúcich tendencií pri rodovej delbe práce v rodine.

Neplatená práca v domácnostiach na Slovensku

Alena Kaščáková

Úvod

Transformačné procesy začínajúce v 90. rokoch minulého storočia sa na Slovensku prejavili na viacerých úrovniach a zasiahli do všetkých oblastí života spoločnosti. Zmenil sa politický systém, ekonomické vzťahy, legislatívne normy, sociálne podmienky, čo nutne výrazne zasiahlo do života spoločnosti, domácností, rodín i jednotlivcov. Všetky zmeny sa postupne prejavili v sociálno-ekonomickej i demografickej situácii spoločnosti s rôznou rýchlosťou nástupu i intenzitou vplyvu. Domácnosť ako základná ekonomická jednotka spoločnosti postupne menila svoju veľkosť i štruktúru, pod vplyvom zmeny makroekonomických podmienok sa zmenila jej príjmoovo-výdavková situácia. Postupný rast príjmov domácností bol sprevádzaný rastom celkových aj spotrebných výdavkov (Kaščáková – Nedelová 2014). V posledných rokoch sa v slovenských domácnostiach prejavuje aj výraznejší rast úspor, čo môže byť spôsobené vnímaním dôsledkov hospodárskej krízy z roku 2009, ale aj silnejším vedomím o starnutí obyvateľstva, nedostatočnými úsporami z predchádzajúcich období a nízkou úrovňou starobných dôchodkov.

Ekonomické zmeny sa postupne odrážali aj v sociálnej situácii slovenských domácností a premietli sa aj do vzťahov vo vnútri domácností. Zmenil sa pohľad na spolužitie muža a ženy, zmenili sa rodinné roly. Tradičný model rodiny – otec pracujúci živiteľ, matka starajúca sa o deti a domácnosť – je nahradený viacerými typmi rodín, kde sú rodinné roly rôzne a menej striktné vymedzené (Vaňo – Jurčová – Meszáros 2003). Rozdiel zamestnanosti mužov a žien vo veku 20-64 rokov je 14,6 percentuálnych bodov (73,2% muži, 58,6% ženy) (Eurostat 2014), v spoločnosti stále pretrvávajú rodové rozdiely premietajúce sa do úrovne odmeňovania v platenej práci a následne aj do príjmovej úrovne domácností. Rozdielna je aj participácia mužov na domácich prácach, mení sa celkový rozsah neplatennej práce vykonávanej v slovenských domácnostiach, pričom ide o nezanedbateľný objem činností vykonávaných mimo trhu práce v ich časovom a hodnotovom vyjadrení.

Zdroje údajov pre odhad veľkosti neplatennej práce

Pre identifikovanie štruktúry a objemu neplatennej práce jednotlivcov v domácnostiach existuje niekoľko zdrojov údajov. Z úrovne štátnej štatistiky sa vykonáva v niektorých krajinách zisťovanie Time Use Survey (TUS), ktoré mapuje rozdelenie času na vykonávanie činností jednotlivcami počas dňa. Doba vykonávania všetkých aktivít sa zaznamenáva do denníka, pričom činnosti je možné jednoznačne priradiť do skupín, konkrétne ide o neplatenú prácu, platenú prácu alebo štúdium, osobnú starostlivosť, voľný čas a iné činnosti. Toto zisťovanie sa vykonáva v 29 európskych i mimoeurópskych krajinách, na Slovensku sa však nevykonáva. V roku 2006 sa uskutočnil pilotný prieskum TUS, ale samotné zisťovanie sa neuskutočnilo a dodnes sa nerealizuje. Na kvantifikáciu veľkosti neplatennej práce sa v niektorých krajinách využívajú i dáta získané z populačného cenzu, prípadne zo sociologických výskumov. Na odhad veľkosti času stráveného na vykonávanie vybraných činností neplatennej práce v domácnostiach sa v európskom kontexte môžu využiť vybrané otázky z dotazníkového výskumu International Social Survey Programme (ISSP) a z výskumu European Quality of Life Survey.

ISSP patrí medzi najprestížnejšie medzinárodné sociologické reprezentatívne výskumné programy, uskutočňuje sa pravidelne v desiatkach európskych i mimoeurópskych krajín už dlhé roky. Slovenská republika je členom ISSP od roku 1995, pričom do roku 1993 garantoval členstvo bývalého Československa v ISSP Sociologický ústav AV ČR v Prahe. Súčasným zástupcom Slovenska v programe ISSP je Sociologický ústav SAV v Bratislave, od roku 2003 sa na programe spolupodieľa aj Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave a od roku 2012 aj Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici. Vzhľadom na to, že národné dátové súbory spolu s technickými detailmi terénneho zberu a popisom „národných“ špecifik sa zasielajú do centrálneho dátového archívu, zistenia umožňujú porovnať názory obyvateľov Slovenska s ostatnými krajinami Európy a sveta.

Podkladom pre poznanie objemu domácich prác, súvisiacich a korelujúcich charakteristik v rámci výskumu ISSP Slovensko 2012 je modul Rodina, práca a rodové roly, ktorého dotazníkový výskum sa uskutočnil na Slovensku koncom roka 2012. Modul je primárne venovaný poznaniu stavu a zmien v rodinných štruktúrach a interakciách. Časové zaťaženie členov domácnosti domácimi prácami a starostlivosťou o členov rodiny nie je nosnou časťou dotazníka a je vnímané v kontexte otázok týkajúcich sa rozdelenia rodinných rol v oblasti práce a rodinných financií.

European Quality of Life Survey je jedinečný celoeurópsky výskum, ktorý sa uskutočňuje každé štyri roky. Je zameraný na rôzne oblasti života obyvateľov Európy,

ako sú zamestnanosť, príjem, vzdelanie, podmienky bývania, rodina, zdravie i rovnováha medzi pracovným a súkromným životom. Sleduje sa v ňom aj subjektívne vnímanie rozličných aspektov života, ako sú miera pocitu šťastia ľudí, spokojnosť so životom a vnímanie celkovej kvality života v spoločnosti. Pre účely sledovania objemu a štruktúry domácich prác je z tohto výskumu možné vziať do úvahy otázky o tom, ako sa členovia rodiny podieľajú na domácich prácach, na starostlivosti o deti alebo vnúčatá, na starostlivosti o starších alebo invalidných príbuzných, resp. otázky týkajúce sa postojov respondentov k podieľaniu sa na domácich prácach.

Veľmi dôležitým zdrojom informácií o rodovom rozdelení práce v domácnostiach na Slovensku sú dva výskumy zamerané na rodovú problematiku. Prvý z nich realizovala Aliancia žien Slovenska prostredníctvom agentúry Focus v polovici 90. rokov minulého storočia, druhý uskutočnil Inštitút pre verejné otázky v auguste 2006. Výsledky oboch výskumov sú zachytené v publikáciách autorských kolektívov pod vedením Zory Bútorovej (Bútorová a kol. 1996; 2008).

Za účelom vytvorenia prvého relevantného komplexného zdroja údajov pre určenie veľkosti a štruktúry neplatennej práce na Slovensku sa v roku 2012 prvýkrát uskutočnil primárny prieskum v slovenských domácnostiach. Bol riadený riešiteľským tímom projektu VEGA 1/1141/11 „Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku“, ktorého výsledky boli publikované na viacerých fórach (Huňady – Orviská 2013; Kaščáková – Tuschlová – Uramová 2013; Kaščáková – Nedelová – Považanová 2013; Kika – Martinkovičová 2015). Cieľom výskumu bolo poznať objem a štruktúru neplatennej práce vykonávanej v domácnostiach na Slovensku, prepočítať jej hodnotu, vyčíslieť podiel neplatennej práce z objemu HDP vytvoreného na Slovensku v roku 2011 a venovať sa poznaniu ekonomických i mimoekonomických faktorov, ktoré objem a štruktúru neplatennej práce na Slovensku ovplyvňujú. Na výsledky nadviazal projekt VEGA 1/0935/13 „Neplatená práca ako potenciálny zdroj sociálno-ekonomického rozvoja spoločnosti a determinant individuálneho blahobytu“. V rámci tohto projektu tím riešiteľov realizoval ďalšie prieskumy orientované na viacdimezný pohľad na objem a štruktúru neplatennej práce na Slovensku a jej medzinárodnú komparáciu.

Neplatená práca – vymedzenie

Človek počas dňa vykonáva veľké množstvo aktivít, ktoré je možné rozdeliť do niekoľkých skupín. Antonopoulos (2009) a Antonopoulos – Hirway (2010) vo svojich prácach uvádzajú, že z analytického hľadiska ľudia rozdeľujú svoj čas na aktivity, ktoré môžu byť klasifikované ako ne-práca, platená práca a neplatená práca. Ne-práca

zahŕňa aktivity, týkajúce sa odpočinku, osobnej starostlivosti jednotlivca, štúdia a voľnočasových aktivít. Platená práca predstavuje čas, ktorý jednotlivec strávil v aktivitách, za ktoré bol finančne odmeňovaný, čo má zmluvne podložené. Ak platenú prácu definujeme ako aktivitu, za ktorú jednotlivec na základe zmluvy dostáva finančnú odmenu, v takom prípade pod neplatenou prácou budeme vo všeobecnosti myslieť tie aktivity, ktoré je možné považovať za prácu a ktoré nie sú odmeňované mzdou (Považanová – Paľa 2011).

Neplatená práca v najširšom zmysle zahŕňa široký okruh činností, ktoré sa vykonávajú členmi domácnosti pre svoju potrebu alebo pre potrebu osôb mimo domácnosti, a za ktoré členovia domácnosti nedostávajú finančnú odmenu (Miranda 2011). Výnimku môžu tvoriť činnosti súvisiace s chovom hospodárskych zvierat, pestovaním úžitkových rastlín a s výstavbou a opravou domu, ktorých výsledky sa za istých okolností môžu stať predmetom predaja na trhu. Zoznam všetkých činností, ktoré sú zahrnuté pod pojmom neplatená práca v domácnosti, vychádza z klasifikácie činností v rámci prieskumu TUS a je uvedený v Tabuľke 1.

Tabuľka 1: Druh a stručný popis činností týkajúcich sa domácnosti a starostlivosti o rodinu kvalifikovaných ako neplatená práca

	Druh činnosti	Stručný popis činnosti
1	Príprava jedál	Príprava jedál a občerstvenia, umývanie riadu, prestieranie a ďalšia činnosť súvisiaca s prípravou jedál
2	Domáce práce – upratovanie	Údržba domácnosti, upratovanie, čistenie, kúrenie, nosenie vody, úpravy a údržba pozemku okolo domu, ďalšia údržba domácnosti
3	Výroba a údržba textílií	Pranie, žehlenie, starostlivosť o odev, topánky, výroba textilu, ručné práce a ďalšia výroba a starostlivosť o textílie a obuv
4	Záhradkárstvo a starostlivosť o zvieratá	Pestovanie úžitkových a okrasných rastlín, chov hospodárskych zvierat a starostlivosť o domácich miláčikov a pod.
5	Výstavba a rekonštrukcie	Výstavba a oprava domu, oprava zariadenia, nábytku, oprava a údržba automobilu, výroba náradia do domácnosti, ďalšia výstavba a služby
6	Nakupovanie a služby	Nákupy tovarov a kapitálu, komerčné, administratívne, zdravotnícke, veterinárne, ďalšie osobné služby a ďalšie nákupy
7	Starostlivosť o deti	Fyzická starostlivosť, dozor (dohľad), čítanie, hranie, rozprávanie sa s deťmi, učenie a sprevádzanie dieťaťa, navštevovanie školy, jasí, ďalšie činnosti starostlivosti o dieťa
8	Starostlivosť o dospelých	Fyzická starostlivosť a pomoc závislému (invalidnému) dospelému členovi domácnosti, iná pomoc takémuto človeku
9	Dobrovoľníctvo	Dobrovoľníctvo je slobodne zvolená činnosť v prospech iných, vykonávaná bez nároku na odmenu

Zo zoznamu aktivít je zjavné, že ide predovšetkým o tie aktivity, ktoré mnoho ľudí vykonáva dennodenne a strávi ich vykonávaním nemalé množstvo času. Aj keď výsledky niektorých činností môžu byť finančne ohodnotené na trhu, sú súčasťou aktivít, vykonávaných bezodplatne v domácnostiach a budeme ich považovať za súčasť celkového objemu domácich prác vykonávaných v slovenských domácnostiach.

Výskumy objemu neplatennej práce v roku 2012 na Slovensku

Výskum VEGA „Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku“ sa realizoval v mesiaci marec 2012, pričom bolo oslovených 1 564 domácností a 4 435 jednotlivcov vo všetkých krajoch Slovenska. Výberový súbor bol reprezentatívny podľa pohlavia respondentov, vekových kategórií, počtu členov domácností a podľa krajov.

Oslovení jednotlivci a domácnosti odpovedali na otázky v dotazníku, ktorý pozostával z viacerých častí. Meritórna časť dotazníka obsahovala otázky o priemernom týždennom objeme neplatennej práce v rámci konkrétne definovanej štruktúry, o platených zamestnaniach jednotlivých členov domácnosti, o pomoci pri neplatennej práci v domácnosti, o motivácii pre jej vykonávanie a o rozsahu neplatennej práce v budúcnosti. Ďalšia časť bola venovaná domácnosti ako celku a otázky sa týkali starostlivosti o deti v predškolskom veku, typu domácnosti, typu obce i príslušnosti domácnosti k regiónu.

Na identifikáciu objemu vykonávanej neplatennej práce v domácnostiach bola použitá otázka zameraná na zistenie objemu času, ktorý respondenti venujú jednotlivým činnostiam týkajúcim sa neplatennej práce v domácnosti. Otázka znela: „Uvedte prosím, koľko hodín do týždňa v priemere venujete nasledovným činnostiam, za ktoré nedostávate žiadne peniaze (žiadnu finančnú odmenu), Vy a ostatní členovia Vašej domácnosti“. Na vyplnenie údajov boli k dispozícii činnosti uvedené v tabuľke 1 s rozčlenením skupiny 4 – Záhradkárstvo a starostlivosť o zvieratá na nasledovné skupiny: Záhradkárstvo – pestovanie úžitkových rastlín, Záhradkárstvo – pestovanie okrasných rastlín, Starostlivosť o zvieratá – chov hospodárskych zvierat, Starostlivosť o zvieratá – domácich miláčikov a skupiny 5 – Výstavba a rekonštrukcie na: Oprava a údržba (drobné opravy, údržba automobilu, a pod) a Výstavba rekonštrukcia (veľké opravy, výstavba a rekonštrukcie domu a bytu). Respondentom bola poskytnutá možnosť výberu tých činností, ktoré zabezpečujú v domácnosti len sezónne, prípadne sporadicky, s identifikáciou frekvencie jej vykonávania. Z databázy údajov boli vylúčení respondenti vo veku do 18 rokov pre lepšiu porovnatelnosť dát s výskumom ISSP.

Výskum ISSP Slovensko 2012 oslovil náhodným výberom 1 128 respondentov, z toho 542 mužov a 586 žien.¹ Kedže ciele oboch projektov sa líšili, formulácie otázok v oboch dotazníkoch neboli identické. Bolo preto potrebné hľadať zhodné oblasti týkajúce sa domácich prác s možnosťou ich vyhodnotenia a ďalšej analýzy.

Vo výskume ISSP Slovensko 2012 sa domácich prác týkalo niekoľko otázok dotazníka. Na tieto otázky odpovedali len respondenti, ktorí žili v domácnosti spoločne so svojím manželom/partnerom, resp. manželkou/partnerkou.

Presné znenie otázok bolo nasledovné:

- Priemerne koľko hodín týždenne strávite domácimi prácami, ak do toho nepočítate starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase?
- Priemerne koľko hodín týždenne strávite starostlivosťou o členov Vašej rodiny (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny)?
- Priemerne koľko hodín týždenne strávi Váš manžel/ka či partner/ka domácimi prácami, ak do toho nepočítate starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase?
- Priemerne koľko hodín týždenne strávi Váš manžel/ka či partner/ka starostlivosťou o členov Vašej rodiny (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny)?

Kedže išlo vo všetkých predchádzajúcich prípadoch o otvorené otázky, odpoveďou bola konkrétna číselná hodnota.

Ďalšia otázka sa týkala konkretizácie osoby, ktorá v domácnosti vykonáva domáce práce: Kto vykonáva vo vašej domácnosti nasledujúce činnosti (pranie, malé opravy v domácnosti, starostlivosť o chorých členov rodiny, nákup potravín, upratovanie, príprava jedál a vybavovanie a styk s úradmi)?

Respondenti pri jednotlivých činnostiach v tejto otázke volili možnosti: vždy ja; obyčajne ja; približne rovnako alebo spoločne; obyčajne manžel/ka, partner/ka; vždy manžel/ka, partner/ka; niekto iný (tretia osoba); neviem posúdiť.

Do okruhu otázok smerujúcich k zisteniu vnímania rozdelenia prác týkajúcich sa starostlivosti o domácnosť a jej členov patrila tiež otázka, ktorá sa týkala rozdelenia rol medzi manželov/partnerov v oblasti domácich prác. Ktorá z nasledujúcich možností najlepšie vystihuje rozdelenie domácich prác medzi vami a vaším manželom/manželkou, partnerom/partnerkou? Táto otázka poskytovala nasledujúce možnosti odpovede:

- Podieľam sa na domácich prácach oveľa viac, ako mi prislúcha.

¹ Bližšie informácie o výskume ISSP Slovensko 2012 sú uvedené v predchádzajúcej kapitole Ivana Chorváta.

- Podieľam sa na domácich prácach o niečo viac, ako mi príslúcha.
- Podieľam sa na domácich prácach zhruba takou mierou, ako mi príslúcha.
- Podieľam sa na domácich prácach o niečo menej, ako mi príslúcha.
- Podieľam sa na domácich prácach oveľa menej, ako mi príslúcha.

V ďalšej časti budú podrobnejšie analyzované výsledky výskumov ISSP a VEGA, ktoré sa oba uskutočnili v roku 2012 a ktoré vzhľadom na znenie otázok spolu umožnili poskytnúť komplexnejší pohľad na problematiku objemu a štruktúry neplatenj práce v domácnostiach na Slovensku. Získané dáta boli spracované programom IBM SPSS verzia 19, pre testy hypotéz bola zvolená hladina významnosti 0,05.

Výsledky prieskumov

Domáce práce z pohľadu rodových rozdielov

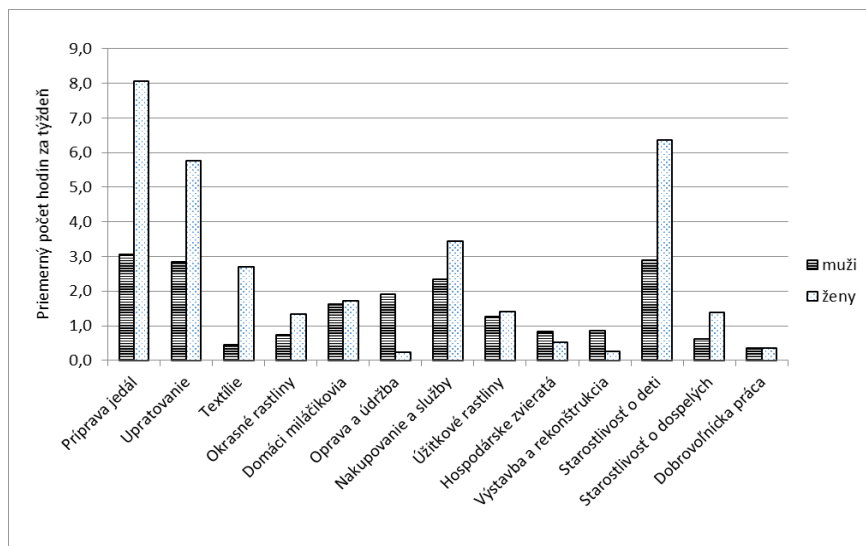
Takzvané tradičné rozdelenie prác medzi mužom a ženou, považované v ľudskej spoločnosti niekoľko tisíc rokov za samozrejmé, sa začalo spochybňovať v poslednom polstoročí v súvislosti s masovým vstupom žien do sféry platenej práce. V súčasnosti už samozrejme nie sú pracovné aktivity mužov a žien tak striktné oddelené, aj keď v bežnom stereotypizovanom vnímaní je naďalej súkromná sféra vrátane domácich prác prisudzovaná predovšetkým žene a verejná mužovi (Chorvát 2006). Rodové rozdiely, ich veľkosť v rôznych oblastiach sociálneho a ekonomického života sú predmetom analýz ekonómov, sociológov, psychológov či demografov. Prejavujú sa v demografickej a zdravotnej oblasti, na trhu práce, v oblasti vzdelávania, vo verejnom živote, pri účasti na rozhodovaní a výkonnej moci. Základňou pre závery a tvrdenia sú rodové štatistiky, ktoré poukazujú na rozdielne socio-ekonomické postavenie mužov a žien, zohľadňujúce ich rozdielne roly, životné úlohy a preferencie. Aj vo sfére domácich prác sa napriek vplyvu pomaly sa meniacich tradícií a zvyklostí dajú očakávať výrazné rodové rozdiely. Táto oblasť je v slovenskej odbornej literatúre pomerne málo popísaná z pohľadu kvantifikácie časového objemu a štruktúry domácich prác.

Spracovanie výsledkov výskumu „Trh práce v kontexte špecifík neplatenj práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku“ ukázalo výrazné rozdiely v objeme neplatenj práce vykonávanej mužmi a ženami v podmienkach slovenských domácností. Oslovené ženy strávili v priemere týždenne 36,37 hodín vykonávaním neplatenj práce v domácnosti a muži 21,92 hodín. Pri vykonávaní väčšiny činností strávili ženy výrazne viac času – prípravou jedál,

upratovaním, údržbou textílií, starostlivosťou o okrasné rastliny, starostlivosťou o deti aj starostlivosťou o dospelých. Viac času strávili muži pri opravách a údržbách a tiež pri výstavbách a rekonštrukciách. Štatisticky nevýznamné boli rozdiely v čase strávenom starostlivosťou o domácich miláčikov, pestovaním úžitkových rastlín a dobrovoľníckou prácou. Na testovanie významnosti rozdielov boli použité t-test, Wilcoxonov test a hladina významnosti 0,05. Rozdiely v čase strávenom vykonávaním jednotlivých činností u mužov a žien sú obsahom grafu 1.

V rámci neplatennej práce v domácnostiach na Slovensku najviac času strávia ženy prípravou jedál (8,07 hodín), starostlivosťou o deti (6,37 hodín) a upratovaním (5,77 hodín), muži prípravou jedál (3,06 hodín), starostlivosťou o deti (2,90 hodín) a upratovaním (2,84 hodín).

Graf 1: Čas venovaný jednotlivým činnostiam neplatennej práce v domácnosti v štruktúre podľa pohlavia v SR (priemer za týždeň v hodinách)

Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

Z údajov Tabuľky 2 je zjavné, že otázky výskumu ISSP, týkajúce sa neplatennej práce vykonávanej v domácnosti sa líšia od prieskumu uskutočneného v rámci riešenia VEGA projektu. V ISSP Slovensko 2012 sú zlúčené všetky činnosti neplatennej práce, pričom je z nich vylúčená starostlivosť o deti a chorých a nevládných členov rodiny, ktorá tvorí samostatnú kategóriu. Spočítaním týchto dvoch kategórií dostávame celkový objem neplatennej práce, ktorú vykonávajú muži a ženy zvlášť. Prvé

dva stĺpce Tabuľky 2 obsahujú údaje deklarované samotným respondentom či respondentkou a sú vyhodnotené zvlášť pre mužov a zvlášť pre ženy. Ďalšie dva stĺpce tabuľky obsahujú odpovede na rovnaké otázky, ale týkajúce sa práce partnera/partnerky.

Z výsledkov výskumu ISSP je zrejmé, že muži deklarovali priemerne týždenne 19,98 hodín a ženy 35,74 hodín neplatennej práce vykonávanej v domácnosti. Môžeme preto konštatovať, že medzi výsledkami oboch výskumov nie sú výrazné rozdiely.

Popisované znaky v tabuľkách obsahujú počet platných odpovedí (N), priemery sú doplnené informáciou o smerodajnej odchýlke, ktorej vysoká hodnota informuje o pomerne vysokej heterogénnosti analyzovaných hodnôt ako odpovedí na otázky.

Tabuľka 2: Priemerný týždenný objem neplatennej práce v štruktúre podľa pohlavia (v hodinách)

Pohlavie		Priemerne koľko hodín týždenne strávite domácimi prácami , ak do toho nepočítate starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase?	Priemerne koľko hodín týždenne strávite starostlivosťou o členov Vašej rodiny (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny)?	Priemerne koľko hodín týždenne stráví Váš manžel/ka či partner/ka domácimi prácami , ak do toho nepočítate starostlivosť o deti a aktivity vo voľnom čase?	Priemerne koľko hodín týždenne stráví Váš manžel/ka či partner/ka starostlivosťou o členov Vašej rodiny (t.j. o deti, staršie osoby, chorých a nevládných členov rodiny)?
Muž	N	542	542	338	338
	priemer	13,05	6,94	23,04	16,49
	smerodajná odchýlka	12,91	12,74	14,46	19,56
Žena	N	586	586	331	331
	priemer	20,88	14,86	10,70	6,29
	smerodajná odchýlka	16,58	26,64	11,78	8,84

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Vzhľadom na to, že boli samostatne naformulované otázky o odhade respondenta na objem neplatennej práce, ktorú vykonával manžel/ka, resp. partner/ka v domácnosti, bolo možné porovnať odpovede na tieto otázky u mužov a žien. Na tieto otázky odpovedali len muži a ženy, ktorí žili v spoločnej domácnosti

s manželom/manželkou, resp. s partnerom/partnerkou. Z výsledkov je zrejmé, že v porovnaní s údajmi, ktoré za seba vyplnili respondenti/-ky, muži nadhodnotili objem práce vykonávanej v domácnosti svojimi manželkami (partnerkami) o necelé 4 hodiny. Ženy priznali 35,74 hodín, muži ich prácu ohodnotili na 39,53 hodín. Ženy podhodnotili prácu mužov o 3 hodiny, keď objem času, venovaného neplatenej práci u svojich manželov (partnerov) ohodnotili na 17 hodín.

Tak ako výskum VEGA, aj výskum ISSP dáva možnosť prisúdiť rolu mužovi alebo žene v domácnosti pri vykonávaní niektorých druhov neplatenej práce, pričom umožňuje poznať informáciu o miere ich účasti na domácich prácach (vždy ja; obyčajne ja; približne rovnako alebo spoločne; obyčajne manžel(ka), partner(ka), vždy manžel(ka), partner(ka); niekto iný (tretia osoba); neviem posúdiť). Podľa získaných výsledkov je možné povedať, že malé opravy v domácnosti sú dominantou mužskej časti populácie, keďže až 92,2% mužov deklarovalo, že tento druh práce vykonávajú vždy alebo obyčajne oni, ženy im prisúdili podiel 82,5%. Pranie a upratovanie v domácnostiach je podľa výskumu v slovenských domácnostiach úlohou žien, pričom vždy alebo obyčajne sa praniu venuje 94,6% a upratovaniu 83,3% žien. Starostlivosť o chorých členov rodiny a nákup potravín vykonávajú partneri buď spolu, alebo skôr ženy. Názor na rozdelenie prác v domácnosti vyjadrili muži aj ženy veľmi podobne, čo dokumentujú údaje v Tabuľke 3.

Tabuľka 3: Štruktúra vykonávania činností neplatenej práce v domácnosti podľa pohlavia (% respondentov)

Pohlavie		Pranie	Malé opravy v domácnosti	Starostlivosť o chorých členov rodiny	Nákup potravín	Upratovanie
muž	Vždy ja	1,0	53,8	1,6	1,8	0,7
	Obyčajne ja	1,3	38,4	3,1	2,9	1,2
	Približne rovnako alebo spoločne	6,5	3,2	35,1	45,6	21,6
	Obyčajne manžel(ka), partner(ka)	41,8	1,3	39,3	36,8	51,4
	Vždy manžel(ka), partner(ka)	47,5	0,9	12,3	11,8	23,8
	Niekoľto iný (tretia osoba)	2,0	2,4	1,4	0,8	1,3
	Neviem posúdiť	0,0	0,0	7,2	0,3	0,0
žena	Vždy ja	66,7	2,8	23,4	20,8	31,7
	Obyčajne ja	27,9	4,4	39,5	34,3	51,6
	Približne rovnako alebo spoločne	3,1	6,1	21,5	35,3	12,3
	Obyčajne manžel(ka), partner(ka)	0,4	51,0	1,6	6,0	1,1
	Vždy manžel(ka), partner(ka)	0,7	31,5	1,8	1,3	0,3
	Niekoľto iný (tretia osoba)	1,2	4,3	2,2	2,3	3,0
	Neviem posúdiť	0,0	0,0	9,9	0,0	0,0

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Prevažia účasti žien pri vykonávaní domácich prác sa premieta do názorov týkajúcich sa spokojnosti s jej rozdelením v domácnosti.

Tabuľka 4: Podiel na vykonávaní prác v domácnosti

		Ktorá z nasledujúcich možností najlepšie vystihuje rozdelenie domácich prác medzi vami a vašim manželom/ manželkou, partnerom/ partnerkou? (v % podľa pohlavia)				
		Podieľam sa na domácich prácach				
		oveľa viac, ako mi príslúcha	o niečo viac, ako mi príslúcha	zhruba takou mierou, ako mi príslúcha	o niečo menej, ako mi príslúcha	oveľa menej, ako mi príslúcha
Pohlavie	muž	3,5	5,3	56,0	25,1	10,0
	žena	19,6	27,8	51,1	0,9	0,6
Celkom		11,5	16,4	53,6	13,1	5,4

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Z údajov v Tabuľke 4 je zrejmé, že rozdelenie domácich prác nezodpovedá ideálnym predstavám mužov a žien. Ženy zdôrazňujú požiadavku, aby sa na domácich prácach podieľali obaja partneri. Až 35% mužov uznáva, že ich podiel na domácich prácach je nižší ako by mal byť a 47% žien cíti prevahu svojej účasti na nich. Nevyvážená deľba práce v domácnosti nie je v súlade s predstavami žien, ktoré požadujú vyrovnanjšiu účasť oboch partnerov na domácich prácach.

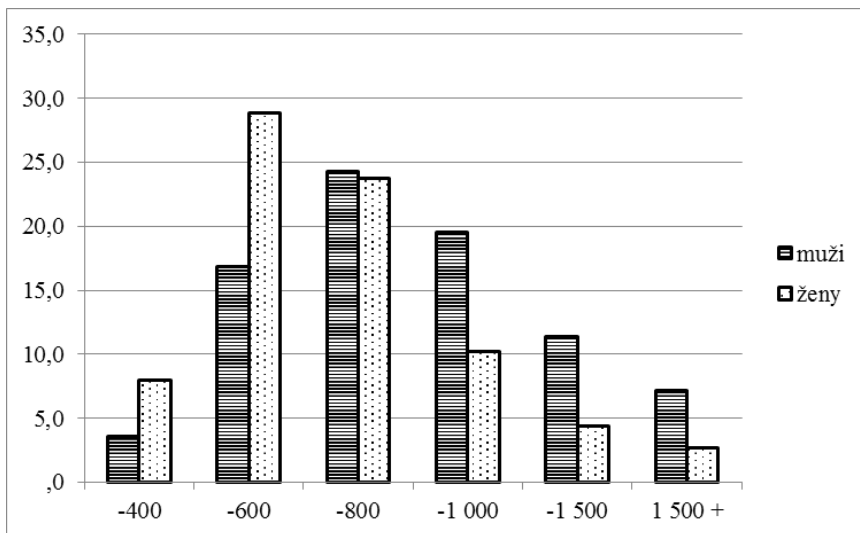
Ekonomické aspekty neplatenej práce

Podľa Ondrejковиča a Majerčíkovej pribúda ekonomické zaťaženie rodín, súvisiace so starostlivosťou o deti, ktorú sa rodiny snažia kompenzovať zabezpečením príjmu od oboch manželov/partnerov. Rovnosť vzdelávacích príležitostí mala za následok nielen väčšiu zamestnanosť žien všeobecne, ale aj matiek. Zotrvávanie v pracovnom pomere je považované za zabezpečenie vlastnej ekonomickej nezávislosti, ale i snahu o zachovanie zamestnania v rýchle sa meniacom svete práce. Takéto správanie žien a matiek možno nazvať racionálnou stratégiou (Ondrejковиč – Majerčíková 2006). Podľa teórie ľudského kapitálu ženy investujú do ľudského kapitálu – vzdelania a skúseností – v oblastiach, ktoré ich uspokojujú, ale nevyznačujú sa vysokou návratnosťou investície, kým muži uvažujú opačne. Autor teórie ľudského kapitálu (Human Capital Theory) Gary Becker argumentuje, že primárnym záujmom žien je venovať sa rodine a domácnosti, preto si vyberajú nenáročné povolania, ktoré vyžadujú menšie investície do vzdelania a majú menšie nároky na schopnosti (Becker 1997). Podľa tejto neoliberalnej teórie je nižší zárobok žien výsledkom ich voľby

podmienenej rôznymi prioritami žien pri výbere ich povolania a zamestnania (Pietruchová 2008).

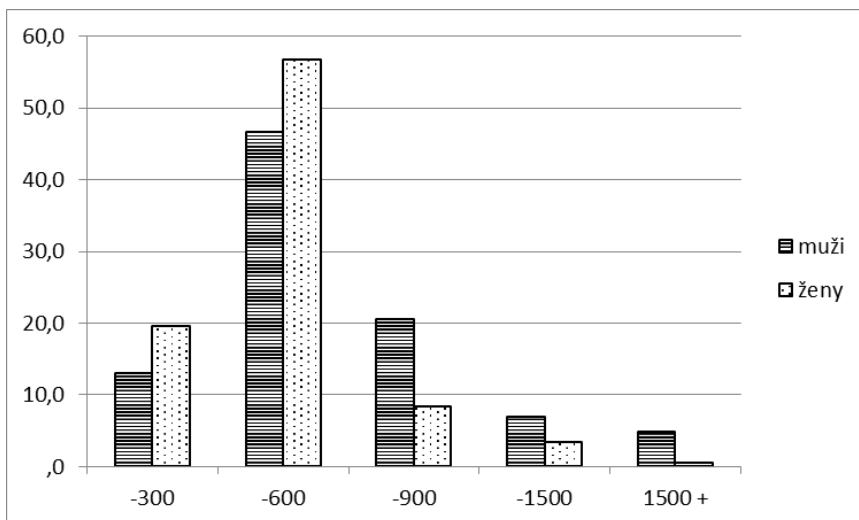
Z výsledkov analýzy objemu a štruktúry neplatennej práce v domácnostiach vyplýva, že ženy sú oveľa viac zaťažené vykonávaním domácich prác. Sú teda relatívne „odbremenené“ či časovo zvýhodnené v platenej práci? Sledovaním účasti na platenej práci však neboli zistené výrazné rozdiely v objeme času, ktorý ňou muži a ženy strávia. Podľa výsledkov výskumu ISSP bol priemerný týždenný objem času v platenej práci u mužov 43,08 hodín a u žien 41,64 hodín, podľa prieskumu projektu VEGA muži strávili priemerne týždenne v platenej práci 44,12 hodín a ženy 39,65 hodín. Sledovanie rodových rozdielov vo výške čistého mesačného príjmu je o niečo problematickejšie z dôvodu vysokej miery chýbajúcich odpovedí na túto otázku (čo je bežným javom v každom výskume). Výskum ISSP dával možnosť vyjadriť priamo výšku čistého mesačného príjmu alebo zaradiť sa do ponúkaných príjmových intervalov. Tieto však boli odlišne štruktúrované ako v prípade výskumu uskutočneného v rámci projektu VEGA. Zlúčením príjmových intervalov sa podarilo dosiahnuť len približne porovnateľnú štruktúru príjmových intervalov pre porovnanie výsledkov.

Graf 2: Rozdelenie čistého mesačného príjmu (v €) v štruktúre podľa pohlavia (v %)

Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

Graf 3: Rozdelenie čistého príjmu zo zamestnania (v €) podľa pohlavia (v %)

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Obe grafické vyjadrenia získaných výsledkov o výške príjmu (Graf 2, Graf 3) poukazujú na výrazné rozdiely príjmových možností u mužov a žien. V prípade nižších príjmových intervalov je vyššie zastúpenie žien, vo vyšších výrazne dominujú muži.

Dá sa očakávať, že ženy sú v zamestnaní nižšie ohodnotené a strávia v ňom kratší čas, pričom u mužov je situácia opačná. Vyššie mzdové ohodnotenie mužov môže okrem pretrvávajúcich diskriminačných prístupov k odmeňovaniu žien súvisieť aj s obsadzovaním vyšších a výhodnejšie platených pracovných pozícií, ale aj s vyšším podielom odpracovaných hodín a s častejším uplatňovaním neštandardných pracovných režimov (Bútorová a kol. 2008). V nadväznosti na vyššie uvedené predpoklady je vhodné sledovať dĺžku času stráveného v hlavnom aj vo vedľajšom zamestnaní u mužov aj u žien. Z údajov výskumu VEGA bola vypočítaná priemerná dĺžka času, stráveného v hlavnom zamestnaní – u 1 235 slovenských mužov 43,50 hodín a u 1 090 žien to bolo 38,99 hodín týždenne. Na jedného muža – respondenta pripadalo v priemere 1,64 hodín strávených vo vedľajšom zamestnaní, u žien to bolo 1,98 hodín, celkovo v zamestnaní muži strávia v priemere týždenne 44,12 a ženy 39,65 hodín. Spolu s neplatenou prácou v domácnosti za týždeň muži odpracujú v priemere 67,03 a ženy 75,89 hodín.

Potvrdili sa očakávané rozdiely v rozsahu práce mužov aj žien. Celkové pracovné zaťaženie žien je zjavne vyššie – v sledovaných domácnostiach v priemere týždenne

strávili spolu prácou v zamestnaní a v domácnosti podľa výsledkov ISSP (resp. VEGA) o viac ako 14 hodín (resp. o 9 hodín) viac ako muži.

Z výsledkov oboch prieskumov boli zistené veľmi podobné výsledky, potvrdzujúce existenciu tzv. dvojitého zaťaženia žien, ktoré pracujú v zamestnaní ale prežívajú tiež fyzickú a časovú záťaž neplatenou prácou v domácnosti, ktorá je výrazne vyššia ako u mužov.

Neekonomické aspekty neplatenej práce

Okrem rodových rozdielov a ekonomických motívov je veľkosť neplatenej práce celkovo v ekonomike ovplyvnená aj mimoekonomickými aspektmi, čo otvára priestor na skúmanie viacerých kvalitatívnych charakteristík tohto fenoménu. Motívy, zvyky, tradície, preferencie a postoje ľudí k práci v domácnosti ovplyvňujú jej týždennú či mesačnú časovú dotáciu a štruktúru jednotlivých vykonávaných činností.

V rámci výskumu VEGA bol venovaný priestor aj neekonomickým aspektom neplatenej práce. Motívy, ktoré boli ponúknuté respondentom/-kám v dotazníku na výber, vychádzali z predpokladu ich vplyvu na veľkosť neplatenej práce v domácnosti. Je možné ich rozdeliť na motívy so sociálnovzťahovým obsahom (tradícia, výchovný vzor a upevňovanie vzťahov v rodine, zmysluplné trávenie voľného času, prirodzená pomoc iným) a ekonomicko-finančným kontextom (finančná náročnosť substitútov na trhu, nízka kvalita, nedostupnosť). Na základe názorov oslovených respondentov a respondentiek je možné konštatovať zhodu motívov vedúcich k vykonávaniu jednotlivých činností neplatenej práce v domácnosti u mužov i u žien. Za tradičné práce v domácnosti muži aj ženy zhodne označili prípravu jedál, domáce práce, výrobu a údržbu textílií, nakupovanie a služby a chov hospodárskych zvierat. Za výchovný vzor a činnosti upevňujúce vzťahy označili respondenti starostlivosť o deti a o dospelých. Zmysluplné trávenie voľného času predstavovalo najčastejší motív starostlivosti o domácich miláčikov, záhradkárstva a pestovania okrasných a úžitkových rastlín. Najčastejším motívom vykonávania rekonštrukcií a stavebných prác bola finančná nedostupnosť ponúkaných služieb na trhu. Dobrovoľnícku prácu považujú respondenti najčastejšie za prirodzenú pomoc druhým. Popísané skutočnosti sú zrejmé z Tabuľky 5. Sú v nej uvedené počty respondentov, ktorí označili uvedené motívy, pričom každý respondent mohol označiť pri každej činnosti najviac 3 z nich.

Tabuľka 5: Motívy vykonávania neplatennej práce v domácnosti (absolútne početnosti)

Činnosť	Sú to tradičné práce v našej domácnosti	Tieto práce slúžia ako výchovný vzor a upevňujú vzťahy v našej domácnosti (rodine)	Považujem to za zmysluplné trávenie voľného času (je to moje hobby, forma vlastnej sebarealizácie)	Tieto služby a produkty sú pre mňa na trhu drahé (finančne nedostupné)	Rovnaké produkty a služby na trhu sú menej kvalitné (nekvalitné)	Tieto služby a produkty sú na trhu nedostupné (vzdialenosť, kapacity a iné)	Tieto činnosti považujem za prirodzenú pomoc druhým (charita)
1	2 194	754	637	624	330	28	90
2	2 017	907	441	395	109	94	68
3	1 285	214	294	481	132	117	47
4	596	295	855	289	359	57	62
5	340	144	1 078	72	45	25	0
6	255	101	233	141	123	51	19
7	260	328	850	47	20	31	24
8	189	109	336	542	139	44	27
9	1 633	262	706	134	42	90	78
10	420	733	516	51	36	21	156
11	115	271	85	52	25	26	253
12	25	79	158	6	2	18	430
Spolu	9 329	4 197	6 189	2 834	1 362	602	1 254

Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

Legenda: 1 - Príprava jedál, 2 - Domáce práce-upratovanie, 3 - Výroba a údržba textílií, 4 - Záhradkárstvo pestovanie úžitkových rastlín, 5 - Záhradkárstvo pestovanie okrasných rastlín, 6 - Starostlivosť o zvieratá chov hospodárskych zvierat, 7 - Starostlivosť o zvieratá domácich miláčikov, 8 - Stavebníctvo a rekonštrukcie, 9 - Nakupovanie a služby, 10 - Starostlivosť o deti, 11 - Starostlivosť o dospelých, 12 - Dobrovoľnícka práca

Predpoklad nerovnomerného pôsobenia motívov je možné overiť Friedmanovým testom. Na základe výsledkov výskumu a použitia testu bola zamietnutá rovnosť výberu všetkých motívov k neplatennej práci v domácnosti (p -hodnota=0). Použitím Wilcoxonovho testu bolo zistené, že najčastejšie označované motívy vedúce k neplatennej práci v slovenských domácnostiach sú tradičné práce v našej domácnosti, zmysluplné trávenie voľného času a skutočnosť, že slúžia ako výchovný vzor a upevňujú vzťahy. Na ďalších miestach s postupne nižšou frekvenciou boli: vysoká cena služieb na trhu, ich menšia kvalita a nedostupnosť. Motív prirodzenej pomoci druhým zo skupiny sociálno-vzťahových motívov bol respondentmi označovaný s nižšou frekvenciou, čo môže byť spôsobené viacerými faktormi. Ide napríklad o silnejúcu tendenciu individualizmu v spoločnosti, nízku zapojenosť obyvateľov Slovenska do dobrovoľníctva či jednoducho vyššiu prioritu v dotazníku skôr ponúknutých motívov. Z uvedeného vyplýva, že motívy so sociálno-vzťahovým efektom ovplyvňujú neplatenú prácu v slovenských domácnostiach výraznejšie ako ekonomicko-finančné dôvody.

Faktory motivácie na vykonávanie neplatennej práce v domácnostiach je vhodné sledovať v kontexte postojov ľudí k jej vykonávaniu. Z pohľadu na údaje v tabuľke 6 je zrejmé, že v slovenských domácnostiach prevláda kladný postoj k vykonávaniu činností neplatennej práce (najvyššie percentuálne zastúpenie je v každej kategórii činností zvýraznené sivou farbou). Príprava jedál, domáce práce a výroba a údržba textílií sú činnosťami, ktoré boli tiež označené ako tradičné práce v domácnosti a vzhľadom k najmenej pozitívnemu postoju sa dá predpokladať, že vykonávanie týchto prác by členovia slovenských domácností dokázali najľahšie substituovať. Pri každej činnosti, ktorú človek vykonáva dobrovoľne a rád, má tendenciu zotrvať a ďalej ju rozvíjať. Je preto pozitívne, že ide o tie činnosti, ktoré boli označené ako výchovný vzor a činnosti upevňujúce rodinné vzťahy – starostlivosť o deti a starostlivosť o dospelých.

Tabuľka 6: Postoj k činnostiam neplatennej práce v domácnosti v členení podľa pohlavia (stĺpcové %)

Tieto práce robím	Príprava jedál		Upratovanie		Výroba a údržba textílií		Záhradkárstvo a starostlivosť o zvieratá		Stavebníctvo a rekonštrukcie	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
preto, lebo musím	45,1	26,7	64,0	44,4	76,2	53,2	16,5	13,3	29,6	55,2
preto, lebo musím, robím ich však rád	29,5	45,7	25,6	40,5	16,7	33,0	29,1	26,8	38,9	28,8
dobrovoľne a rád	25,4	27,6	10,4	15,1	7,1	13,8	54,4	59,9	31,5	16,0

Tieto práce robím	Nakupovanie a služby		Starostlivosť o deti		Starostlivosť o dospelých		Dobrovoľnícka práca	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
preto, lebo musím	44,8	23,7	7,6	4,9	17,7	15,3	13,4	15,4
preto, lebo musím, robím ich však rád	32,2	37,5	20,9	14,9	30,5	28,3	18,1	13,4
dobrovoľne a rád	23,0	38,8	71,5	80,2	51,8	56,4	68,5	71,2

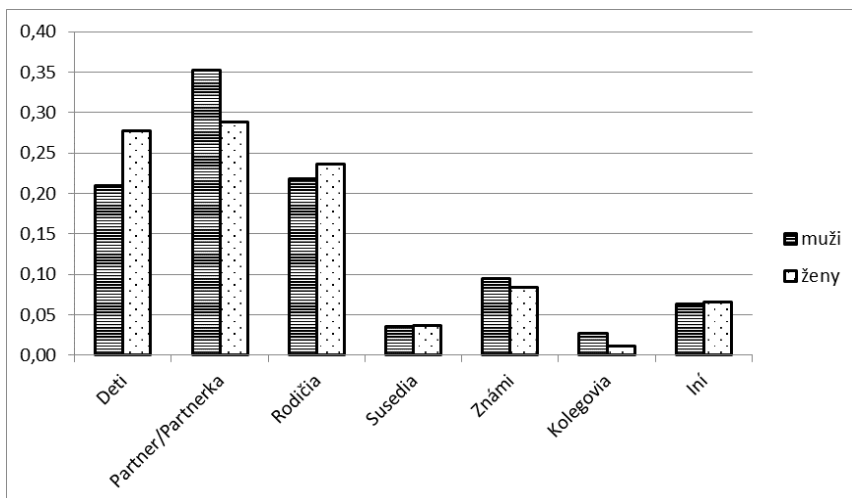
Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

Z pohľadu rodovej diferenciácie prevláda kladný postoj k vykonávaniu domácich prác u žien (Mann-Whitney test, p-hodnota=0) a u členov domácnosti vo vyšších vekových kategóriách. Rovnakým testom sa potvrdil signifikantný rozdiel medzi postojmi k vykonávaniu domácich prác u osôb 18 - 30 rokov a staršími (p-hodnota=0),

pričom po rozdelení vekovej kategórie nad 30 rokov na skupiny 31 – 50 a viac ako 50 rokov rozdiel v postojoch nebol štatisticky významný (p -hodnota=0,11). Postoj k neplatennej práci podľa ďalšej socio-demografickej premennej „status aktivity“ priniesol tiež niektoré zaujímavé zistenia. Úvaha o tom, že osoby, ktoré sú zamestnané a výrazne zaťažené prácou v zamestnaní budú mať negatívnejší postoj k vykonávaniu domácich prác, sa nepotvrdila. Predpoklad o rovnakom postoji k jej vykonávaniu u zamestnaných osôb ako aj u ostatných (študenti, ženy na materskej dovolenke, nezamestnaní, dôchodcovia) nemôžeme zamietnuť (Mann-Whitney test, p -hodnota=0,338).

Vo výskume VEGA bola tiež venovaná pozornosť ďalšiemu mimoekonomickému aspektu neplatennej práce, a to pomoci pri vykonávaní neplatennej práce. Až takmer 80% respondentov (zhodne mužov aj žien) označilo, že pri domácich prácach im najčastejšie pomáhajú členovia domácnosti – deti, partner a rodičia. Odlišné je zastúpenie pomoci u mužov a u žien. Zatiaľ čo u žien je pomoc najbližších členov rodiny približne rovnaká (rodičia, deti, partner od 24 do 29%), mužom najčastejšie pomáha partnerka (až 33%). V priemere 23,1% podielu pomoci pri domácich prácach rodiny poskytujú deti, čo dokumentuje výraznú úroveň pozitívneho ovplyvňovania detí (tradícia, výchova, vzor) pri vykonávaní neplatennej práce v rodinách (Graf 4). Zároveň tento údaj potvrdzuje ponímanie neplatennej práce ako faktora, ktorý modeluje vytváranie blízkych sociálnych väzieb a pozitívnych vzťahov medzi členmi rodiny aj na základe spoločného podieľania sa na vykonávaní konkrétnych aktivít v rámci neplatennej práce. V prípade účasti detí na týchto činnostiach je nezanedbateľná aj tá skutočnosť, že deti si prostredníctvom nich vytvárajú vlastné postoje ako významné zložky osobnostného vyzrievania jednotlivca, získavajú konkrétne návyky a na základe osobnej, nie sprostredkovanej skúsenosti si osvojujú žiadateľné zručnosti. Všetky tieto faktory môžu v neskoršom veku ovplyvňovať napríklad voľbu a zameranie profesijnej orientácie mladých ľudí (Martinkovičová – Kika 2012).

Graf 4: Štruktúra poskytovanej pomoci v domácnosti podľa pohlavia (v %)

Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

Nezanedbateľným aspektom postoja k domácim prácam je aj vnímanie ich perspektívy. Názory na budúcnosť rozsahu domácej neplatennej práce boli opäť takmer zhodné u mužov i u žien. Približne 39% oslovených respondentov predpokladalo, že rozsah prác sa v budúcnosti nebude meniť, 34%, že bude v budúcnosti rásť a približne 27% oslovených mužov aj žien na Slovensku očakávalo, že rozsah domácej neplatennej práce bude klesať. Respondenti sa v otvorenej otázke mohli vyjadriť v čom vidia príčiny zmeny rozsahu domácich prác v budúcnosti. Za najčastejšie dôvody rastu rozsahu neplatennej práce v domácnosti respondenti uviedli finančné dôvody, pokles príjmov, nutnosť šetrenia a rast cien. Pokles síl a staroba boli najčastejším dôvodom pre očakávanie poklesu neplatennej práce. Zachovanie rozsahu neplatennej práce zdôvodňovali nutnosťou a potrebou týchto prác v domácnosti a ich stabilizáciou.

Vyjadrené postoje k perspektíve neplatennej práce v slovenských domácnostiach súvisia s hodnotením nielen aktuálnej situácie a postavenia každej domácnosti jednotlivo, ale aj s vnímaním celkovej sociálno-ekonomickej situácie spoločnosti na Slovensku a s očakávaním jej vývoja.

Geografické aspekty neplatennej práce

V rámci transformačných procesov na Slovensku došlo v druhej polovici 90. rokov k prehľbovaniu sociálno-demografických, ekonomických i civilizačných a infraštruktúrnych rozdielov medzi regiónmi a sídelnými typmi, zvyšoval sa počet regiónov s problémovou situáciou i s nepriaznivými predpokladmi ďalšieho rozvoja. Synergické efekty týchto problémov sa prejavovali hlavne v sociálnej oblasti, v dopadoch na obyvateľov, na ich štrukturálne charakteristiky i spôsob a kvalitu života (Gajdoš – Moravanská 2011).

Konkretizáciou týchto zmien sú zmeny v sociálnej a demografickej štruktúre, v životnej úrovni, zmeny v štruktúre sociálnych skupín, v typoch sídiel, v spôsobe života, vo zvykoch, normách i hodnotových orientáciách, zmeny v potrebách ľudí. Všetky uvedené zmeny sa odzrkadľujú aj v diferenciácii sociálno-ekonomickej situácie domácností, ich veľkosti, štruktúre, ekonomickom statuse, príjmo- a výdavkových možnostiach, ale tiež v objeme neplatennej práce, ktorá je v nich vykonávaná a ktorú ovplyvňujú vyššie uvedené faktory.

Súčasťou transformačného procesu na Slovensku je aj zastavenie populačného rastu miest a pokles ich obyvateľov. Trend opúšťania miest súvisí aj s meniacimi sa hodnotovými orientáciami ľudí vo vzťahu k bývaniu, ako aj so sídelnými preferenciami. Výrazne vzrástol záujem o bývanie v sídlach a územiach s dobrým životným prostredím, s prostredím vykazujúcim isté sociálne a bezpečnostné kvality, v menších lokalitách, z ktorých je dobrá dostupnosť pracovných, vybavenostných i kultúrno-vzdelávacích mestských centier (Gajdoš – Moravanská 2011). Nutne sa tak zmenila aj veľkosť a štruktúra neplatennej práce v domácnostiach v rôznych veľkostných typoch sídiel. Podľa prieskumu VEGA 283 domácností žijúcich v krajských mestách vykázalo priemerný týždenný objem času venovaného neplatennej práci 56,34 hodín, 654 domácností z obcí so štatútom mesta (iného ako krajského) venovalo neplatennej práci 71,63 hodín a 622 domácností v iných obciach 86,11 hodín. Prieskum ISSP ponúkol širšiu dimenziu možností voľby typu obce, v ktorom respondenti bývali. Zlúčením niektorých kategórií bolo možné získať podobnú štruktúru typu obcí ako pri prieskume VEGA. Treba pripomenúť, že prieskum ISSP umožnil spracovať len údaje o týždennom objeme domácich prác respondentov žijúcich v spoločnej domácnosti s partnerom/kou, manželom/kou a do celkového súčtu objemu neplatennej práce za domácnosť sa nezahrňala práca ostatných členov domácnosti. Z tohto dôvodu sú výsledné údaje nižšie ako výsledky prieskumu VEGA. Z oboch prieskumov je však zrejmá stredne silná negatívna korelácia medzi objemom domácich prác a veľkosťou sídla, v ktorom respondent žije (Spearmanov koeficient poradovej korelácie $RS = -0,277$). Vo väčších sídlach je zrejme nižší objem

vykonávanej neplatennej práce v domácnostiach, čo môže byť spôsobené vyššou zamestnanosťou, ale tiež vyšším podielom obyvateľstva bývajúceho v obytných domoch. Menšie sídla sa vyznačujú typickým vysokým zastúpením obyvateľstva bývajúceho v rodinných domoch, ktoré si vyžadujú väčší objem neplatennej práce (pozri Tabuľka 7).

Tabuľka 7: Priemerný týždenný objem neplatennej práce v domácnostiach podľa typu sídla (v hodinách)

Typ sídla	Priemerný počet hodín	N	Smerodajná odchýlka
Väčšie mesto, veľkomesto, okraj alebo predmestie veľkomesta	46,43	107	41,33
Stredne veľké alebo menšie mesto	56,27	249	42,52
Dedina, farma, samota	70,96	313	46,57
Spolu	61,58	669	45,21

Zdroj: ISSP Slovensko 2012

Poznámka: N vyjadruje počet domácností v jednotlivých kategóriách, vysoká smerodajná odchýlka hlavne vo veľkých mestách vyjadruje vysokú heterogenitu odpovedí.

Po roku 2000 sa na Slovensku začala zintenzívňovať bytová výstavba zameraná prevažne na výstavbu rodinných domov v suburbánných sídlach a vo vidieckom zázemí miest. Rodinné domy poskytujú svojim obyvateľom širšiu paletu povinností (možností) vykonávania neplatennej práce, čo nepochybne súvisí s nepomerne väčším obytným priestorom, doplneným nebytovými priestormi a pozemkom, vyžadujúcim opateru a starostlivosť. Tieto skutočnosti sa prejavujú vo vyššej časovej dotácii, ktorú domácnosti v rodinných domoch venujú neplatennej práci (Tabuľka 8).

Tabuľka 8: Priemerný týždenný objem neplatennej práce v domácnostiach podľa druhu bývania (v hodinách)

Druh bývania	Priemerný počet hodín	N	Smerodajná odchýlka
Rodinný dom	90,14	764	65,89
Byt v obytnom dome	60,62	764	54,65
Iný druh ubytovania	39,11	31	32,84
Spolu	74,53	669	62

Zdroj: VEGA 2012, Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku

V intenciách vyššie uvedených zmien je možné očakávať tlak na posilnenie objemu neplatennej práce idúci u zamestnaných osôb ruka v ruku s potrebou ich

suplovania z externých zdrojov z dôvodu pracovného vyťaženia i časového zaťaženia pracovnou migráciou či dochádzaním do zamestnania.

Záver

Objem neplatennej práce v domácnosti je ovplyvnený faktormi zvnútra domácností, ale aj mnohými vonkajšími faktormi. Podľa dostupných výskumov sa denná časová dotácia neplatennej práce pohybuje od 2 hodín 15 minút v Kórei do 4 hodín 12 minút v Mexiku. Slovensko s priemernou dennou hodnotou 3 hodiny 42 minút patrí medzi krajiny, kde je vyšší objem neplatennej práce vykonávanej v domácnosti a nachádza sa mierne nad priemerom štátov OECD (Huňady – Orviská 2013). Objem neplatennej práce je nerovnomerne rodovo rozdelený. Príprava jedál, upratovanie, údržba textílií, nakupovanie a služby, starostlivosť o deti a dospelých sú jednoznačnou dominantou žien, činnosti týkajúce sa opravy a údržby, výstavby a rekonštrukčných prác zase mužov. Rovnaký alebo približne rovnaký podiel domácich prác vykonávajú muži a ženy len v prípade starostlivosti o domácich miláčikov, chovu hospodárskych zvierat, pestovania úžitkových rastlín a dobrovoľníckej činnosti. Líšia sa aj názory na uvedené rozdelenie. Väčšina mužov a žien sa síce prikláňa k názoru, že vykonávajú taký podiel domácich prác, ako im prislúcha, avšak zvyšná časť žien je prevažne názoru, že vykonávajú viac alebo oveľa viac, zatiaľ čo muži priznávajú svoj nižší podiel na domácich prácach. Tradičná vnútorodinná delba práce, osobitne vo veci domácich prác, sa síce postupne mení, ale ženy v rodine zostávajú stále vo väčšej miere zaťažené domácimi prácami ako muži. Faktom zostáva, že i zamestnané ženy naďalej vykonávajú väčšinu domácich prác. Rovnosť v prístupe k zamestnaniu sa teda iba v malej miere prejavila vo vnútorodinnej delbe práce, ktorá zostáva rodovo špecifická (Ondrejko – Majerčíková 2006).

Pri sledovaní motívov k neplatennej práci prevládajú motívy so sociálno-vzťahovým efektom nad ekonomicko-finančnými, čím sa Slovensko radí medzi krajiny s tradicionalistickým a konzervatívnym prístupom domácností k neplatennej práci. Keďže kultúrne vzory a tradície reflektujú dlhodobjší kultúrny horizont vývoja a sú odolnejšie voči tlaku trhu, dá sa očakávať tendencia k zotrvanosti súčasného stavu a štruktúry domácich prác vo vnútri slovenských domácností na Slovensku (Kika – Martinkovičová 2015).

Nezosobášené spolužitia mladej generácie na Slovensku a ich podmieňujúce aspekty

Gabriela Tydlitátová

Úvod

Téma partnerských vzťahov a aktuálnych trendov v ich formovaní a fungovaní je nevyčerpatelným zdrojom diskusií, štúdií a výskumných aktivít. Jej úzka spätosť s témou rodiny je dôvodom, prečo nemožno v publikácii o rodine opomenúť ani vysoko aktuálnu tému nových foriem partnerstva, so zacielením osobitne na oblasť nezosobášených spolužití.¹

Variabilita existujúcich foriem partnerstva je predmetom záujmu ako na akademickej, tak aj na politickej a inštitucionálnej úrovni. Do verejného diskurzu sa dostávajú nielen samotné nezosobášené spolužitia, ale taktiež viaceré nové, neinštitucionalizované, či alternatívne formy rodiny a partnerstva (jednorodičovské rodiny, oddelené spolužitia) alebo individualizovaných životných štýlov (singles). Rezonuje najmä predikcia a evaluácia možných dôsledkov, či charakterizovanie kontextu. Dominantnými prvkami v diskusii sú však aj identifikácia nositeľov nových foriem rodiny a partnerstva, viac alebo menej exaktné odhady ich početnosti či návrhy inštitucionálnych opatrení súvisiacich s ich výskytom.

V období pred nežnou revolúciou, kedy sa pozornosť domácich autorov začala výraznejšie obracať na výskyt nezosobášených spolužití, nazeralo sa na ne ako na

¹ V našej kapitole používame ako synonymá pojmy *nezosobášené spolužitie* a *kohabitácia*, bežne používané v štúdiách s podobným zameraním, i keď sme si vedomí existujúcich a neustále prebiehajúcich diskusií o vhodnom označení predmetnej kategórie obyvateľstva (viď napr. Mládek – Širočková 2004; Rabušic 2001a; Šprocha – Vaňo – Bleha 2014). Pre uvedený typ spolužitia existuje množstvo označení. Na Slovensku sa napríklad pre štatistické účely používa pojem *faktické manželstvo*, na ktoré upozorňuje Branislav Šprocha vo svojej kapitole v tejto knihe. Šprocha, Vaňo a Bleha (2014) však poukazujú na to, že v odborných štúdiách sa udomácnil najmä pojem *kohabitácia*, ktorý má korene v anglickom výraze *unmarried cohabitation*. Zodpovedá mu tiež aj slovenský ekvivalent *nezosobášené spolužitie*.

relatívne ojedinelé, menšinové správanie, líšiace sa od väčšinového modelu priameho vstupu do manželstva (napr. Bartoňová 1984; Možný 1987). Všeobecný vývoj v rodinnom správaní v krajinách vtedajšieho socialistického bloku bol do veľkej miery profilovaný a žiaducim smerom stimulovaný špecifickými nastaveniami rodinnej politiky (Džambazovič 2012; Filadelfiová 2010; Chromeček 2009). I keď bolo možné badať v prípade niektorých demografických ukazovateľov podobný trend ako v západných krajinách, nebol natoľko strmý ani natoľko výrazný, aby sa príslušné ukazovatele svojimi hodnotami približovali západnému svetu, v ktorom bolo možné identifikovať počiatky niektorých aktuálnych trendov v rodinnom správaní už koncom 60. rokov 20. storočia (Chromeček 2009). Nezosobášené spolužitia tak predstavovali v danom období skôr marginálnu, než obvyklú formu spolužitia partnerov.

Už v 80. rokoch však niektorí autori a autorky dokázali predvídať vývoj v nasledujúcich dekádach a poukazovali na blížiaci sa rozmach tejto formy párového spolužitia (Bartoňová 1984; Možný 1987). Počas dvoch dekád porevolučného obdobia bolo skutočne možné pozorovať trend frekventovanejšieho výskytu kohabitácií, spájaného obvykle s celkovou deštandardizáciou životných a partnerských dráh (Štípková – Kreidl 2012). Tento vývoj je spájaný ako so zmenenými sociálno-ekonomickými podmienkami, tak aj s novými hodnotovými orientáciami a sebarealizačnými príležitosťami po roku 1989.

Uplynulé roky už len potvrdzujú, že nezosobášené spolužitia sa stali častým fenoménom aj v slovenskom prostredí. Po období, kedy sa o nich diskutovalo ako o okrajovej forme partnerského spolužitia, charakteristickej spravidla len pre niektoré kategórie obyvateľstva, sa kohabitácia a skúsenosť s ňou stáva relatívne štandardným prvkom, so stabilizujúcou pozíciou v partnerských dráhach jednotlivcov.² Pre lepšie pochopenie týchto súvislostí si však jav kohabitovania žiada hlbšie preskúmanie a vsadenie do širšieho spoločenského kontextu. V našej kapitole, ktorá je zároveň prezentáciou časti výsledkov samostatného kvalitatívneho výskumu zameraného na mladé kohabitujuce osoby, sa usilujeme rozšíriť okruh poznatkov o spolužití bez uzavretia manželstva a identifikovať podmieňujúce aspekty tejto voľby.

Kontext kohabitácií

Na nezosobášené spolužitia generácie mladých ľudí sa obvykle nazerá ako na jedného z typických reprezentantov postmoderných partnerských vzťahov formujúcich sa na pozadí širších spoločenských zmien, napríklad nových nárokov trhu

² Sobotka a Toulemon (2008) dokonca hovoria o normativizácii kohabitácie v životnej dráhe jednotlivcov a upúšťaní od modelu priameho vstupu do manželstva.

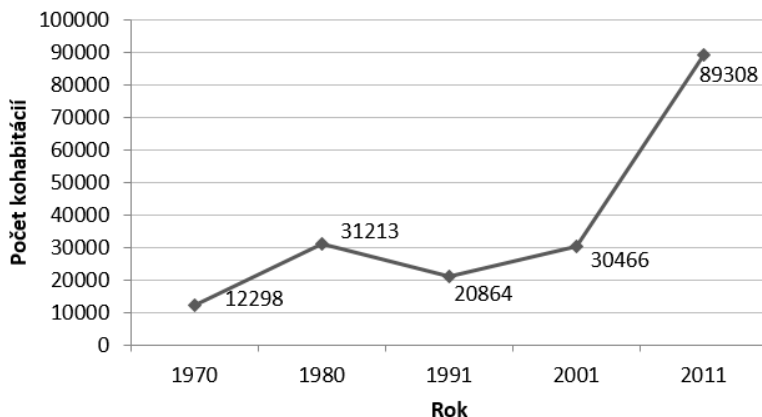
práce, sekularizácie spoločnosti, rastúcej anonymity a nižšej miery sociálnej kontroly v urbanizovanom prostredí (napr. Bauman 2002; Beck 2004; Giddens 2012). Slovenský kontext však ponúka variabilnejšie možnosti interpretácie ich zvýšeného výskytu. Obvykle sa o ich rozširovaní zvykne hovoriť v spojitosti s revolučným rokom 1989, ktorý predstavoval prelomový moment nielen v politickej oblasti, ale svojimi dôsledkami výrazne ovplyvnil aj sociálnu, osobnú či rodinnú sféru (Džambazovič 2012; Filadelfiová 2010; Potančoková 2011). Na jednej strane sa upozorňuje na zrušenie mnohých opatrení pre rodiny a na celkové zhoršenie sociálno-ekonomických podmienok, ktoré negenerujú priaznivé prostredie pre rodinné štarty, vrátane vstupovania do manželstva (napr. Rychtaříková 2007/2008, 2010). Iná skupina autorov poukazuje skôr na zmeny hodnotového charakteru v populácii, naviazané na prienik západných vzorcov rodinného správania a na nové sebarealizačné príležitosti, ktoré nový politický režim priniesol. V tomto kontexte je potom možné na nárast kohabitácií nazerať ako na jeden z prejavov oneskoreného nástupu druhej demografickej tranzície v našom prostredí (napr. Rabušic 2001b; Rabušic – Chromková Manea 2012). Viacerí autori však upozorňujú, že uvedené interpretačné prístupy nie je možné aplikovať izolovane. Naopak, je užitočné využiť ich komplementárny potenciál a pri vysvetľovaní nových trendov priznať obom významný status, s prihliadnutím na konkrétny časový výsek po zmene politického režimu (Potančoková 2009b, 2011; Šprocha 2010; Džambazovič 2012).

Pokiaľ ide o rozsah sledovaného fenoménu, kým v prípade niektorých foriem rodiny a partnerstva je identifikácia ich výskytu v populácii pomerne jednoduchou úlohou vďaka dostupným štatistickým dátam, pri ďalších formách je potrebné siahnúť k doplnkovým demografickým indikátorom či reprezentatívnym výskumom a uspokojiť sa skôr s odhadmi početnosti. O nezosobašených spolužiatiach si dokážeme skomponovať relatívne komplexný obraz, avšak dostupné dáta je rovnako potrebné interpretovať v kontexte a vyhnúť sa tak skresleniu faktov.

Prvým dostupným údajom, po ktorom sa obvykle siaha, je informácia zo sčítania obyvateľov, domov a bytov o počte tzv. faktických manželstiev, t.j. počte kohabituujúcich párov k momentu sčítania. V roku 2011 bolo cenom zaznamenaných 89,3 tis. faktických manželstiev (cca. 8 kohabituujúcich osôb na 100 zosobašených osôb), čo predstavuje takmer trojnásobný nárast v porovnaní s rokom 2001. I keď k nárastu dochádzalo aj vo väčšine predošlých medzicenzových období, nebol taký strmý ako v poslednej dekáde (Graf 1).³

³ Šprocha, Vaňo a Bleha (2014) upozorňujú na to, že výrazný nárast počtu kohabitácií môže byť spôsobený nielen zvýšenou intenzitou ich formovania, ale aj zmenou „metodiky konštrukcie faktických manželstiev, kde rovnaké trvalé bydlisko oboch partnerov prestalo byť rozhodujúcim

Graf 1: Trend vo vývoji počtu kohabitácií v SR (1970-2011)

Zdroj: Bartoňová (1984) a ŠÚ SR

Pohľad na sociálno-demografickú štruktúru kohabitujucej populácie dokladuje postupný nárast kohabitovania mladších vekových kategórií slobodných osôb (Mládek 2014; Mládek – Širočková 2004; Šprocha – Vaňo – Bleha 2014). Najvyššiu intenzitu kohabitovania vykazuje podľa Mládka a Širočkovej (2004) obyvateľstvo rómskej národnosti, osoby bez vierovyznania a obyvateľstvo so základným a stredným vzdelaním bez maturity. Naopak v Českej republike identifikuje Hamplová (2006) vyššiu intenzitu kohabitovania u stredoškolsky vzdelanej populácie, zatiaľ čo osoby so základným a vysokoškolským vzdelaním sa na kohabitovaní podieľajú v menšej miere. Jav interpretuje ako pravdepodobný dôsledok „relatívnej konzervatívnosti ľudí s nižším vzdelaním a relatívneho skepticizmu ľudí voči alternatívnym životným štýlom u vysokoškolákov“ (Hamplová 2006: 15).

Často využívaným ukazovateľom pri skúmaní rozšírenosti kohabitácií je podiel detí narodených mimo manželstva zo všetkých narodených. Kým pred rokom 1989 sa pohyboval dlhodobo na úrovni 6 až 7%, po roku 1989 jeho hodnota začala narastať. Na prelome 20. a 21. storočia sa na Slovensku mimo manželstva rodila približne pätina detí, ale v roku 2014 už tento ukazovateľ dosahoval takmer 39%. Pri jeho interpretácii je však potrebné prihliadať na viacero skutočností. Poukazuje totiž nielen na nárast počtu mimomanželských narodení, ale taktiež (a to najmä v 90. rokoch) aj

kritériom“ (Šprocha – Vaňo – Bleha 2014: 52). Napriek tomu dobrovoľnosť poskytnutia tohto údaju o sebe, ako aj metodologické špecifiká jeho zisťovania predstavujú zdroj istých nepresností a tak je legitímne domnievať sa, že skutočný počet kohabitujuúcich párov môže byť ešte o čosi vyšší (Bútorová – Filadelfiová 2008; Pilinská 2005).

na pokles celkového počtu všetkých narodených (Džambazovič 2012). Rovnako ho možno interpretovať aj v kontexte témy osamelého materstva (Hamplová 2008). Zároveň je potrebné zohľadniť, že isté množstvo nezosobášených rodičov po narodení dieťaťa napokon vstúpi do manželstva (Lukáčová 2006). Zo samotného ukazovateľa nemožno teda jednoznačne usudzovať o trende nárastu kohabitovania ako alternatívy voči manželstvu. Napriek tomu je však jedným z najvýpovednejších a najčastejšie používaných pomocných ukazovateľov, pričom ho je možné interpretovať predovšetkým ako indikátor narastajúcej, kratšie či dlhšie trvajúcej skúsenosti s touto formou spoluzitia v istej životnej etape jedinca.

Ako ukazovatele nápomocné pri odhadovaní trendu sú pomerne často používané aj hrubé miery sobášnosti a rozvodovosti, rovnako ako aj zvyšujúci sa priemerný vek vstupu do prvého manželstva (Džambazovič 2012; Filadelfiová 2005, 2010; Tydlitátová 2011). Sobášnosť po poklese v 90. rokoch a po dosiahnutí historického minima v roku 2001 (4,4 sobášov na 1000 obyvateľov) opäť mierne vzrástla a medziročne osciluje v rozmedzí 4,7 až 5,2 sobášov na 1000 obyvateľov. V roku 2014 dosiahla hodnotu 4,9 sobášov na 1000 obyvateľov. Priemerný sobášny vek mužov a žien pri vstupe do prvého manželstva má od začiatku 90. rokov, kedy sa pohyboval približne na úrovni 22,5 roka u žien a 24,5 roka u mužov, lineárne stúpajúci trend. Posledný údaj za rok 2014 hovorí o priemernom veku prvosobášiacich 28,4 rokov u žien a 31 rokov u mužov. Pri takto sa vyvíjajúcich hodnotách kľúčových ukazovateľov sa predpokladá, že ide o fenomény súvisiace nielen s odkladom významných životných tranzícií do vyššieho veku, ale tiež s kohabitantným správaním mladých ľudí. Argumentuje sa tým, že obdobie do uzatvorenia manželstva je často vyplnené práve nezosobášeným spoluzitím a len limitovaná časť obyvateľstva vstupuje do manželského stavu bez predošlej skúsenosti s kohabitáciou (Kreidl – Štípková 2012; Sobotka – Toulemon 2008). Rozvodovosť, ktorá po dlhodobom vzostupe dosiahla vrchol v roku 2006 (2,36 rozvodov na 1000 obyvateľov) a odvtedy mierne klesá (1,94 rozvodov na 1000 obyvateľov v roku 2014) je v kontexte nezosobášených spoluzití zmieňovaná najmä v súvislosti s jej efektom odradenia od vstupu do manželstva (Hamplová 2003; Možný 2006).⁴

Výskyt kohabitantného správania v závislosti od výšky dosiahnutého vzdelania či sociálno-ekonomického statusu, resp. identifikácia závislosti nie je celkom jednoznačná. Niektorí autori sa vo svojich štúdiách orientujú práve na preskúmanie súvislostí statusových a finančných ukazovateľov a voľby nezosobášeného spoluzitia. Poukazujú na to, že nepriaznivé životné podmienky môžu aktérov motivovať ku

⁴ Prehľad vývoja dlhodobých trendov v demografickom správaní spracovávajú napr. štúdie Džambazoviča (2012), Filadelfiovej (2005), Chromečka (2009), Tydlitátovej (2011).

kohabitanntnému správaniu a k racionálnemu uprednostneniu nezosobášeného spolužitia vzhľadom na ekonomicky výhodnejšie formálne deklarovanie slobodného rodičovstva (Soukupová – Sunega 2006; Soukupová 2008).⁵ Nemožno však ignorovať ani participáciu vysokoškolsky vzdelaných osôb s relatívne uspokojivou pozíciou na trhu práce, ktorých kohabitanntné správanie sa obvykle interpretuje v kontexte hodnotových premien, individualizovaného životného štýlu a sebarealizačných tendencií. Nezosobášené partnerstvá sú teda vnútorne heterogénnou kategóriou, motivovanou veľmi variabilnými podmienkami a stimulmi.

Kohabitácie nie sú na Slovensku takou formou partnerstva, ktorá by bola inštitucionalizovaná a explicitne zakotvená v právnom poriadku či reflektovaná v sociálnom systéme. Napriek tomu existujú vybrané opatrenia, ktoré sa ich nepriamo dotýkajú a majú na ne pozitívny či negatívny dopad. Na jednej strane ich zasahuje legislatíva striktne viazaná na manželské páry a upravujúca napríklad podmienky dedenia, adopcie detí či uplatnenia si daňového bonusu na manžela/manželku. Ide o práva, na ktoré kohabituujúcim párom v porovnaní s manželmi nevzniká nárok. Na druhej strane im však existujúca legislatíva v špecifických prípadoch napomáha k výhodnejšej pozícii v sociálnom systéme, najmä pokiaľ sú nezosobášení partneri zároveň aj rodičmi. Formálne deklarovanie osamelého rodičovstva umožňuje kohabituujúcim čerpať výhody, ktoré sú primárne dizajnované pre inú kategóriu rodičov s cieľom aspoň čiastočne sanovať ich nepriaznivú situáciu. Atraktívne je najmä dlhšie poskytovanie materskej dávky, vyššia miera ochrany na trhu práce a pod. (Hamplová 2008). Jedným z mála explicitných opatrení zohľadňujúcich zvýšený výskyt kohabitácií je jedna z relatívne nedávnych novelizácií Zákonníka práce z roku 2011, na základe ktorej je zamestnancovi priznané náhradné voľno na prevoz nastávajúcej matky svojho dieťaťa do zdravotníckeho zariadenia v porovnaní s dovtedajšou právnou úpravou, ktorá takéto zvýhodnenie zamestnancovi priznávala len v prípade, ak boli partneri zosobášení.

V istom rozsahu sú nezosobášené spolužitia aj v hľadáči vybraných sociologických výskumov. Doposiaľ realizované, spravidla rozsiahle reprezentatívne výskumy v našom prostredí však pokrývajú viaceré oblasti sociálneho života a nezosobášené spolužitia tvoria len zlomok ich záberu (napr. Výskum európskych hodnôt, ISSP Rodina a rod, Európska sociálna sonda a pod.).⁶ Obvykle sa sústredia na zistenie postojovej klímy, prípadne zachytenie výskytu alebo skúsenosti s uvedenou

⁵ Tu je však nutné pripomenúť, že ide o štúdiu vypracovanú na báze evaluácie opatrení sociálnej politiky v Českej republike, ktorá vykazuje isté odlišnosti od slovenského sociálneho systému.

⁶ Viac pozri Slovenský archív sociálnych dát (Dostupné na: <http://sasd.sav.sk/sk/>)

formou korezidence v populácii.⁷ Málo prebádanou oblasťou nezosobášených spolužití však ostáva kontext, v akom sa partneri pre kohabitáciu rozhodujú, motívy, ktoré ich vedú k životu bez sobáša a podmienky, ktoré ich k tomuto kroku stimulujú. Výnimku v tomto smerovaní predstavuje psychologicky koncipovaný príspevok Lehotskej a Dobeša (2013) zameraný na analýzu kvality rodinného zázemia, z ktorého kohabitujujú partneri pochádzajú. Preto sme našim výskumom zamýšľali prispieť najmä ku kompletizácii obrazu o kohabitáciách a zaplniť tak pomyselné miesto na škále dostupných poznatkov. Pozornosť sme venovali podrobnému zmapovaniu podmienok, ktoré sa podieľajú na rozhodovaní sa mladých partnerov o začatí nezosobášeného spolužitia ako prvej formy párového spolužitia, stojacej v kontraste voči niekdajšiemu, počas socializmu preferovanému priamemu vstupu do manželstva.

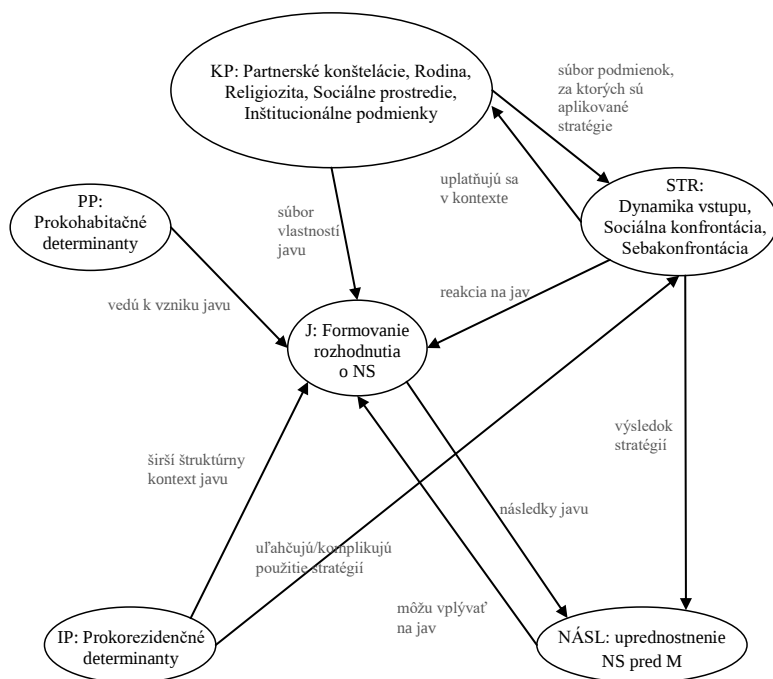
Orientovali sme sa na generáciu mladých slobodných osôb do 35 rokov ako jednu z najčastejších nositeľov kohabitaného správania, pričom k uvedenému vymedzeniu výskumnej vzorky nás viedol práve vyššie spomínaný nárast početnosti kohabitácií u mladej generácie.⁸ Dátový materiál sme získavali realizáciou individuálnych hĺbkových pološtruktúrovaných rozhovorov s kohabitujuúcimi osobami na západnom a východnom Slovensku. Výskumu sa zúčastnilo dovedna 32 participantov a participantiek vrátane troch zosobášených osôb bez skúsenosti s kohabitáciou, ktoré sme do výskumu zahrnuli ako protikladné prípady pre

⁷ V našej kapitole rozlišujeme medzi pojmom *korezidencia* a pojmom *kohabitácie*. Kým korezidencia predstavuje párové spolužitie bez ohľadu na jeho formu (manželské alebo nezosobášené), pojem kohabitácie používame ako synonymum pre nezosobášené spolužitie dvoch partnerov opačného pohlavia v spoločnej domácnosti.

⁸ Viacero odborných štúdií, aj vrátane niektorých kapitol tejto knihy, dokazuje, že sa v priebehu uplynulých rokov začala čoraz zreteľnejšie vymedzovať nová životná etapa mladej dospelosti, v domácej odbornej literatúre často nazývaná aj ako postadolescencia (napr. Chaloupková 2010; Kreidl – Štípková 2012; Potančoková 2009b; 2011). Táto svojimi špecifickými charakteristikami (relatívne vyšší vek významných životných štartov vrátane ukončenia štúdia, nástupu do zamestnania a založenia rodiny, dôraz na vybudovanie kariéry a ekonomickú stabilizáciu pred založením vlastnej rodiny) vytvára priestor pre nadobudnutie skúsenosti s alternatívnymi formami partnerského spolužitia, medzi ktoré kohabitácie nepochybne patria. S témou vzniku a vymedzovania novej, špecifickej životnej etapy mladého človeka pracuje aj množstvo zahraničných autorov. Ich koncepty sú charakteristické vzájomnými rozdielmi v niektorých definičných znakoch tejto etapy. Zároveň na báze týchto odlišností zavádzajú pre ňu aj alternatívne, príhodnejšie pomenovania, ako napríklad *vynárajúca sa dospelosť* (Arnett 2004), *mladosť* (Galland 1995), *uväznená dospelosť* (Côté 2000) alebo *mladá dospelosť* (Biggar – Walther 2006). Napriek terminologickým odlišnostiam je však zrejmé, že sa všetky uvedené koncepty týkajú nového fenoménu oddiaľovania prijatia rol obvykle asociovaných s dospelosťou.

potvrdenie niektorých parciálnych výskumných záverov. Z hľadiska vzdelanostnej štruktúry považujeme za dôležité uviesť, že i keď to nebolo našim cieľom, 90% participantov a participantiek v našej vzorke tvoria osoby s prebiehajúcim alebo ukončeným vysokoškolským vzdelaním. Kvalitatívny výskum sme realizovali a spracúvali v súlade s princípmi metódy zakotvenej teórie (Strauss – Corbinová 1999). Viacstupňovým kódovaním transkriptov nahrávok rozhovorov, zlučováním kódov do kategórií a ich vzájomným usúvzťažnením sme dospeli k nasýteniu paradigmatického modelu a jeho jednotlivých prvkov, ktoré metóda zakotvenej teórie predpisuje (Obrázok 1).⁹

Obrázok 1: Paradigmatický model vstupu do nezosobašeneho spolužitia

Zdroj: Hendl 2008 (doplnené autorkou)

Legenda: PP – príčinné podmienky; IP – intervenujúce podmienky; KP – kontextové podmienky; J – jav; STR – stratégie konania a interakcie; NÁSL – následky; M – manželstvo; NS – nezosobašene spolužitie

⁹ Paradigmatický model v zakotvenej teórii podľa Straussa a Corbinovej (1999) pozostáva z identifikovaného centrálného javu, príčinných, intervenujúcich a kontextových podmienok viazaných na daný jav, stratégií konania a ich následkov.

Keďže v našej kapitole chceme v súlade s jej názvom priblížiť čitateľom a čitateľkám najmä „podmieňujúce aspekty“ voľby kohabitácie a jej uprednostnenia pred priamym vstupom do manželstva, venujeme v nasledujúcom texte pozornosť predovšetkým príčinným, intervenujúcim a kontextovým podmienkam, t.j. tým prvkom paradigmatického modelu, ktoré predchádzajú alebo priamo vedú k formovaniu rozhodnutia, vymedzujú pomyselný manévrovací priestor a stimulujú proces rozhodovania sa o forme spolužitia. Osobitne potom rozpracúvame kontextovú podkategóriu partnerských konštelácií – geografické konštelácie¹⁰ kohabituujúcich osôb, ich varianty a špecifiká, ktoré v súčinnosti s príčinnými a intervenujúcimi podmienkami významne spoluformujú rozhodnutie o forme prvého párového spolužitia. Zároveň sa geografické konštelácie podieľajú aj na výbere konkrétnych stratégií konania, ktorých výsledkom je uprednostnenie kohabitácie pred priamym vstupom do manželstva.

Popis a interpretácia paradigmatického modelu

Voľba kohabitácie ako prvej formy partnerského spolužitia je komplexné, rôznymi životnými okolnosťami, externými podmienkami aj vnútornými pohnútkami stimulované konanie, resp. proces rozhodovania sa. Na jeho podobe sa podieľa množstvo aspektov a nemožno ho preto vyjadriť len ako dôsledok jednoduchej zhody partnerov o vstupe do kohabitácie, ale skôr ako viacnásobne podmienený, v špecifickom kontexte realizovaný proces zvažovania.¹¹ Počas spracovania transkriptov sme identifikovali dve hlavné kategórie determinantov – prokohabitačné determinanty na pozícii príčinných podmienok a prokorezidenčné determinanty na pozícii intervenujúcich podmienok. V nasledujúcich pasážach im venujeme osobitnú pozornosť a poukazujeme na ich vzťah k procesu voľby nezosobášeného spolužitia. Menované kategórie svojím názvom zastrešujú rôznorodé životné situácie a okolnosti, ktorých spoločným menovateľom je buď stimul pre kohabitáciu alebo stimul pre korezidenciu.

¹⁰ Ďalšou podkategóriou partnerských konštelácií sú *vekové konštelácie*, ktoré referujú o veľkosti vekového rozdielu dvojice. Jeho rozličné modalitty sú subjektívne interpretované rôznymi spôsobmi, najčastejšie ako kontext spomaľujúci alebo urýchľujúci vznik kohabitácie, popr. ako predpoklad pre splnenie podmienok na jej začatie.

¹¹ I samotný negociačný proces medzi partnermi je mimoriadne komplexnou záležitosťou, ktorú sme však v tomto prípade ponechali bokom a sústredili sme sa na pochopenie spleti externých spolupôsobiacich podmienok, pri ktorých partnerská zhoda o začatí kohabituovania je už implicitne prítomná.

Ako prokohabitačné determinanty tu vystupujú také okolnosti, ktoré podnecujú úvahy partnerov o nezosobášenom spolužití. Ide o príčinné podmienky procesu rozhodovania sa o kohabitácii, ktorý sme v paradigmatickom modeli identifikovali ako kľúčový jav, okolo ktorého sú zoskupené všetky ostatné prvky, t.j. podmienky, stratégie a následky. Prokorezidenčnými determinantmi nazývame kategóriu takých podmienok, ktoré intervenujú v prospech začatia spolužitia partnerov v spoločnej domácnosti bez ohľadu na formu ich partnerského vzťahu. Ide teda o aspekty podnecujúce úvahy o spoločnom bývaní, pričom jeho prevedenie do praxe môže nadobudnúť ako formu zosobášenú, tak aj nezosobášenú. Nižšie poskytujeme prehľad ich vnútorného členenia na podkategórie a prezentujeme k nim ilustračné citáty, aby sme si tak pripravili priestor aj pre následnú interpretáciu geografických konštelácií.

Prokorezidenčné determinanty

Praktickosť: v zmysle praktických výhod plynúcich z párového spolužitia.

- Ekonomická praktickosť integruje také determinanty, ktoré na párové spolužitie nazerajú cez redukciu životných nákladov a výhodnejšieho zdieľania materiálnych statkov medzi dvomi ľuďmi v spoločnej domácnosti v porovnaní s dvoma oddelenými domácnosťami.

„Už ma nebavilo chodiť po vonku, po baroch sa stretávať, aj tak to išlo do peňazí, tak sme chceli bývať spolu. To asi bola tá prvá motivácia, že aj trochu ušetriť peniaze a možno aj čas (...). Lebo niekedy, či sa vystravuje jeden alebo dvaja, to už je úplne jedno vlastne.“ (Jana, 31 rokov)

- Vzťahová praktickosť zahŕňa argumenty podporujúce párové spolužitie ako efektívnejší spôsob trávenia spoločného času a zdieľania partnerovej blízkosti v porovnaní so životom v dvoch oddelených domácnostiach. Kategória zároveň obsahuje aj argument hovoriaci o prijateľnejšom tempe a spôsobe vývoja vzťahu v rámci spoločnej domácnosti.

„Som mal pocit, že aj tak toľko času u mňa trávila... vlastne som mal byť... že je zbytočné, aby chodila niekde domov alebo takto. A teda že uvidíme, čo ďalej.“ (It, 33 rokov)

Pasívne stimulanty: nezávisle existujúce atribúty, ktoré však pri existencii partnerského vzťahu nadobudnú pozíciu podmienok stimulujúcich uvažovanie o spolužití v jednej domácnosti.

- Materiálne pasívne stimulanty: priaznivá finančná situácia, vyriešená bytová situácia alebo plánovanie jej riešenia.
- Osobno-vzťahové pasívne stimulanty: vek primeraný na párové spolužitie stimuluje uvažovanie o korezidencii (často nadobúda význam aj vo vzťahu k veku partnera), subjektívna dĺžka trvania vzťahu, prelomové udalosti (ukončenie štúdia, zmena alebo strata zamestnania).

„Vtedy som skončila školu a prišlo mi to také prirodzené, že keď skončím školu, že sa uzavrie nejaká etapa v mojom živote a vtedy teda sa spolu nastahujeme. (...) Už som to tak brala, že s tým niečo ukončím, budem si hľadať prácu a... potom ešte priateľ kúpil aj byt, takže... ako väčší, pre nás dvoch, takže to bolo také prirodzené vyvinutie celého.“ (Magdaléna, 25 rokov)

Situačné bariéry: externé podmienky, ktoré bránia v plnohodnotnom prežívaní alebo rozvoji vzťahu, alebo ho v niektorom smere obmedzujú. Ich prekonanie následne vedie k začatiu korezidenčného zväzku. Typickým príkladom je geografická heterogamia alebo špecifická geografická homogamia (viď nasledujúca podkapitola) kombinovaná so snahou o elimináciu cestovania a časovú úsporu.

„On nedostal jeden rok internát, lebo tam mali vždy veľký nátresk, čiže jediná voľba bola ísť do podnájmu... Čiže tam to nebolo také nejaké zvažovanie, že či chceme spolu bývať alebo nie, skôr to bolo o tom, že či to chceme urobiť tak, aby sme mali na seba dosť času a nemuseli dochádzať cez celú [názov mesta], aby sme sa niekedy videli.“ (Zuzana, 28 rokov)

Krízové stavy: akútne problémové situácie, ktorých vyriešenie vidí participant práve v párovom spolužití, na ktoré je nazerané ako na symbolický oporný bod alebo účelový prostriedok vysporiadania sa s daným problémom.

- Materiálne krízové stavy: zlá finančná situácia, akútna potreba riešenia problému s bývaním.
- Nemateriálne krízové stavy: partnerská kríza, rodinná kríza, akútna potreba osamostatnenia sa od rodičov, tehotenstvo.

„Prechádzali sme si nejakou krízou, tak niečo nás muselo vlastne spojiť a to bolo to bývanie, ktoré sme si určili ako taký bod, ktorý nás niekam posunie. A bolo to vlastne aj z rodinno-finančných dôvodov v podstate. To znamená, že to spolubývanie s mojím partnerom mi umožnilo, aby som svoje bývanie dala teda do prenájmu a mala z neho nejaké financie navyše.“ (Daniela 1, 29 rokov)

Prokohabitačné determinanty

Ekonomicko-praktické: ekonomická, resp. materiálna stránka nezosobášenosti v kontraste s uzavretím manželstva, napríklad nákladnosť svadby, potreba finančne sa zabezpečiť pred svadbou, praktickosť vyriešenia spoločného bývania už pred svadbou, nekomplikovanosť majetkového vysporiadania v prípade rozchodu.

„Tak my už o tom rozmýšľame, akože asi rok dva. Len to, že... toto je asi klasická výhovorka všetkých, že kvôli peniazom sa nejako nevieme k tomu dokopať, lebo si hovoríme, že ježiš, koľko výdavkov to bude a neviem čo... (...) A druhá vec je vlastne aj to, že my rozmýšľame nad rodičovstvom už veľmi intenzívne a kebyže sa to pošťastilo, tak aj začať brať do úvahy, koľko financií nás bude stáť bábätko, všetky tie veci okolo toho, tak radšej si necháme finančnú rezervu na toto, lebo toto je väčšia priorita pre nás teraz ako práve tá svadba. Že jednoducho nás vzťah je taký pevný, si myslím, že toto je pre nás akože najmenej podstatné. Skôr sú podstatné už tie druhé veci, toho rodičovstva a plánovania tých financií a tej budúcnosti vlastne okolo toho, ako tá formálna stránka toho vzťahu.“
(Jana, 31 rokov)

Vztahovo-praktické: rôzne aspekty a kvality partnerského vzťahu, ktoré podporujú voľbu nezosobášeného spolužitia, napríklad príliš krátke trvanie vzťahu na uzavretie manželstva, nedostatočné vzájomné poznanie, kohabitácia ako plynulejší a menej šokový prechod do manželstva, veková konštelácia partnerov, ktorá nepraje uzavretiu manželstva (napr. u mladých partnerov-rovesníkov dochádza k túžbe vstúpiť do manželstva neskôr než vo vzťahu, kde je jeden z nich výraznejšie starší), partnerská nejednotnosť v napredovaní vzťahu, jednoduchosť úniku z kohabitácie v prípade nepriaznivého vývoja vzťahu, vnímaná rigidita manželstva (z hľadiska delby rol, miery slobody a flexibility vzťahu), odmietanie tradičných rol spájaných s manželstvom.

„V podstate, ak by sa naozaj došlo k bodu, v ktorom už nedokážeme žiť s tým partnerom, tak pre mňa je to stále jednoduchšie, ako keď je už ten zväzok spečatený tým manželstvom (...). Ja ako mladý človek, tridsiatnik, hľadám únik zo všetkého v podstate, ako každý. Keď sa nám niečo nepáči, tak nemáme schopnosť zostať a obetovať všetko tak, ako to robili naši rodičia (...), ale my radšej vlastne utečieme a zariadime si to skôr z tej stránky ako my chceme.“
(Daniela 1, 29 rokov)

Osobno-interakčné: osobné charakteristiky a okolnosti na individuálnej úrovni, napríklad rodinné dôvody neprajúce zorganizovaniu svadby (komplikovanosť vzťahov v širšom príbuzenstve, ochorenie v rodine), vek (subjektívne príliš nízky na vstup do

manželstva), pohodlnosť (neochota meniť slobodný stav za predpokladu, ak sa dá partnersky žiť aj v rámci neho), pozorovaný negatívny príklad kvality manželstva.

„To mám taký príklad, môj najmladší brat. On tiež mal priateľku, žili na divoko takisto, lenže žili u mamy a on bol najmladší. Takže vieš ako to býva, že najmladšie dieťa, tak sa najviac doňho stará každý, lebo je najmladší a mama sa oňho stará a súrodenci si ho dovoľujú riadiť, pretože je najmladší, a on chudák proste stále žil u mamy, našiel si priateľku, chcel s ňou žiť, no tak bývali u nás doma a mama proste veriaci, tak rýpala, nakoniec až bol sobáš a po roku rozvod. A určite tam bol ten moment, že tam nešli do toho sami [z vlastnej iniciatívy – poznámka G. T.].“ (Jozef, 37 rokov)

Formálno-pragmatické: týkajúce sa formálnej, právnej, inštitucionálnej stránky nezosobášnosti, napríklad zbytočnosť svadby, porovnateľnosť manželstva s kohabitáciou, na manželstvo nie je zo strany participantov a participantiek nazerané ako na zmysluplnú inštitúciu, alebo im nedáva zmysel, pokiaľ zatiaľ neplánujú založiť si rodinu, prípadne ich odrádza úradné vybavovanie pred svadbou.

„Považujem to za zbytočnosť, mne to príde taká formálna zbytočnosť a nemyslím si, že to je to, čo tých dvoch drží spolu, keď prídu nejaké problémy. Už je to skôr to dieťa, kvôli ktorému sa nerozídu, ale nie ten papier, že sme zosobášení. A zbytočne len opletačky sú okolo toho. Ako jedinou výhodu, čo to má, sú tie finančné, daňové, kadejaké tieto a dedenie, alebo keď sa berie úver, tak v tomto, ale ináč v tom nevidím zmysel.“ (Martina, 24 rokov)

Symbolicko-nadindividuálne: zvnútornené ideály a hodnoty prezentované ako dôvod nezosobášnosti, napríklad odpor k vzájomnému zväzovaniu sa a kladeniu nesplniteľných sľubov, rebelantstvo, slobodomilnosť, láska k životnej pestrosti (preferovanie vyskúšania viacerých foriem partnerstva), prirodzenosť kohabitácie, dobová nevyhnutnosť kohabitácie (kohabitácia ako nevyhnutný dôsledok historického vývoja), novodobá konformita (kohabitácia je spoločenským vzorom, ktorý aplikuje veľká časť participantovho okolia), pasívne preberanie vzorov (štatistiky o rozvodoch, zahraničné vzory, masmediálna prezentácia kohabitácií).

„Ako vnímam seba a ako vyjadrujem seba, tak cítim, že v mojej prirodzenosti je práve taká tá túžba po slobode a takom tom, ako by som povedal, nezáväzovaní sa určitým spôsobom. A to, to je taká moja ako podstata, aspoň tak, tak to cítim, proste príjemne sa cítim s človekom, ktorý... keď sa vzájomne berieme voľne, nie je to na báze nejakých očakávaní, nie je to na báze nejakých záväzkov a... tam cítim, že viem naplno rozvíjať svoj potenciál.“ (Martin 1, 33 rokov)

Kontext formovania kohabitácie

Obe skupiny determinantov pôsobia vždy nevyhnutne v určitom kontexte. Ten je vymedzený kontextovými podmienkami – partnerskými konšteláciami, rodinou, religiozitou, sociálnym prostredím a inštitucionálnymi podmienkami – ktoré svojím nastavením vytvárajú viac alebo menej vhodné prostredie pre začatie kohabitácie, či dokonca môžu toto rozhodnutie aj inhibovať. Rozhovory s našimi participantmi a participantkami dokladujú, že kontextové kategórie sú hierarchicky usporiadané a charakteristické rozličnou mierou relevancie vo vzťahu k voľbe kohabitácie.

Jednou z najsilnejšie pôsobiacich kontextových kategórií v tomto zmysle je rodina, za ktorou nasleduje religiozita a sociálne prostredie. Aj napriek významnej role rodiny v procese rozhodovania sa mladých ľudí o forme spoluzitia však táto stojí až za kategóriou partnerských konštelácií. Tie totiž dokážu vstúpiť do rozhodovacieho procesu a usmieriť ho v prospech kohabitácie aj v prípadoch, kedy rodina, sociálne prostredie či religiozita nevytvárajú vhodné podmienky pre začatie nezosobášeného spoluzitia, či dokonca pôsobia v jeho neprospech. Kontext rodiny, sociálneho prostredia i náboženstva je teda relevantný len do tej miery, do akej ho nelimitujú špecifické partnerské konštelácie.¹² Spomedzi nich najmä vyššie spomínaná podkategória geografických konštelácií je tá, ktorá v určitých prípadoch generuje prioritnejšie potreby než potrebu konať v súlade s predstavami sociálneho prostredia, či dokonca vlastnými, internalizovanými náboženskými či sociálnymi normami. Inštitucionálne podmienky sú napokon kontextovou kategóriou s najnižšou relevanciou. V praxi to znamená, že opatrenia sociálnej politiky, štrukturálne podmienky ani formálne rámce a nastavenie legislatívy vo vzťahu k forme partnerského zväzku nie sú pre kohabitujuce osoby z našej vzorky takými aspektmi, ktoré by významne zvažovali a ktoré by v rozhodovacom procese o forme prvého pároveho spoluzitia reflektovali.¹³

V špecifickom prostredí, ktorému vtláča svoju charakteristickú pečať práve súbor kontextových podmienok, aplikujú aktéri a aktérky svoje stratégie konania vedúce k uprednostneniu kohabitácie pred priamym vstupom do manželstva. V závislosti od

¹² Kategórie rodiny a širšieho sociálneho prostredia sa preukázali ako dôležité aj v Trostovom výskume nezosobášených spoluzití vo Švédsku (1979). Podobne ako v našom výskume, aj Trost poukazuje na to, že „ani náboženský obsah manželstva, ani tlak zo strany príbuzných, priateľov a známych sa nejaví byť nevyhnutným determinantom [pre inklinovanie k uzavretiu manželstva – doplnila G.T.]“ (Trost 1979: 102). Naopak, za oveľa dôležitejšie považuje autor spoločné nazeranie partnerov na manželstvo ako dôležitú sociálnu inštitúciu.

¹³ Kontextové podmienky a argumenty v prospech prezentovaného hierarchického usporiadania podrobnejšie rozoberáme v osobitnej štúdii (Tydlitátová 2015).

kontextových podmienok, ktoré vytvárajú viac alebo menej priaznivé prostredie pre voľbu kohabitácie (vek, vzájomná geografická aj veková konštelácia partnerov, naklonenosť najbližšej rodiny voči nezosobášenému spolužitiu, religiozita, subjektívne posúdenie a percepcia sociálno-politických opatrení či finančných podmienok vzťahujúcich sa na konkrétnu formu spolužitia) je primerane volená napr. dynamika vstupu do kohabitácie (graduálny, graduálno-skokový alebo skokový vstup). V rámci stratégií tiež pozorujeme rozdielne varianty sociálnej konfrontácie participantov a participantiek s okolím (nezávislosť rozhodovania alebo ovplyvniteľnosť pri rozhodovaní), či sebakonfrontácie s úvahami o začatí kohabitácie (podmienečná alebo bezvýhradná akceptácia až stotožnenie sa s kohabitáciou). V ďalšej podkapitole popíšeme aj dosah geografických konštelácií na voľbu stratégií konania.

Zameraním našej kapitoly chceme predovšetkým prispieť k interpretácii kohabitantného správania v podmienkach rôznorodého geografického zázemia a pôvodu intímnych partnerov.

Geografické konštelácie a ich varianty

V rozhovoroch s participantmi sa univerzálne objavoval geografický aspekt vstupujúci do procesu voľby prvej formy spolužitia, preto bolo namieste venovať tejto skutočnosti pozornosť. Vzájomná konštelácia miesta pôvodu a miesta pobytu partnerov v čase pred začatím spolužitia má kľúčový dosah na množstvo, intenzitu aj frekvenciu spoločne stráveného času. Preto sú geografické konštelácie odrazovým mostíkom pre ich úvahy o budúcej podobe vzťahu, rovnako ako sa stali aj štartovacou pozíciou našej analýzy a jednou z kľúčových kontextových kategórií, u ktorej sme identifikovali tri varianty.

V prípade geografickej heterogamie uvažujeme o situácii, keď nielen miesto pôvodu, ale ani miesto pobytu partnerov v období voľby kohabitácie nie je totožné. To sa podpisuje pod ich časté cestovanie za účelom spoločného trávenia času. Samotná skutočnosť vzájomného dochádzania je participantmi vnímaná ako nepohodlná, nepraktická a skôr či neskôr vedúca k rozhodnutiu o zdieľaní spoločnej domácnosti.

*„Tým, že ona bývala v [názov mesta], čo bolo ďaleko aj cestovať a tak, zároveň tam ona mala aj prácu, ktorú robila z domu a bolo jej jedno, kde sa nachádza, tak som jej povedal, že teda však nech príde na dlhšie a jedno s druhým. (...) A najskôr chodila tak na dva, na tri dni a potom... neviem, raz proste prišla a zostala tu.“
(Michal, 30 rokov)*

Variant geografickej homogamie sa naopak vzťahuje na rovnaké miesto pôvodu aj pobytu oboch partnerov v období, keď si volili kohabitáciu ako prvú formu spolužitia. I keď moment eliminácie cestovania mohol byť prítomný, ako argument bol namiesto prakticko-ekonomického pohľadu na kohabitovanie častejšie zdôrazňovaný hodnotovo-principiálny aspekt, poukazujúci aj na dôkladnejšie vzájomné spoznanie pred významným životným krokom, akým je v ich ponímaní vstup do manželstva.

„Toto sa dá najlepšie zistiť, že čo vlastne s tým partnerom, ako si vyhovujete, ako fungujete, práve pomocou toho, že ľudia začnú spolu bývať. My sme začali skoro po dvoch mesiacoch, čo sme začali vzťah (...) My sme boli skoro vkuse spolu, preto to vyplynulo do toho bývania, ja som bol taký do toho hriť, tak poďme rýchlo. (...) To je proste iné poznávanie toho človeka, ak s ním nežijem. Lebo stále je to na nejaký obmedzený čas, ten človek odchádza preč, kde si môže dať v úvodzovkách dole masku alebo niečo takéto. A v tej každodennosti, v tom živote normálnom, tam už sa nedá. Tam už sa úplne odhalí.“ (It, 33 rokov)

Situáciu, keď partneri v čase formovania kohabitácie vykazujú rovnaké miesto pobytu, avšak pochádzajú z rozdielnych lokalít a v mieste pobytu tak u minimálne jedného z nich absentuje rodinné zázemie, označujeme ako špecifickú geografickú homogamiu. Prechod do kohabitácie takíto participanti a participantky častejšie vnímali ako menej plynulý, spojený obvykle s nutnosťou urgentne riešiť bytovú situáciu. Takýto začiatok kohabitácie sa viaže buď na študentské roky (participantovi v istom období štúdia nebol pridelený internát, popr. ubytovanie na internáte skončilo automaticky s ukončením štúdia) alebo sa týka už pracovne aktívnych participantov bývajúcich v podnájme, u ktorých sa náhle objavila potreba zmeny bývania (nepredĺženie nájomnej zmluvy, nespokojnosť s podnájomom, finančná neúnosnosť podnájmu a pod.).

„Ale ono to prišlo nejako prirodzene, lebo ja som išla na výšku sem a ja som nedostala intrák a potom on končil výšku a hľadal si podnájom a nejako sme spolu, že teda ja nemám intrák... a už potom aj keby som dostala intrák, tak už sme sa rozhodli, že spolu zostaneme v tom podnájme. Už mi to prišlo také divné, že by sme sa trebárs po roku, že by som sa ja odťahovala na intrák a on by zostal v tom podnájme.“ (Ivana 1, 25 rokov)

Osoby nachádzajúce sa v situácii náhlej potreby riešenia problému s bývaním tak volia ako ďalší krok spoločnú domácnosť s intímny partnerom či partnerkou, ktorý im je na jednej strane v danom meste najbližšou osobou (vhodnejšia alternatíva k podnájmu s cudzími osobami) a zároveň si môžu uvedomovať aj ekonomickú

praktickosť zdieľania spoločnej domácnosti na rozdiel od oddeleného bývania. Ako praktický sekundárny prínos tiež poukazujú na elimináciu cestovania.

*„Tak hlavne to, že budeme spolu, nemusíme riešiť, že ty bývaš na jednom konci mesta, ty na druhom a že či budeme dnes u teba alebo u mňa a že zajtra idem do roboty, tak by som nemala, lebo nemám veci so sebou a také klasické...”
(Ivana 1, 25 rokov)*

Sumarizujúc naše zistenia možno konštatovať, že predovšetkým situácia geografickej heterogamie a špecifickej geografickej homogamie, reflektované ako situačná bariéra alebo krízový stav, sa javili byť tými, ktoré dokážu u participantov odštartovať uvažovanie o začatí spolužitia alebo urýchliť toto rozhodnutie. Katrňák (2008) poukazuje na zvyšujúci sa výskyt geograficky heterogamných párov v uplynulom období (t.j. narastajúcu početnosť intímnych partnerov s rozdielnym miestom pôvodu). Maas a Zijdemann (2010) uvádzajú, že ide o sprievodný jav modernity a svojou analytickou štúdiou potvrdzujú, že ide o dôsledok zvýšeného využívania hromadnej dopravy a prostriedkov masovej komunikácie, ktoré zvyšujú pravdepodobnosť zoznámenia sa osôb aj z geograficky vzdialených lokalít. V tejto súvislosti sa preto núka hypotéza, že za zvyšujúcim sa výskytom nezosobášených spolužití v uplynulom období možno za istých okolností hľadať aj nárast geografickej heterogamie, resp. špecifickej geografickej homogamie partnerov. Úvaha by si však žiadala hlbšie preskúmanie a potvrdenie. I keď niektorí participantí a participantky nášho výskumu v rozhovoroch okrajovo uvádzali v súvislosti s aktuálnymi trendmi na poli partnerských vzťahov aj globalizáciu súčasnej spoločnosti, zvýšenú mieru geografickej mobility populácie, ďalekosiahle dôsledky využívania masovo-komunikačných prostriedkov, informatizácie a internetizácie spoločnosti, tieto kategórie neboli dostatočne nasýtené a rozhovor nebol vedený primárne týmito smerom. Skôr než konštatovania je tu teda možné formulovať hypotézy s potenciálom pre ďalší, konkrétnejšie orientovaný výskum.

Geografické konštelácie sa podieľajú aj na voľbe stratégií konania, ktoré si v procese rozhodovania o forme spolužitia skúmané osoby volia. Ide najmä o dynamiku prechodu do kohabitácie, ale tiež o spôsoby sociálnej konfrontácie a sebakonfrontácie s rozhodnutím o vstupe do nezosobášeného spolužitia. Prechod do spolužitia je v prípade špecifickej geografickej homogamie skôr skokový alebo graduálno-skokový. Dôvodom je skutočnosť, že u participantov a participantiek neraz došlo k náhlej zmene bytovej situácie a partneri museli nečakane riešiť situáciu s bývaním. Geograficky heterogamné páry zdôrazňovali skôr nepohodnosť, zriedkavosť a nepravidelnosť stretávania sa, časovú a ekonomickú náročnosť častého vzájomného dochádzania. K nezosobášenému spolužitiu sa dopracovali častejšie

graduálne, nanajvýš graduálne-skokovo. V prípade geografickej homogamie je častejší graduálny prechod s primárne zdôrazňovaným záujmom o vyskúšanie si spoločného života. Nepohodlnosť vzájomného dochádzania sa však objavuje aj v tomto prípade, i keď sa týka len cestovania v rámci rovnakého mesta. Participanti a participantky z geograficky homogamných párov poukazovali na to, že postupne začali spolu tráviť maximum svojho času a tak pre nich stratilo praktický zmysel bývať na dvoch rôznych miestach súčasne a presúvať sa medzi nimi. Stratu času i energie pri takomto spôsobe života považovali za značnú a v konečnom dôsledku vedúcu k rozhodnutiu o začatí spolužitia.

*„No my sme aj predtým rozmýšľali nad tým a sme si vtedy hovorili, že nechce sa nám už stále rozmýšľať, ku komu pôjdeme a brať si stále veci a tak.“
(Karolína, 26 rokov)*

V situácii geografickej heterogamie či špecifickej geografickej homogamie dokázali participanti a participantky jednoduchšie obhájiť svoje rozhodnutie pred sociálne nátlakovejším a nesúhlasne naladeným sociálnym prostredím – rodinou a širším okolím. V prípade, ak žili mimo miesta bydliska rodiny, často táto skutočnosť akcelerovala prechod do kohabitácie a umožnila im konať slobodnejšie bez ohľadu na názor signifikantných druhých.

„Napríklad toto babku trápi viac, lebo napríklad moje sesternice majú deti a nie sú ešte zosobášené. Tak toto rieši moja babka. Mňa nerieši, ja som... možno aj tým, že som ďaleko, oni sú na východe v jej meste v Sabinove a takto žijú pod jej očami nevydaté s deťmi, s tými mužmi sú už síce roky, boli predtým nebolo to, že náhodná známosť, ale proste nevie sa s týmto vysporiadať. Ale so mnou nemá problém. Ale viem, že sa jej to nepáči.“ (Saša, 24 rokov)

Popri sociálnej konfrontácii dokážu geografické konštelácie ovplyvniť aj sebakonfrontáciu so situáciou nezosobášeného spolužitia. Najmä u participantov a participantiek s tradičnejším, náboženskou vierou determinovaným zmýšľaním sa geografická heterogamia alebo špecifická geografická homogamia stali argumentom, ktorým sami pred sebou obhajovali nezosobášené spolužitie. Podobne aj u osôb, ktoré sa ešte na spolužitie necítili pripravené (napr. z dôvodu krátkej známosti), avšak okolnosti ich priviedli k uvažovaniu o zdieľaní spoločnej domácnosti, sa geografické konštelácie stali argumentom, vďaka ktorému sa dokázali s voľbou spolužitia stotožniť.

„Tam nebola iná možnosť, lebo nebol z toho istého mesta. Určite by mi bolo príjemnejšie, keby sme sa najprv chvíľku viacej stretávali a až potom by sme toto riešili.“ (Viera, 27 rokov)

Distribúcia variantov geografických konštelácií

Geografické konštelácie sa teda javia byť významným aspektom spolupodieľajúcim sa na procese voľby kohabitácie. Zohrávajú však nezanedbateľnú úlohu i v tom, aké podkategórie prokohabitačných a prokorezidenčných determinantov zdôrazňujú aktéri pri voľbe nezosobášeného spolužitia. Situáciu geografickej heterogamie a špecifickej geografickej homogamie možno považovať za zdroje vysokého situačného tlaku pôsobiaceho v prospech párového spolužitia a v niektorých prípadoch urýchľujúceho jeho začiatok (Tydlitátová 2015). Pri uvedených variantoch geografickej konštelácie vystupujú do popredia najmä praktické a ekonomické aspekty kohabitovania a života v spoločnej domácnosti. Zdôrazňované sú determinanty ekonomického charakteru, rovnako ako aj praktické otázky spojené s vnímaním dôsledkov geografickej konštelácie ako situačnej bariéry alebo krízového stavu. Naopak, v prípade geograficky homogamných partnerstiev sa stretávame s dôrazom na hodnotovú a vzťahovú stránku zdieľania spoločnej domácnosti bez uzavretia manželstva i korezidencie ako takej. Nezosobášené spolužitie sa tu totiž spravidla nerealizuje ako prekonanie kritickej či bariérotvorenej situácie a preto v popredí nestoja determinanty, ktoré by reprezentovali účelovo-racionálne podmienené konanie. Tieto sú zdôraznené skôr v prípadoch, kedy zodpovedajúce varianty geografickej konštelácie podporujú časté a zdĺhavé cestovanie partnerov a v konečnom dôsledku nútia k ekonomickejšiemu a efektívnejšiemu riešeniu vzniknutej situácie.

Distribúciu všetkých variantov geografických konštelácií pozorujeme naprieč výskumnými lokalitami. Napriek tomu však v ich regionálnom rozmiestnení v našom dátovom materiáli pozorujeme isté špecifiká, ktoré môžu naznačovať aj smer prípadného ďalšieho skúmania. Zatiaľ čo geografická heterogamia a špecifická geografická homogamia sú sústredené predovšetkým u kohabituujúcich osôb žijúcich na západnom Slovensku, geografická homogamia sa javí byť doménou najmä u východoslovenských participantov a participantiek. Táto skutočnosť môže potvrdzovať migračné pohyby smerom do západných regiónov Slovenska, zvyšujúc tam tak pravdepodobnosť zoznámenia sa ľudí s odlišným miestom pôvodu. Kohabitovanie východoslovenských, spravidla geograficky homogamných osôb z našej vzorky kladie potom vyšší dôraz na silné presvedčenie a hodnotové stotožnenie sa s voľbou kohabitácie a na schopnosť kohabituujúcich osôb čeliť tlaku rodiny a požiadavkám na konformitu s väčšinovým správaním konzervatívnejšie naladeného sociálneho prostredia.

Závery a diskusia

Zmeny v preferovaných formách partnerských vzťahov sú témou diskusií ako v akademických kruhoch, tak aj v politickej sfére. Nárast kohabitácií, t.j. spolužití intímnych partnerov opačného pohlavia v spoločnej domácnosti bez uzavretia manželského zväzku, je na Slovensku ako jeden z diskutovaných fenoménov zasadzovaný do obdobia posledných približne 20-25 rokov. Často býva interpretovaný ako dôsledok hodnotových premien či politickej transformácie spoločnosti po nežnej revolúcii. V uplynulom medzicenzovom období stúpol ich počet z necelých 30,5 tis. na takmer 90 tis. kohabituujúcich párov. Komplexný obraz o trende si dotvárame aj vďaka pomocným demografickým indikátorom, spomedzi ktorých najmä podiel detí narodených mimo manželstva, či údaje o sobášnosti a priemernom sobášnom veku slobodných snúbencov nám dokážu vývoj tejto formy partnerstva naznačiť.

Nezosobášené spolužitia a osobitosti procesu ich formovania sú na Slovensku napriek narastajúcej početnosti skromnejšie spracovanou výskumnou témou. Kvalitatívny výskum, ktorý sme realizovali, osvetlil najmä motivácie mladej generácie pre voľbu kohabitácie ako prvej formy párového spolužitia namiesto kedysi uprednostňovaného modelu priameho vstupu do manželstva. Rozpracovaním podmienok, ktoré predchádzajú vstupu do prvého párového spolužitia, získavame plastický obraz o príčinách, kontexte a intervenujúcich vplyvoch, ktoré sa podieľajú na výslednej voľbe.¹⁴

Zistili sme, že samotné pranie partnerov kohabitovať nie je dostatočnou podmienkou a samo o sebe nedokáže vyústiť do realizácie kohabitácie. Ich voľba sa odohráva v kontexte, ktorý môže brániť, či naopak vytvárať podporné prostredie pre uvedené rozhodnutie. Navyše je stimulovaná celou škálou príčinných a intervenujúcich podmienok, ktoré sme pre potreby analýzy definovali ako prokohabitačné a prokorezidenčné determinanty. Špecifická kombinácia podmienok ovplyvňuje tiež výber konkrétnych stratégií vedúcich k voľbe formy párového spolužitia.

Ako osobitná kategória spomedzi kontextových podmienok vystupovala v procese analýzy do popredia tzv. geografická konštelácia partnerov, t.j. pojem označujúci vzájomnú konšteláciu partnerov z hľadiska ich miesta pôvodu a miesta pobytu pred začatím spolužitia. Tri identifikované varianty geografickej konštelácie

¹⁴ Vzhľadom na nezámerné vysoké nasýtenie našej vzorky prevažne osobami s vysokoškolským vzdelaním si dovoľíme uvedené závery uvádzať s prihliadnutím na túto vzdelanostnú kategóriu. Viac informácií uvádzame v osobitnej štúdii (Tydlitátová 2015).

môžu rozlične akcelerovať začiatok párového spolužitia a zároveň ich možno považovať za aspekty, ktoré majú nepriamy dosah aj na voľbu konkrétnej formy spolužitia. Predovšetkým situácia geografickej heterogamie (odlišné miesto pôvodu aj pobytu partnerov) a špecifickej geografickej homogamie (odlišné miesto pôvodu a rovnaké miesto pobytu partnerov) sú obvykle späté s rýchlejšim a spravidla skorším nástupom spolužitia. Tento dynamický prechod neposkytuje dostatočný priestor ani nestimuluje u partnerov vôľu pre vstup do manželstva pred začiatkom zdieľania spoločnej domácnosti. Považujeme ich preto za jedny zo stimulov pre kohabitačné správanie.

Variant geografickej konštelácie je zároveň prepojený s tým, aké podkategórie prokohabitačných a prokorezidenčných determinantov aktéri a aktérky zdôrazňujú pri argumentácii svojej voľby. Páry, ktoré pred začatím kohabitovania mali vzájomne odlišné miesto pobytu, či prinajmenšom odlišné miesto pôvodu, zdôrazňujú skôr praktické argumenty v prospech nezosobášeného spolužitia. Naopak participantí a participantky z geograficky homogamných partnerstiev kladú do popredia hodnotovo podmienené aspekty kohabitovania. Neznamená to však súčasne neprítomnosť inej podkategórie determinantov. Geograficky heterogamní partneri môžu medzi determinantmi rovnako uvádzať aj hodnotové pozadie kohabitovania, podobne ako geograficky homogamní nenechávajú nepovšimnuté praktické a ekonomické aspekty. Existuje však u nich sklon vnímať niektoré aspekty ako prioritné, a to najmä vzhľadom na komplikovanosť ich osobnej situácie a urgentnú potrebu jej riešenia. Geografické konštelácie sa teda v našom výskume ukázali byť silným generátorom takého kontextu, ktorý stimuluje začiatok spolužitia a rozhodovanie o jeho forme.

Prihliadajúc na limity generalizácie zistení z dôvodu vzdelanostnej štruktúry vzorky sa však domnievame, že rozšírenie poznatkovej bázy a vnesenie nových analytických kategórií do témy kohabitovania mladej generácie v súčasnej slovenskej spoločnosti predstavuje krok k dôkladnejšiemu pochopeniu nezosobášených spolužití. Generovaním nových otázok sa navyše odкрýva potenciál pre smerovanie ďalších výskumných aktivít v tejto oblasti. Geografické charakteristiky kohabitovania sa totiž javia byť bohatou a stále nie uspokojivo preskúmanou tematickou oblasťou.

- ALAN, J. 1987: Výzkum mladého manželství. In: *Populační zprávy*, 1-2, s. 9-13.
- ALLEN, S. M. – HAWKINS, A. J. 1999: Maternal Gatekeeping: Mothers' Beliefs and Behaviors That Inhibit Greater Father Involvement in Family Work. In: *Journal of Marriage and the Family*, 61, 1, s. 199-212.
- ANTONOPOULOS, R. 2009: *The Unpaid Care Work – Paid Work Connection*. Working Paper No. 86. Geneva: International Labor Organization, Policy Integration and Statistics Department.
- ANTONOPOULOS, R. – HIRWAY, I. 2010: *Unpaid Work and the Economy*. London: Palgrave Macmillan.
- ARNETT, J. 2004: *Emerging Adulthood. The Winding Road from Late Teens through the Twenties*. Oxford: Oxford University Press.
- BAČOVÁ, V. 1990: Typológia rómskych rodín na Slovensku. In: *Sociológia*, 22, 4, s. 491-501.
- BARTOŇOVÁ, D. 1984: Faktická manželství v letech 1970 a 1980. In: *Demografie*, 26, 3, s. 266-269.
- BARTOŇOVÁ, D. 2007: Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001-2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, s. 63-75.
- BAUEROVÁ, J. – BÁRTOVÁ, E. 1987: *Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- BAUMAN, Z. 2002: *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- BAUSOVÁ, M. 2002: Dnes už nie je také jasné, kto upratal (Deľba domácich prác a výchovy detí v súčasnej slovenskej rodine). In: CHORVÁT, I. (ed.): *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, FHV UMB, s. 55-61.
- BECK, U. 2004: *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: SLON.
- BECK, U. – BECK-GERNSHEIM, E. 1995: *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- BECKER, G. 1997: *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing.
- BILLARI, F. C. – KOHLER, H. P. 2004: Patterns of low and very low fertility in Europe. In: *Population Studies*, 58, 2, s. 161-176.

- BILLARI, F. C. – LIEFBROER, A. C. 2007: Should I Stay or Should I Go? The Impact of Age Norms on Leaving Home. In: *Demography*, 44, 1, s. 191-198.
- BIGGART, A – WALTHER, A. 2006: Coping with Yo-Yo-Transitions. Young Adults' Struggle for Support, between Family and State in Comparative Perspective. In: LECCARDI, C. – RUSPINI, E. (eds.): *A New Youth? Young People, Generations and Family Life*. Aldershot: Ashgate, 2006, s. 41-62.
- BJÖRNBERG, U. 1998: Family Orientation Among Men: A process of change in Sweden. In: DREW, J. E. - EMERCK, R. - MAHON, E. (eds.): *Women, Work and the Family in Europe*. London: Routledge, s. 200-207.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. 2007: *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2025 (aktualizácia)*. Bratislava: INFOSTAT.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. 2008: *Demografická budúcnosť okresov Slovenska. Približovanie či konvergencia?* Bratislava: INFOSTAT.
- BLEHA, B. – ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. 2013: *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava: INFOSTAT.
- BÚTOROVÁ, Z. a kol. 1996: *Ona a on na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: Focus.
- BÚTOROVÁ, Z. a kol. 2008: *Ona a on na Slovensku: zaostrené na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- BÚTOROVÁ, Z. – FILADELFIOVÁ, J. 2008: Ženy a muži zoči-voči narastajúcej pestrosti života. In: BÚTOROVÁ, Z. a kol.: *Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 43-76.
- BÜHLMANN, F. – ELCHEROTH, G. – TETTAMANTI, M. 2010: The Division of Labour Among European Couples: The Effects of Life Course and Welfare Policy on Value-Practice Configuration. In: *European Sociological Review*, 26, 1, s. 49-66.
- BYNNER, J. 2005: Rethinking the youth phase of life course: The case for emerging adulthood? In: *Journal of Youth Studies*, 8, 4, s. 367-384.
- COHEN, S. 2002: *Folk Devils and Moral Panics*. London: Routledge.
- COLTRANE, S. 2000: Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work. In: *Journal of Marriage and the Family*, 62, 4, s. 1208-1233.

- COLTRANE, S. 1996: *Family Man: Fatherhood, Housework, and Gender Equity*. New York: Oxford University Press.
- CÔTÉ, J. E. 2000: *Arrested Adulthood. The Changing Nature of Maturity and Identity*. New York: New York University Press.
- CROMPTON, R. – LYONETTE, C. 2006: Work – Life 'Balance' in Europe. In: *Acta Sociologica*, 49, 4, s. 379-393.
- DEMENY, P. 1997: Replacement-level fertility: the implausible endpoint of the demographic transition. In: GAVIN, J. et al.: *The Continuing Demographic Transition*. Oxford: Clarendon Press, s. 94-110.
- Demography report 2010. Older, more numerous and diverse Europeans*, 2011. Luxembourg: European Union.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2001a: Premeny rómskej rodiny. In: KRÁĽOVÁ, Ľ. (ed.): *Rodina v spoločenských premenách Slovenska*. Prešov: FF UP, s. 136-151.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2001b: Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893). In: *Sociológia*, 33, 5, s. 491-506.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2003: Rodina a demografický vývoj. In: SOPÓCI, J. a kol.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 229-266.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2007: *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2012: *Rodinné správanie v demografických dátach*. Bratislava: STIMUL. (Dostupné na: http://stella.uniba.sk/texty/RD_rodinne_spravanie.pdf)
- DŽAMBAZOVIČ, R. – HAMPLOVÁ, D. 2013: Deľba rol v slovenských a českých rodinách. (Smerujeme k egalitárnym partnerstvám? In: *Dvě společnosti – dvě sociologie? Česko-slovenská konference* 17. – 19.10.2013, Olomouc, Česká republika. (Dostupné na: https://www.ksoc.upol.cz/uploads/media/Dzambazovic_Roman__Hamplova_Dana.pdf)
- EUROSTAT 2014: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
- EUROSTAT 2009: *Harmonized European time use surveys: 2008 guidelines*. (Dostupné na: <http://www.timeuse.org/HETUS-2008-guidelines>)
- FIALOVÁ, L. – KUČERA, M. 1997: The Main Features of Population Development in the Czech Republic during the Transformation of

- Society. In: *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 5, 2, s. 93-111.
- FILADELFIOVÁ, J. 2001: Demografický vývoj. In: MESEŽNIKOV, G. – KOLLÁR, M. (eds.): *Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: IVO, s. 723-754.
- FILADELFIOVÁ, J. 2005: Demografická situácia a správanie rodín vz. verejná politika v SR. In: *Sociológia*, 37, 5, s. 387-418.
- FILADELFIOVÁ, J. 2007: Životný cyklus. Vek, životný cyklus a medzigeneračný prenos chudoby. In: GERBERY, D. – LESAY, I. – ŠKOBLA, D. (eds.): *Kniha o chudobe. Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. Bratislava: Priatelia Zeme-CEPA, s. 9-27.
- FILADELFIOVÁ, J. 2010: Rodina vo víre spoločenských zmien. In: BÚTORA, M. – KOLLÁR, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. (eds.): *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: IVO, Kalligram, s. 479-491.
- FILADELFIOVÁ, J. – CUPEROVÁ, K. 2000: *Rôznorodosť demografického vývoja v Európe (Diversity of the Demographic Development in Europe)*. Bratislava: MSŠR.
- FILADELFIOVÁ, J. – GERBERY, D. – ŠKOBLA, D. 2006: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. Bratislava: UNDP.
- FILADELFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P. 1992: Paradoxy rodiny: mýty, pravdy, pochybnosti. In: *Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti. Zväzok IV. Rodina a spoločnosť v sociálnej politike*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 5-17.
- FILADELFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P. – RITOMSKÝ, A. 1996: *Atlas obcí Slovenska podľa rodinných a demografických charakteristík*. Bratislava: MSŠR.
- FOKKEMA, T. – LIEFBROER, A. C. 2008: Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? In: *Demographic Research*, 19, 36, s. 1351-1418.
- FREJKA, T. 1980: Fertility trends and policies: Czechoslovakia in the 1970s. In: *Population and Development Review*, 6, 1, s. 65-93.
- FREJKA, T. 2008: Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. In: FREJKA, T. – HOEM, I. – SOBOTKA, T. – TOULEMON, L. (eds.): *Childbearing trends and policies in Europe*. In: *Demographic research*, 19, Special collection 7, s. 73-84.
- FREJKA, T. – SOBOTKA, T. 2008: Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. In: FREJKA, T. – HOEM, I.

- SOBOTKA, T. – TOULEMON, L. (eds.): *Childbearing trends and policies in Europe*. In: *Demographic research*, 19, Special collection 7, s. 15-47.
- FREJKA, T. – SARDON, J. P. 2006: First birth trends in developed countries: Persisting parenthood postponement. In: *Demographic research*, 15, 6, s. 147-180.
- FUWA, M. 2004: Macro-level Gender in Equality and Division of Household Labor in 22 Countries. In: *American Sociological Review*, 69, 6, s. 751-767.
- GAJDOŠ, P. 2011: Vývojové zmeny v sociálno-priestorovej situácii Slovenska. In: PISCOVÁ, M. (ed.): *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 51-69.
- GAJDOŠ, P. – MORAVANSKÁ, K. 2013: *Suburbanizácia a jej podoby na Slovensku*. Bratislava: VEDA.
- GALLAND, O. 1995: Introduction: What Is Youth? In: CAVALLI, A. – GALLAND, O.: *Youth in Europe*. London: Pinter, s. 1-6.
- GERSHUNY, J. 2000: *Changing Times. Work and Leisure in Postindustrial Society*. Oxford: Oxford University Press.
- GIDDENS, A. 2012: *Proměna intimacy. Sexualita, láska a erotika v moderních společnostech*. Praha: Portál.
- GOLDSCHIEDER, F. K. – WAITE, L. J. 1991: *New Families, No Families? The Transformation of the American Home*. Berkeley: University of California Press.
- GREENSTEIN, T. N. 1996: Husbands' participation in domestic labor: Interactive effects of wives' and husbands' gender ideologies In: *Journal of Marriage and the Family*, 58, 3, s. 585-595.
- GURÁŇ, P. – FILADELFOVÁ, J. – RITOMSKÝ, A. 1997: Tradičné verzus moderné: zmeny a život súčasných rodín. In: *Sociológia*, 29, 1, 5-20.
- HAJNAL, J. 1953: Age at Marriage and Proportion Marrying. In: *Population Studies*, 7, 2, s. 111-136.
- HAJNAL, J. 1965: European marriage pattern in historical perspective. In: GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C.: *Population in History*. Arnold: Londres, s. 101-143.
- HAMPLOVÁ, D. 2003: Vstup do manželství a vzdělání českých žen: generace 1952 – 1982. In: HAMPLOVÁ, D. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J. – PIKÁLKOVÁ, S.: *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 11-40.

- HAMPLOVÁ, D. 2006: Sňatečnost, nesezdaná soužití a veřejné mínění. In: RABUŠIC, L. – KOCOURKOVÁ, J. (eds.): *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možnosti rodinné politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha: Katedra demografie PF UK, s. 12-19.
- HAMPLOVÁ, D. 2008: Děti bez otce nebo bez prstýnku? In: *Socioweb*, 1, s. 1-3. (Dostupné na: http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/148_socioweb%201-08%20cely%201.pdf)
- HAŠKOVÁ, H. 2006: Zkoumaní bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy. In: HAŠKOVÁ, H. (ed.): *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Sociologické studie, 4, Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 22-58.
- HAŠKOVÁ, H. 2007: Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945-2006. In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 8, 2, s. 15-26.
- HAŠKOVÁ, H. 2009: *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON.
- HENDL, J. 2008: *Kvalitativní výzkum. Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál, 2008.
- HIRŠL, M. a kol. 1992: *Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988*. Bratislava: VÚPSV.
- HUŇADY, J. – ORVISKÁ, M. 2013: Faktory motivácie k neplatenej práci a niektoré politické implikácie. In: *Globalizácia a jej sociálno-ekonomické dôsledky*. Žilina: Žilinská univerzita, Fakulta prevádzky a ekonomiky dopravy a spojov, s. 1-12.
- CHALOUPKOVÁ, J. 2005: Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti. In: *Sociologický časopis*, 41, 1, s. 57-77.
- CHALOUPKOVÁ, J. 2007: *Rozdělení domácí práce: ekonomická racionalita, mocenské zdroje a symbolické významy*. Sociologická řada SOC-006. Praha: Filosofická fakulta UK. (Dostupné na: http://publication.fsv.cuni.cz/attachments/189_006_Chaloupkova.pdf)
- CHALOUPKOVÁ, J. 2009: Výzkum životní dráhy a analýza sekvencí: možnosti studia rodinných drah. In: *Data a výzkum - SDA Info*, 3, 2, s. 241-258.
- CHALOUPKOVÁ, J. 2010: Rodinné a pracovní starty: rozmanitost modelů vstupu do dospělosti v evropských zemích. In: CHALOUPKOVÁ, J. (ed.):

- Proměny rodinných a profesních startů.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 25-57.
- CHORVÁT, I. 2006: K niektorým aspektom rodového prístupu k výchove detí a prácam v domácnosti. In: *Sociológia* 38, 1, s. 31-48.
- CHORVÁT, I. 2002: K charakteru rodinných vzťahov v mestskom prostredí na Slovensku. In: CHORVÁT, I. (ed.): *Premený rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied UMB, s. 9-16.
- CHROMEČEK, A. 2009: Slovensko v rámci Európy – základné porovnania. In: BLEHA, B. (ed.): *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 13-38.
- JUHAŠČÍKOVÁ, I. a kol. 2014: *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011. Fakty o zmenách v živote obyvateľov SR*. Bratislava: ŠÚ SR.
- JUROVÁ, A. 1993: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava, Košice: Goldpress Publishers.
- KALIBOVÁ, K. – PAVLÍK, Z. – VODÁKOVÁ, A. (eds.) 2009: *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha: SLON.
- KAŠČÁKOVÁ, A. – NEDELOVÁ, G. 2014: Changes in Slovak households' economy. In: *17th AMSE Applications of mathematics and statistics in economics, conference proceedings*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu ekonomicznego we Wrocławiu, s. 122-130.
- KAŠČÁKOVÁ, A. – NEDELOVÁ, G. – POVAŽANOVÁ, M. 2013: Determinants of the unpaid work in Slovakia. In: *Statistika: statistics and economy journal*, 93, 1. s. 47-95.
- KAŠČÁKOVÁ, A. – TUSCHLOVÁ, M. – URAMOVÁ, M. 2013: Neplatená práca ako potenciálny zdroj ekonomického rastu. In: HIADLOVSKÝ, V. – ORVISKÁ, M. – PISÁR, P. (eds.): *Rozpočet EÚ, inovácie a ekonomický rast: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*, CD-ROM. Banská Bystrica: Regionálne európske informačné centrum.
- KATRŇÁK, T. 2008: *Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha: SLON.
- KATRŇÁK, K. – LECHNEROVÁ, Z. – PAKOSTA, P. – FUČÍK, P. 2010: *Na prahu dospělosti. Partnerství, sex a životní představy mladých v současně české společnosti*. Praha: Dokořán, Masarykova Univerzita.

- KAŤUŠA, M. – ĎURČEK, P. 2013: Očistená úhrnná plodnosť v krajoch Slovenskej republiky. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 23, 3, s. 46-65.
- KAŤUŠA, M. a kol. 2014: *Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013*. Bratislava: Štatistický úrad SR.
- KIKA, M. – MARTINKOVIČOVÁ, M. 2015: Neplatená práca v slovenských domácnostiach – výskum, výsledky a súvislosti. In: *Sociológia*, 47, 5, s. 474-503.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A. 2002: The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. In: *Population and Development Review*, 28, 4, s. 641-680.
- KRÁĽOVÁ, Ľ. 1995: Reflexia o kohabitácii na pozadí frankofónnej sociológie a demografie. In: *Demografie*, 38, 3, s. 193-199.
- KREIDL, M. – ŠTÍPKOVÁ, M. 2012: Postavení nesezdaných soužití v tranzici do dospělosti. In: HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, J. – KREIDL, M. (eds.): *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: SLON, s. 73-93.
- KŘÍŽKOVÁ, A. – VÁCLAVÍKOVÁ-HELŠUSOVÁ, L. 2002: *Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- KUČERA, M. 1965: Metody výpočtu rodin a domácností pro sčítání lidu. In: *Demografie*, 7, 3, s. 224-231.
- KUČERA, M. 1980a: Demografické hledisko životních cyklů obyvatelstva. In: *Demografie*, 22, 1, s. 17-20.
- KUČERA, M. 1980b: Definice cenzové domácnosti a její perspektiva. In: *Demografie*, 22, 3, s. 232-238.
- KUČERA, M. 1987: Domácnosti v čs. demografii a statistice. In: *Demografie*, 29, 3, s. 228-233.
- KUČERA, M. 1994: Neúplné rodinné domácnosti s dětmi. In: PAVLÍK, Z. (ed.): *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, s. 104-110.
- KUČERA, M. – KALIBOVÁ, K. 1994: Typologie domácností a rodin. In: Pavlík, Z. (ed.): *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, s. 91-96.

- KUČERA, M. – FIALOVÁ, L. 1996: *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- KUMANOVÁ, Z. – DŽAMBAZOVIČ, R. 2002: Rómska rodina: na rozhraní medzi tradicionalitou a modernitou. In: VAŠEČKA, M. (ed.): *Čačipen pal o Roma*. Bratislava: IVO.
- KVAPILOVÁ, E. 2000: Rôznorodosť rodinných foriem – výzva pre sociálnu politiku. In: *Sociológia*, 32, 5, s. 435-448.
- LANGHAMROVÁ, J. – VAŇO, B. a kol. 2014: *20 rokov samostatnosti z pohľadu demografie ČR, SR, ČSR*. Bratislava, Praha: INFOSTAT, VŠE Praha.
- LEHOTSKÁ, V. – DOBEŠ, M. 2013: Škály na zisťovanie kvality vzťahu, miery záväzku a vzťahu s rodičmi u partnerov nežijúcich v manželstve. In: *Človek a spoločnosť*, 16, 1. (Dostupné na: <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2013/1/6022/>)
- LESTHAEGHE, R. J. – MOORS, G. 2000: Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. In: *Review of Population and Social Policy*, 9, 1, s. 121-170.
- LESTHAEGHE, R. J. – SURKYN, J. 2002: New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging Value Orientations? In: *Economic Survey of Europe*, 1, s. 197-216.
- LESTHAEGHE, R. J. – WILLEMS, P. 1999. Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union?. In: *Population and Development Review*, 25, 2, s. 211-228.
- LUKÁČOVÁ, M. 2006: Plodnosť podľa poradia na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 16, 3, s. 76-91.
- MAAS, I. – ZIJDEMAN, R. L. 2010: Beyond the local marriage market: The influence of modernization on geographical heterogamy. In: *Demographic Research*, 23, 33, s. 933-962. (Dostupné na: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol23/33/23-33.pdf>)
- MANN, A. B. (ed.) 1992: *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press.
- MARTINKOVIČOVÁ, M. – KIKA, M. 2012: Socio-kultúrne aspekty neplatenej práce. In: *Ekonomika a spoločnosť*, 13, 2, s. 125-136.
- MCDONALD, P. 2000. Gender equity in theories of fertility transition. In: *Population and Development Review*, 26, 3, s. 427-439.

- McGRAW, L. A. – WALKER, A. J. 2004: Gendered Family Relations: The More Things Change, the More They Stay the Same. In: COLEMAN, M. – GANONG, L. H. (eds.): *Handbook of Contemporary Families: Considering the Past, Contemplating the Future*. London: SAGE Publications, s. 174-191.
- MÉSZÁROS, J. 2008: *Atlas úmrtnosti Slovenska 1993-2007*. Bratislava: INFOSTAT.
- MÉSZÁROS, J. 2009: Úmrtnosť. In: VAŇO, B. a kol.: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, s. 41-50.
- MÉSZÁROS, J. 2012: Úmrtnosť. In: VAŇO, B. a kol.: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, s. 53-64.
- MIRANDA, V. 2011: *Cooking, Caring and Volunteering: Unpaid Work Around the World*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers. No 116, OECD Publishing. (Dostupné na: www.oecd.org/els/workingpapers).
- MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J. 2004. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 35, 5, s. 423-454.
- MLÁDEK, J. 2014: Potrebuje ešte Slovensko údaje z ďalšieho sčítania obyvateľstva (v roku 2021)? In: JUHAŠČÍKOVÁ, I. – ŠTUKOVSKÁ, Z. (eds.): *Potrebuje ešte Slovensko po Sčítaní 2011 ďalší census?* Bratislava: ŠÚ SR, s. 164-173.
- MODELL, J. 1997: What Do Life-Course Norms Mean? In: *Human Development*, 40, 5, s. 282-286.
- MONIER, A. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1992: The division of Europe into East and West. In: *Population: an English selection*, 4, s. 129-160.
- MOŽNÝ, I. 1987: K některým novým jevům v kulturně legitimním vzorcích rodinných startů. In: *Demografie*, 29, 2, s. 114-124.
- MOŽNÝ, I. 1991: *Proč tak snadno ... některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I. 1999: *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I. 2006: *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I. – RABUŠIC, L. 1992. Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. In: *Czech Sociological Review*, 28, Special Issue, s. 107-117.
- ONDREJKOVIČ, P. – MAJERČÍKOVÁ, J. 2006: Zmeny v spoločnosti a zmeny v rodine – kontinuita a zmena. In: *Sociológia*, 38, 1, s. 31-48.

- PAĽA, J. – POVAŽANOVÁ, M. 2011: Metódy merania monetárnej hodnoty neplatennej práce. In: *Nové trendy – nové nápady*. Znojmo: Súkromná vysoká škola ekonomická Znojmo.
- PERRY-JENKINS, M. – TURNER, E. 2004: Jobs, Marriage, and Parenting: Working It Out in Dual-Earner Families. In: COLEMAN, M. – GANONG, L. H. (eds.): *Handbook of Contemporary Families: Considering the Past, Contemplating the Future*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications, s. 155-173.
- PIETRUCHOVÁ, O. 2008: *Nedocenená práca žien*. (Dostupné na: <http://pietruchova.wordpress.com/2008/04/10/nedocenena-pracazien>)
- PILINSKÁ, V. a kol. 2005: *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT – VDC.
- PISCOVÁ, M. 1984: Stabilita rodiny. In: *Sociológia*, 16, 5, s. 553-562.
- PISCOVÁ, M. 2002: Marital and parental start and demographic behaviour in Slovakia (and in Europe) at the turn of the centuries. In: *Sociológia*, 34, 3, s. 251-268.
- POTANČOKOVÁ, M. 2007: Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In: *Gender, rovné príležitosti, výzkum*, 8, 2, s. 27-33.
- POTANČOKOVÁ, M. 2008: *Plodnosť žien na Slovensku v rokoch 1950–2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT.
- POTANČOKOVÁ, M. 2009a: Plodnosť. In: VAŇO, B. (ed.): *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, s. 21-31.
- POTANČOKOVÁ, M. 2009b: Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In: BLEHA, B. (ed.): *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 39-61.
- POTANČOKOVÁ, M. 2011: Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: PISCOVÁ, M. (ed.): *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, s. 142-159.
- POTANČOKOVÁ, M. 2013: Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: KRIVÝ, V. (ed.): *Ako sa mení slovenská spoločnosť*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 89-127.

- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D. 2008: Slovakia: Fertility between tradition and modernity. In: FREJKA, T. – HOEM, I. – SOBOTKA, T. – TOULEMON, L. (eds.) *Childbearing trends and policies in Europe*. Demographic research 19, Special collection 7, s. 973-1018.
- RABUŠIC, L. 2001: *Kde ty všechny děti jsou? (Porodnost v sociologické perspektivě)*. Praha: SLON.
- RABUŠIC, L. 2001b: Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic. In: *Czech Sociological Review*, 9, 1, s. 99-122.
- RABUŠIC, L. 2006: Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě? In: KOCOURKOVÁ, J. – RABUŠIC, L. (eds.): *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PŘF UK.
- RABUŠIC, L. – CHROMKOVÁ MANEA, B. 2012: Postoje, hodnoty a demografické chování v České a Slovenské republice v období transformace (1991-2008). In: *Data a výzkum*, 6, 1, s. 27-49.
- RADIČOVÁ, I. (ed.) 2004: *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004*. Bratislava: Úrad vlády SR.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1994: Nesezdaná soužití. In: *Populační vývoj ČR 1994*. Praha: KDGD PF UK.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1996: Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. In: *Demografie*, 48, 3, s. 166-178.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2007/2008: Porodnost v České republice: dvě rozdílné epochy. In: *Geografické rozhledy*, 17, 1, s. 2-5. (Dostupné na: <http://geography.cz/geograficke-rozhledy/wp-content/uploads/2007/10/171-2-5.pdf>)
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2010: Nová demografická situace v České republice od počátku devadesátých let. In: BURCIN, B. – FIALOVÁ, L. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J. a kol.: *Demografické situace České republiky. Proměny a kontexty 1993-2008*. Praha: SLON, s. 37-46.
- SEDLÁČEK, J. 1978: Snoubenci v manželských a předmanželských poradnách v ČSR. In: *Populační zprávy*, 1-2.
- SHIRLEY, C. – WALLACE, M. 2004: Domestic Work, family characteristics, and earnings: reexamining gender and class differences: reexamining gender and class differences. In: *The Sociological Quarterly*, 45, 4, s. 663-690.
- Slovenský archív sociálnych dát*. (Dostupné na: <http://sasd.sav.sk/sk/>)

- SOBOTKA, T. 2003: Změny v časovými mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech. In: *Demografie*, 2, 45, s. 77-87.
- SOBOTKA, T. – TOULEMON, L. 2008: Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. In: *Demographic Research*, 19, 6, s. 85-138. (Dostupné na: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/6/19-6.pdf>)
- SOUKUPOVÁ, E. 2008: Postavení neprovdaných matek v sociálním systému. In: *Socioweb*, 1, s. 6-8. (Dostupné na: http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/148_socioweb%201-08%20cely%201.pdf)
- SOUKUPOVÁ, E. – SUNEGA, P. 2006: Manželství nebo nesezdané soužití: Analýza finanční výhodnosti různých forem soužití. In: HAMPLOVÁ, D. – CHALOUPOKOVÁ, J. – SOUKUPOVÁ, E. – SUNEGA, P. – ŠALAMOUNOVÁ, P. – ŠAMANOVÁ, G.: *Nemanželská plodnost: Její rizika a sociální podmínky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 15-26.
- SRB, V. 2002: *Obyvatelstvo Slovenska 1918-1938*. Bratislava: INFOSTAT.
- Stav a pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike v roku 2014 (predbežné výsledky)*. Bratislava: ŠÚ SR, 2015.
- STLOUKAL, L. 1997: Potratovost. In: PAVLÍK, Z. – KUČERA, M. (eds.): *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha: KDGD PF UK.
- STRAUSS, A. – CORBINOVÁ, J. 1999: *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- SVOBODOVÁ, K. – ŠŤASTNÁ, A. 2010: Rozdělení genderových rolí mezi rodiči malých dětí v České republice a na Slovensku. In: *Fórum sociální politiky*, 4, s. 2-9.
- ŠPROCHA, B. 2007: Plodnost Rómů na Slovensku. In: *Demografie*, 49, 3, s. 191-201.
- ŠPROCHA, B. 2010: Sobášnost. In: JURČOVÁ, D. – MÉSZÁROS, J. (eds.): *Populační vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009*. Bratislava: INFOSTAT, s. 9-20.
- ŠPROCHA, B. 2012a: Sobášnost. In: VAŇO, B. (ed.): *Populační vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. 2012b: Rozvodovost. In: VAŇO, B. (ed.): *Populační vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, s. 19-28.

- ŠPROCHA, B. 2012c: Sobášne a sobášnosť na Slovensku. Čo vieme povedať o sobášoch a o procese sobášnosti na Slovensku z hlásení o uzavretí manželstva. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 22, 2, s. 39-59.
- ŠPROCHA, B. 2012d: Rozvody a rozvodovosť na Slovensku v rokoch 1990-2010. Čo vieme povedať o rozvodoch a o procese rozvodovosti na Slovensku z hlásení o rozvode. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 22, 1, s. 44-70.
- ŠPROCHA, B. 2013a: Odkladanie a rekuperácie generačnej plodnosti žien na Slovensku. In: *Forum Statisticum Slovacum*, 1, s. 104-113.
- ŠPROCHA, B. 2013b: Zmeny v reprodukčnom správaní obyvateľstva Slovenska po roku 1989 (charakteristika demografického vývoja na Slovensku). In: LONDÁK, M. – MICHÁLEK, S. a kol.: *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava: VEDA, s. 611-631.
- ŠPROCHA, B. 2014a: *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava: Prognostický ústav SAV, INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. 2014b: Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. In: *Demografie*, 56, 3, s. 219-233.
- ŠPROCHA, B. – PUKAČOVÁ, J. 2009: Špecifiká rómskej populácie na Slovensku. In: BLEHA, B. (ed.): *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí – kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 166-185.
- ŠPROCHA, B. – POTANČOKOVÁ, M. 2010: *Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania*. Bratislava: INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2008: *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919-1937*. Bratislava: STIMUL.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2008: *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919-1937*. Bratislava: STIMUL.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2013: Rodiny, domácnosti a bytové strany na Slovensku vo svetle sčítaní ľudu 1921 a 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 23, 1, s. 26-48.
- ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. 2012: Analýza a prognóza reprodukčného správania populácie Slovenska. 2. časť Úmrtnosť. In: *Prognostické práce*, 4, 2, s. 121-150.

- ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. – BLEHA, B. 2013: *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch Slovenskej republiky do roku 2035*. Bratislava: Repro Print.
- ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. – BLEHA, B. 2014: *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT – VDC, Katedra humánnej geografie a demografie PF UK v Bratislave.
- ŠTÍPKOVÁ, M – KREIDL, M. 2012: Proměna načasování událostí životních drah. In: HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, J. – KREIDL, M. (eds.): *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: SLON, s. 38-72.
- THOMPSON, L. – WALKER, A. J. 1989: Gender in Families: Women and Men in Marriage, Work, and Parenthood. In: *Journal of Marriage and the Family*, 51, s. 845-871.
- TIETZE, M. 2004: Demografická situace v zemích po demografické revoluci. In: *Demografie*, 46, 4, s. 237-241.
- TOMÁŠEK, M. 2006: Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice. In: *Sociologický časopis*, 42, 1, s. 81-105.
- Trendy sociálneho vývoja v Slovenskej republike 2011*, 2011. Bratislava: ŠÚ SR.
- TROST, J. 1979: *Unmarried Cohabitation*. Västerås: Sweden International Library.
- TYDLITÁTOVÁ, G. 2011: Pluralizácia rodinných foriem na Slovensku ako predmet demografickej analýzy v regionálnej optike. In: *Sociológia*, 43, 1, s. 28-56.
- TYDLITÁTOVÁ, G. 2015: Voľba nezosobášeného spolužitia v podmienkach sociálneho a situačného tlaku. In: *Sociológia*, 47, 2, s. 191-216.
- van de KAA, D. J. 1987: Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin*, 42, 1, s. 1-59.
- van de KAA, D. J. 1997: Option and Sequences: Europe's Demographic Patterns. In: *Journal of the Australian Population Association*, 14, 1, s. 1-29.
- van de KAA, D. J. 2001: Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. In: BULATAO, R. A. – CASTERLINE, J. B. (eds.): *Global Fertility Transition. Supplement to Population and Development Review*, 27, s. 290-331.

- van de Kaa, D. J. 2002: *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan.
- VAŇO, B. 2001: *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. a kol. 2000: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 1999*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. a kol. 2001: *Obyvateľstvo Slovenska 1945–2000*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. a kol. 2007: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. a kol. 2009: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. a kol. 2012: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. – JURČOVÁ, D. – MÉSZÁROS, J. 2003: *Základy demografie*. Bratislava: Občianske združenie Sociálna práca.
- VAŇO, B. – MÉSZÁROS, J. 2004: *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava: INFOSTAT.
- VALLIN, J. – MESLÉ, F. 2001: Trends in mortality in Europe since 1950: age-sex-, and cause-specific mortality. In: VALLIN, J. – MESLÉ, F. – VALKONEN, T.: *Trends in mortality and differential mortality*. Council of Europe Publishing. Population Studies No. 36., s. 31-184.
- VASKOVICS, L. 2001: The sociological theory of post-adolescence. In: *Review of Sociology*, 11, 1, s. 5-20.
- VESELÁ, A. 1980: Cenzové domácnosti a odhady potreby bytů. In: *Demografie*, 2, 3, s. 238-242.
- VOICU, M. – VOICU, B. – STRAPCOVÁ, K. 2009: Housework and Gender Inequality in European Countries. In: *European Sociological Review*, 25, 3, s. 365-377.
- WYNNYCZUK, V. – ŠRÁČEK, J. 1975: Mladá rodina v průmyslové oblasti. In: *Informátor ČSVÚPSV*. Praha: ČSVÚPSV.
- Youth in Europe. A Statistical Portrait*, 2009. Eurostat: Luxembourg.
- Zákon č. 311/2001 Z. z. Zákonník práce*.

Family and reproductive behaviour in Slovakia (sociological interpretation of trends)

Roman Džambazović

The objective of this chapter is to describe the essential characteristics of family and reproductive behaviour of population in Slovakia. The author is using the method of analyzing statistical data about demographic processes. The main focus is on the period of socialisms and (post)transformation period, which enables to identify changes and trends in family and reproductive behaviour.

In contrast with the Western European countries, the major changes in demographic behaviour did not come before the 1980s in Slovakia. Such radical transitions were quite new and unusual in the frame of European evolution; their fastness and intensity were surprising. Among the most expressive changes are: the significant decrease of fertility reaching lowest-low fertility values, postponing of planned maternity to higher ages, the increase of divorce rates followed by the increase of nonmatrimonial cohabitation rates, the increase of singles, and the increase of the proportion of children born out of matrimony.

The delay in the beginning of the second demographic transition was primarily caused by a different political system in Slovakia. The totalitarian regime significantly influenced reproductive and family behaviour which resulted in the so called East European model of reproductive and family behaviour. It's main features were: 1. high fertility and birth rates, 2. low age when founding families, 3. quick completion of the number of family members after birth of the first child, 4. high relation between marriage and birth rates – we can talk about a kind of universal role of parentage in marriage, 5. high marriage rate and low ratio of children born out of matrimony, 6. low rate of childless couples, and 7. low frequency of alternative family and partnership forms. Reproductive and marriage behaviour followed this relatively stable and general model until the end of the 1980s. Life careers and family roles were highly standardized, with minimal variability.

In the last two decades family and reproductive behaviour significantly changed and turned to be more diverse. The already mentioned radical decrease of fertility was the most significant change. New behavioural models represented by different

maternity and parentage planning started. Parentage age has been postponed far into later phases of lives. It has led to a prolongation of childless period, but also to an increase of number of women and men who remain childless. A uniform model of reproductive and family behaviour ceased to exist. For the generation born in the 1970s we see two different models of parentage planning: a marginal model of early maternity and a dominant model of postponing maternity to the age around 30. For women born in the 1980s we anticipate even bigger difference between these two strategies. Postponing of maternity will become a standard in all age groups. Such trends bring a formation of new specific life period between youth and adulthood – emerging adulthood or postadolescence. The process of disaffiliation from the original family is gradual and life transitions are not concentrated to the age periods of young adulthood. Analyses of sociological data up to now show a gradual change of population climate and a diversification of opinions and attitudes of various age or educational categories. Such diversity in opinions has been consequently transformed to different behaviour of particular groups. We can track an influence of ongoing social and cultural changes on the process of family formation. The change of the population climate can be connected with the advancement from linear to the so called cyclic life processes, which means that women and men are offered almost constant opportunity for changes in various areas of their lives. Another explanation of ongoing changes concentrates on the influence of socioeconomic factors. Family and reproductive behaviour relates the situation in market economy and contemporary requirements on people within the labour market. Research data indicate that the reproductive and family behaviour is not only the result of individual choices or negotiations between partners; they are also determined by structural and institutional circumstances, such as economic and value changes and the processes of social policy transformations. We presume different influence of these factors on various socio-economic groups of young people and different rate of this influence in the course of time. The forms of adaptation to external conditions have been diversified, which leads to the increasing variability of life transitions followed by plurality of family forms and partnership arrangements.

Transformation of reproductive behaviour and family households in Slovakia

Branislav Šprocha

The collapse of the communist system and the following period of social and economic transformation of the society caused dramatic and profound changes in the reproductive behaviour of the Slovak population.

Postponement of important life course transitions relating to the reproduction – leaving the parental home, resident and economic independence, enter to the marriage and parenthood became widespread among young people born in the 1970s and the 1980s.

The decline of nuptiality, its stabilization at historically low levels in combination with low fertility and high divorce rates are the main factors of significant changes in the character of families and households. It is also necessary to mention the decline of mortality, especially in the productive age, and mitigation of male excess mortality that contribute to prolonging the existence of two parent family households. Equally important is the reduction of re-marriages and shifts in the age irregularities across the age spectrum typical of developing certain types of families and households in Slovakia.

These factors together with economic and normative factors have impact on the observed changes in the nature of families and households in Slovakia. We have been already witnessing a rather significant drop in creating complete families, especially complete families with dependent children. The decreasing trend in the share of families with dependent children seems to be one of the most important features of the future family development in Slovakia. On the other hand there is a significant increase in the number and proportion of single-parent families as well as one-person households.

The results from last three population censuses show the gradually decreasing size of families in Slovakia. The proportion of households with at most three members has been growing. This development is largely the result of declining fertility. Transitions in cohort fertility indicate that future completed fertility will be considerably lower and the proportion of women with one child or no children will be increasing.

One of the major family forms, growing in importance in the Slovak society, are cohabitations. Cohabitations do not include only the coexistence of people after the collapse of their previous marriages; they also play an increasingly important role for young and never-married persons.

Pluralization of family forms closely tied to the transformation of demographic and family behaviour will bring further changes in the character of families and households in Slovakia. Nevertheless, it is clear that family households and two-parent families in particular will represent one of the most important and in many ways irreplaceable forms of census households.

Men, women and domestic work in Slovakia: Ongoing patterns or the perspective of change?

Ivan Chorvát

The entrance of women into the sphere of paid work in the second half of the 20th century in Western countries caused that the traditional division of work between men and women started to be viewed as problematic. The problem of work-life balance has been attracting increasing attention of scholars.

Our analysis is primarily based on the Slovak data from the module Family and Gender Roles 2012 of the International Social Survey Programme (ISSP) that are, in some parts of the chapter, supplemented by data from other research surveys. In the Family module of the ISSP there were asked questions on time budget for housekeeping and looking after family members for both partners. It was found out that men spent in average 20 hours weekly and women 36 hours weekly with unpaid work in Slovak households. When we distinguished between households with children (up to 17 years of age) and households without children we came to the conclusion that differences between men and women are even higher in households with children. The presence of children contributes to an increase of hours spent weekly by looking after family members for both men and women but decreases the share of men in housekeeping activities – men do even less housework when children are present in the household in comparison with childless households. This conclusion is valid especially for those domestic works which are the most frequent and time-consuming, such as household cleaning, preparing meals and care for sick family members.

Comparing data from ISSP Slovakia 2012 and ISSP Slovakia 2002 we can say that despite changes on the level of attitudes indicating more egalitarian division of housework between men and women, on the level of actual behaviour there are only minor changes. If there are any changes visible, they are strengthening gender stereotypes in doing housework – activities traditionally considered as women duties are more performed by women in 2012 than in 2002 (laundry, household cleaning, preparing meals), the same is true in the case of the activity which is most often seen as men's work (minor household repairs) that is more provided by men in 2012 than in 2002.

In an attempt to find an explanation for uneven distribution of housework load between women and men we turned our attention to several approaches: 1. the perspective of time availability and limitation; 2. the perspective of relative resources;

3. the perspective of „gender ideology“. It was found out that there is no significant correlation between the amount of time that women spend at work and the amount of time that men spend doing housework. Regarding resources, there is no significant correlation between relative share of partners on the household income and a level of their housework performance. In couples where both partners have higher levels of education, the sharing of housework is more egalitarian, but even in the case of university educated partners women spend two hours more daily with unpaid labour in household than men. Gender ideology (values) of men partly influences their share on several domestic works; gender values of men seem to be a better predictor of division of domestic works than value orientations of women.

Uneven distribution of domestic work between men and women in households with children is the biggest in age categories of 25-34 years and 35-44 years. Within these age groups women spend with domestic chores twice as much time than men. The disproportion between men and women is highest in the period when woman has the busiest time and she would need some support from her partner. It is quite all right to suppose that this fact is a consequence of strategy when men increase their work activity in order to financially support their families in those periods when financial needs are on the top. The statistical data from Slovakia (the index of employment based of gender and age categories) confirm that for significant part of the Slovak households a return to more traditional model of man – breadwinner and woman staying home with young children and supporting professional career of her male partner seem to be a proper solution due to the changes at the labour market.

Unpaid Work in Households in Slovakia

Alena Kaščáková

The process of transformation in the 1990s was associated with socio-economic changes and affected the life of people as well as households. The aim of our chapter is to describe the amount and the structure of unpaid work in households in Slovakia, and to analyse the factors that significantly influence its amount in households. The data used for the analysis were drawn from the results of the primary research carried out in the year 2012 and from the International Social Survey Programme (ISSP). In both of these surveys respondents were asked how many hours in average they spent weekly with unpaid work in households. The nation-wide survey conducted in 2012 by the Faculty of Economics, the Matej Bel University in Banská Bystrica, Slovakia was used as the source of primary data. It contains representative data on 13 individual unpaid work activities based on Eurostat methodology. In the ISSP survey housekeeping and looking after family members were analyzed separately. The chapter is divided into four parts. The first part reflects previous research focused on the housework studies in Slovakia. The second part contains the definition of unpaid work and the description of activities which are considered as unpaid work. In the third part data sources for the unpaid work analysis used in the next analytical part are presented. The fourth part offers the results of the analysis and is divided into: a) unpaid work from the point of view of gender differences, b) economic aspects of unpaid work and, c) noneconomic aspects of unpaid work. In this part, the influence of paid work, traditions, preferences, opinions on unpaid work perspective and attitudes of people are analyzed. This part is completed by the correlations between the amount of unpaid work and the selected household variables such as municipality and settlement type. For the analysis of the data descriptive statistics, correlation analysis and methods of inference statistics were used.

Unmarried cohabitations of young generation in Slovakia and their conditions

Gabriela Tydlitátová

The chapter is focused on unmarried cohabitations of young generation, which is a relatively new form of partnership spreading in Slovakia especially after the revolution in 1989. Previously a standard model of direct entry into the marriage without any experience with unmarried cohabitation was predominated. Among reasons of the growing popularity of unmarried cohabitations the value perspective is resonating. This perspective emphasizes the value change in population in the post-revolutionary period and inclination to more liberal patterns of partnership behaviour. The other one is the economic perspective, pointing to worsened conditions for entry into marriage, settling down and starting a family. It leads to postponing life-transitions and replacing marriages by unmarried cohabitations. The increase of this phenomenon can be documented by results from censuses and statistical surveys. The number of unmarried cohabitations exceeded the level of 89 000 of cohabiting pairs in the last census in 2011. Additional demographic data on the marriage rate, average marriage age or the proportion of children born outside of marriage confirm this development. Although it is a phenomenon already observed for some time in Slovakia, its potential has not yet been fully covered in terms of research. Therefore we decided to carry out a qualitative research on motivations of young generation for living together in an unmarried cohabitation. We conducted in-depth semi-structured interviews aimed at monitoring of the participants' family and social background, their motives and expectations from the unmarried cohabitation in the period before its beginning. Thus we tried to reconstruct the context of making this decision, stimulating them towards unmarried cohabitation instead of direct entry into the marriage as the first form of an intimate partnership union. During the realization of the research we proceeded in terms of the grounded theory method. In the process of data analysis we constructed a paradigmatic model and identified its particular parts: phenomenon, causal conditions, intervening conditions, contextual conditions, strategies and interactions and results. In our contribution we mainly analyze the conditions of the choice of unmarried cohabitation. Therefore we primarily dedicate this space to causal conditions named as procohabitation determinants, to intervening conditions named as procoresident determinants and to contextual conditions that create and delimit space more or less favourable for the beginning of the unmarried cohabitation. From the category of contextual conditions we mostly deal with

geographic constellations that seem to be a significant stimulant for the beginning of living together in a common household. In the data material we identified 3 variants of geographic constellations: geographic homogamy, geographic heterogamy and specific geographic homogamy. Each of them differently leads the process of thinking about the starting point of a common intimate partnership trajectory and each of them expects that participants will emphasize different motives leading to the beginning of the unmarried cohabitation. At the same time variants of geographic constellations co-influence also the choice of specific strategy leading to preference of an unmarried cohabitation rather than direct entry into the marriage. In general, geographically heterogamous and specific geographically homogamous intimate partners emphasize more practical (mostly economic and time) aspects of living together and the main benefit they can see in solving their problematic situation with housing, inconvenient and lengthy travelling and in overall reduction of sources invested into the maintenance and development of their intimate partnership. Their entry into the unmarried cohabitation is often quite fast while participants from geographically homogamous intimate partnerships start their unmarried cohabitation rather gradually and highlight mostly the benefit of living together from the perspective of the quality of time spent with each other and strengthening the partnership. From the perspective of distribution of variants of geographic constellation we argue that geographic homogamy was spread mostly in Eastern Slovakia, while geographic heterogamy and specific geographic homogamy was represented rather in Western Slovak regions, what might be related to the increased rate of migration from the east to the west. However, the connection between migration rate and increasing number of unmarried cohabitations represents only a hypothesis that seems to be a subject of further sociological research.

O Autorkách a autoroch

Roman Džambazovič

kontakt: roman.dzambazovic@uniiba.sk

vyštudoval sociológiu na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, na tomto pracovisku aj pôsobí ako odborný asistent. Dlhodobo sa výskumne venuje téme rodiny, intimity, problematike sociálnych nerovností a sociálnych deviácií. O týchto témach prednáša a publikuje doma aj v zahraničí. Je autorom monografie *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby* (2007), spoluautorom publikácií *Inovatívne orientácie v sociálnej politike: Perspektíva sociálnej inklúzie* (2011, s D. Gerberym), *Sociálne nerovnosti na Slovensku* (2011, s J. Sopóćim, J. Bunčákom a A. Hrabovskou) a *Zdravie a zdravotná starostlivosť na Slovensku – nerovnosti v zdraví* (2015, s J. Sopóćim a D. Gerberym).

Ivan Chorvát

kontakt: ivan.chorvat@umh.sk

vyštudoval sociológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe a na Stredoeurópskej univerzite v Prahe. Pôsobí ako docent na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, sociológiu vyučuje aj na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave. Vo svojej výskumnej práci sa zameriava na sociologické skúmanie rodiny, turizmu, spotreby a životného štýlu i na štúdium sociologických teórií. Je autorom monografií *Cestovanie a turizmus v zrkadle času* (2007), *Muž – otec v súčasnej rodine* (1999), spoluautorom a zostavovateľom publikácie *Voľnočasové aktivity obyvateľov Slovenska* (2011) a editorom zborníka *Premeny rodiny v urbánnom prostredí* (2002).

Alena Kaščáková

kontakt: alena.kascakova@umh.sk

vyštudovala odbor ekonomická štatistika na Vysokej škole ekonomickej v Bratislave. Od roku 1992 pracuje na Ekonomickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde v roku 2006 ukončila doktorandské štúdium. V pedagogickej činnosti sa venuje sa aplikáciám štatistických metód v ekonómii, ekonomickej demografii, štatistickým metódam v analýze dotazníkových

prieskumov a kvantitatívnym metódam vo výskume. Vo vedeckovýskumnej činnosti sa venuje analýze sociálnoekonomickej situácie a hospodárenia domácností. V rokoch 2011-2012 bola členkou riešiteľského kolektívu výskumného projektu Trh práce v kontexte špecifik neplatennej práce, meranie jej rozsahu a dopadu na domácnosti, podnikateľskú sféru a ekonomiku, na výsledky ktorého nadviazal v roku 2013 ďalší výskumný projekt Neplatená práca ako potenciálny zdroj sociálno-ekonomického rozvoja spoločnosti a determinant individuálneho blahobytu. Je členkou autorského kolektívu publikácie Viacrozmerné štatistické metódy so zameraním na riešenie problémov ekonomickej praxe.

Branislav Šprocha

kontakt: branislav.sprocha@gmail.com

absolvoval magisterské a doktorandské štúdium (2011) na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia. Od roku 2007 je vedecko-výskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti, rozvodovosti, populačného vývoja, transformácie reprodukčného správania po roku 1989 a jeho dopadov na spoločnosť. Okrem toho sa venuje tiež analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.

Gabriela Tydlitátová

kontakt: gabika.ty@gmail.com

vyštudovala sociológiu na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde v roku 2014 získala titul PhD. Venuje sa téme nových foriem rodiny a partnerstva so zameraním na nezosobášené spolužitia, ktoré sa stali aj nosnou témou jej dizertačnej práce. Je členkou autorského kolektívu publikácie Inovácie v sociálnych a verejných politikách: Problémy konceptualizácie a nových nástrojov (UK 2011). V roku 2015 ako členka výskumného tímu participovala na projekte Podpora eliminácie a prevencie násilia na ženách, vedeného Inštitútom pre výskum práce a rodiny. Odborne sa tiež venuje kvalitatívnym metódam v sociologickom výskume a sociológii fotografie.

Názov: Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume
Editori: Ivan Chorvát
Roman Džambazovič
Autori a autorky: Roman Džambazovič, Ivan Chorvát, Alena Kaščáková,
Branislav Šprocha, Gabriela Tydlitátová
Recenzentky: PhDr. Zora Bútorová, CSc.
PhDr. Magdalena Piscová, CSc.
Rozsah: 182 strán
Formát: A5
Vydavateľ: STIMUL, Bratislava pre Filozofickú fakultu Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici a Filozofickú fakultu Univerzity Komenského
v Bratislave
Rok: 2015

ISBN 978-80-8127-152-6
EAN 9788081271526